

9
U

Всесвітня
історія

УДК 94(100)(075.3)
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.03.2017 р. №417)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснювали експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

В. В. Гладун, Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кафедра філософії освіти, теорії й методики суспільствознавчих предметів, старший викладач;

З. А. Баран, Львівський національний університет ім. І. Франка, кафедра нової і новітньої історії зарубіжних країн, доцент, кандидат історичних наук

Щупак І. Я.

Щ96   Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / І. Я. Щупак. — К. : УОВЦ «Оріон», 2017. — 208 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-19-2.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-617-7485-19-2

© І. Я. Щупак, 2017
© УОВЦ «Оріон», 2017

Шановні дев'ятикласники!

Роки навчання у школі мають велике значення для здобуття та зміцнення Ваших знань, формування основи подальшої освіти. Зараз у Вас є можливість поглибити знання, здобути в попередніх класах, і досягти нових успіхів у навчанні. Сподіваємося, що цьому, зокрема, сприятиме наш підручник.

Курс всесвітньої історії з другої половини XVIII ст. до початку ХХ ст., який викладається в цьому підручнику, тісно пов'язаний з курсами історії, що Ви вже вивчали, і продовжує їх. Підручник побудований у повній відповідності до чинної державної програми з історії (з урахуванням її оновлення у 2017 р.) та має свої особливості.

Передусім, ми прагнули показати *зв'язок подій минулого із сьогоденням*, адже історія впливає на нього. Багато подій та явищ кінця XVIII — початку ХХ ст. мають своє продовження в наші дні, багато в чому впливають на теперішні суспільні проблеми й розвиток культури, міжнародні відносини та духовний світ людей.

Крім того, описуючи історію інших країн, важливо простежити її *взаємозв'язок з подіями в Україні*. Чимало із цих подій безпосередньо впливали на населення України, сучасні українські терени.

Створюючи цей підручник, автор намагався використовувати останні досягнення історичної науки та сучасні психолого-педагогічні вимоги.

Підручник має п'ять розділів, які, у свою чергу, поділяються на параграфи. На початку кожної теми наведені **державні вимоги до Вашої освітньої підготовки**, тобто ті завдання, які Ви спільно з учителем будете вирішувати під час роботи. Це допоможе Вам зорієнтуватись у тому, чого конкретно Ви маєте навчитись, які компетенції здобути.

Звертаємо Вашу увагу на **особливості викладу тексту**, який має чітку структуру. Це зумовлено психолого-педагогічними чинниками. Мабуть, були випадки, коли Ви намагалися сформулювати певне історичне поняття чи, скажімо, геометричну теорему. Гортуючи сторінки підручника, Ви, напевно, згадували, що це пояснення розташоване, наприклад, десь на правому боці сторінки, унизу, а теорему можна шукати у рамці прямокутної форми. Навіть якщо Ви не пам'ятаєте точно поняття чи теорему, у Вас у пам'яті збереглися певні візуальні деталі — те, що запам'яталось наочно. Саме **на візуальну, зорову пам'ять варто спиратися під час роботи з підручником**. Тому фрагменти тексту, пункти параграфа в нашему підручнику є невеликими за обсягом. Крім того, ми пропонуємо певну **систему виділення шрифтом і кольором головних думок, фактів, понять, дат тощо**.

Зверніть увагу на те, як у підручнику подається **визначення понять**. Складні поняття треба не зазубрювати, а **розуміти**, тому ми намагалися продемонструвати **логіку** тлумачення поняття. Крім того, Вам має допомогти **зорова пам'ять**, про що йшлося вище.

Пояснимо це на прикладі тлумачення поняття «промисловий переворот». Якщо є інше розуміння того ж поняття, у нашему випадку — «індустріальна революція» (саме цей термін використовується в Європі), це пишеться в дужках. У спеціально виділеному фрагменті тексту визначення поняття має певну побудову, інколи — з елементами опорного конспекту, що полегшує розуміння логіки пояснень.

Отже, у нашому прикладі:

Така побудова визначення поняття допомагає звернути увагу на *три* основні риси індустріальної революції: 1) переход від ручної праці й використання робочої сили тварин до механізованої праці та використання машин; 2) переход від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва; 3) соціальні зміни — землевласники поступилися провідною роллю в суспільстві промисловцям; важливим чинником соціальних змін стало створення міського робітничого класу.

У підручнику використовуються загальноприйняті скорочення (лат. — латинська, англ. — англійська, фр. — французька тощо).

Для ліпшого запам'ятовування дат (наприклад — **26 серпня 1789 р.**) їх виділено кольором у тексті. А наприкінці кожного параграфа подано блок найважливіших дат, які допоможуть зрозуміти історію.

Історичні карти, розташовані наприкінці підручника, висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

Ілюстрації не тільки допомагають зробити наочним текст, а й носять змістовний характер, часто надають важливу інформацію чи допомагають сформулювати питання. Зверніть увагу на карикатури та плакати, які відображають певні події, а також демонструють ставлення людей до них, їхні почуття та емоції.

Рубрики «**Пригадайте**», «**Питання до роздумів**» сприятимуть поєднанню тексту підручника з тим, що Ви вже знаєте; допоможуть глибше розібратися з новим навчальним матеріалом.

Рубрика «**Історичні подробиці**» через цікаві історичні деталі й приклади дає можливість «оживити» події минулого та зробити їх яскравішими для Вашої уяви.

Найважливіші історичні документи подані в рубриці «**Свідчать документи**».

У підручнику приділена увага роботі з картами, географічними назвами.

Запитання та завдання як репродуктивного, так і творчого характеру спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі.

Отже, перед Вами — підручник, який стане Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя.

Бажаємо Вам успіхів у навчанні, нових відкриттів в історії та в собі!

ВСТУП

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього параграфа Ви здобудете певні знання та навички й кожен з Вас зможе:

- ◆ **розділівати** на карті провідні країни Європи та світу;
- ◆ **характеризувати** особливості політичного та економічного розвитку світу від кінця XVIII ст. до початку XX ст.;
- ◆ **називати** хронологічні межі та періодизацію історії Нового часу;
- ◆ **висловлювати** судження щодо значення «довгого» XIX ст.;
- ◆ **пояснювати та застосовувати поняття**: «індустріальне суспільство», «громадянське рівноправ'я», «парламентська демократія».

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОЇ ІСТОРИЇ

Новий час охоплює епоху всесвітньої історії від кінця XV ст. до початку XX ст. Цю добу можна розділити на кілька періодів.

РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (кінець XV – перша половина XVII ст.)

Це час *Великих географічних відкриттів* і завоювання європейцями Нової Світу, *Реформації та Контрреформації*. У першій половині XVI ст. в Європі завершилося формування централізованих держав — Англії, Франції, Іспанії. Це був період релігійних війн у Франції; зародження й становлення республіки в Нідерландах; правління Елизавети I приходу до влади династії Стюартів в Англії; створення Речі Посполитої; правління Івана IV Грозного, «смутних часів» і становлення династії Романових у Росії; Тридцятирічної війни й Вестфальського миру.

НОВИЙ ЧАС. ПЕРША ЧАСТИНА (друга половина XVII – кінець XVIII ст.)

Цей період відлічують від *Англійської революції*. У другій половині XVIII ст. у Великій Британії розпочалася індустріальна революція — раніше за інші країни світу. У Франції за короля Людовика XIV, що правив у 1643–1715 рр., досяг свого апогею *абсолютизм*. Освічений абсолютизм був характерний для Австрійської імперії Габсбургів під час правління Марії-Терези та її сина Йосипа II.

Після Вестфальського мирного договору 1648 р. в Німеччині була закріплена роздробленість: реформи Петра І та Катерини II зміцнили феодальні підвалини Російської імперії. Боротьба північноамериканських колоній проти Великої Британії завершилася державотворенням Сполучених Штатів Америки.

НОВИЙ ЧАС. ДРУГА ЧАСТИНА (кінець XVIII–XIX ст.)

Заключний період Нової історії починається *Французькою революцією* 1789–1799 рр., що знищила феодально-абсолютистський лад у Франції та встановила республіку. Але, здобувши владу, французька буржуазія розв’язала терор проти монархістів і народу. Нетерпимість до внутрішніх супротивників, загарбницькі війни проти сусідніх держав відкрили шлях до встановлення *диктатури Наполеона Бонапарта*. Рішення Віденського конгресу 1815 р. істотно «перекроїли» карту Європи.

Пригадайте, які землі називають Новим Світом.

Пригадайте, що означає «абсолютизм».

20–30-і роки XIX ст. ознаменувалися піднесенням національного й революційного рухів у Європі. У 1860–1870-і рр. відбулося політичне об'єднання Німеччини й Італії, перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. У США Громадянська війна між рабовласницьким Півднем і промисловим Північчю закінчилася скасуванням рабства, масовим освоєнням західних земель, Реконструкцією Півдня. У цей період завершилося формування колоніальних імперій, активізувалася національно-визвольна боротьба в Індії, Китаї та ряді інших країнах.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком модернізації (тобто оновлення) і ствердження індустриального суспільства в провідних країнах світу. *Саме з XIX ст. поняття «індустриальне суспільство» та «західноєвропейська цивілізація» стали подібними.*

Учені називають XIX століття «довгим».

2. УТВЕРДЖЕННЯ ІНДУСТРИАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

ІНДУСТРИАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Новий час став найважливішим етапом у процесі становлення сучасної світової цивілізації. На зламі XVII–XVIII ст. розпочався *агарний переворот*.

В економіці тривав перехід від сільського господарства до промисловості (остаточно він завершився в XIX ст.). У цю епоху відбувся *перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустриального*.

Могутній поштовх розвитку індустриальної цивілізації дала *індустриальна революція*, що розпочалася у Великій Британії із 60-х років XVIII ст.

Перший етап індустриальної революції. Спочатку промисловий переворот відбувся в текстильній промисловості в результаті винаходу *прядильної машини*, *механічного ткацького верстата* та інших машин. Це дало можливість різко підвищити продуктивність праці, знизити вартість пряжі й тканин. Ремісничі вироби не могли конкурувати з індустриальним виробництвом, і ремісники тисячами розорялися.

У 1784 р. механік Дж. Ватт винайшов *парову машину*, що приводила в дію текстильну машину з постійною швидкістю.

Створення парових машин відкрило простір для освоєння нових методів виробництва чавуну й сталі, збільшення обсягів видобування кам'яного вугілля, появи залізничного транспорту й судноплавства (з винаходом *паровоза* й *пароплава*).

Винаходи кінця XVIII — початку XIX ст. створили передумови для розвитку телеграфного й поштового зв'язку.

Другий етап індустриальної революції. У Великій Британії було покладено початок другому етапу індустриальної революції, коли *машини стали*

(?) Дякі вчені вважають, що винахід парової машини Ватта мав таке саме вирішальне значення для розвитку людської цивілізації, як і винайдення вогню первісною людиною та луку зі стрілами; інші кажуть, що сила пари наповнила людське суспільство енергією до змін.

- Чи погоджуєтесь Ви із цими думками? Відповідь аргументуйте.
- Наведіть приклади використання принципу роботи парової машини в сучасній техніці.

Парова машина Ватта

Індустріальна революція (або промисловий переворот) —

безпредентний технологічний і економічний ривок та соціально-політичні зміни, що забезпечили **перехід**

від **ручної праці**
та використання
робочої сили тварин

до **механізованої праці**,
використання машин

від **мануфактурного**
виробництва

до **фабрично-**
заводського
та масового виробництва
товарів

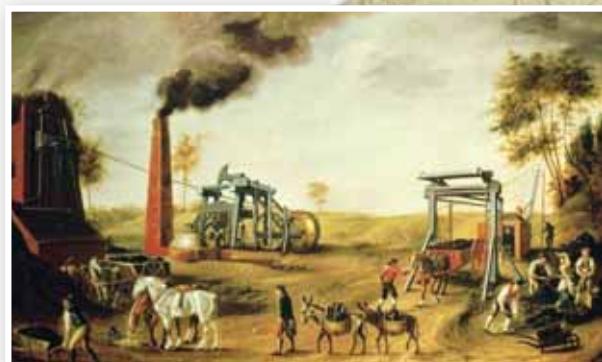
від панування
землевласників

до провідної ролі
підприємців,
що супроводжувалося
створенням міського
робітничого класу

створювати за допомогою машин. Виникло й почало стрімко розвиватися машинобудування. Із середини XIX ст. високими темпами розвивалися металургійна й хімічна промисловість, виробництво паровозів, пароплавів, будувалися залізниці й судноплавні канали.

Наприкінці XIX ст. сила пари як головного джерела енергії витіснялася **електрикою**. Швидкими темпами здійснювалася електрифікація промисловості, транспорту й побуту.

До кінця XIX ст. різко зросло значення **нафтової промисловості**. Тоді ж був винайдений **двигун внутрішнього згоряння**, що дало змогу здійснити справжній переворот у транспорті, сільському господарстві й воєнній техніці. У результаті освоєння видобування й переробки нафти, отримання гами рідких нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згоряння значно зменшилася вартість перевезення вантажів і пасажирів, виникли

Вугільна шахта в Англії. З картини кінця XVIII ст.

Винайдення технології виплавки заліза з використанням кам'яного вугілля пов'язують з нестачею деревини (тоді в Європі вирубувалися та зникали ліси). Видобуток вугілля в Англії зріс протягом XVIII ст. вчетверо. Промислові підприємства відтоді почали розміщувати біля місць покладів вугілля.

Видатний хімік Дмитро Менделєєв якось зауважив, що використовувати вугілля як паливо — це те саме, що топити піч асигнаціями.

?

Як Ви думаете, що мав на увазі вчений? Чи була альтернатива подібному використанню вугілля у XVIII ст.?

XVIII ст. називають століттям вугілля, ХХ — століттям нафти. Прокоментуйте це та висловте свої міркування, як називатиметься ХХI ст.

Історичні подробиці. Технічні винаходи впливали не тільки на розвиток економіки, а й на політичні, військові події. З подальшого викладу Ви дізнаєтесь про прагнення Наполеона Бонапарта до світового панування, чому перешкоджала Велика Британія. Наполеон мав непереможну на той час наземну армію, але висадитися на британських островах не міг через перевагу на морі найсильнішого у світі англійського флоту. До імператора зверталося чимало винахідників з найфантастичнішими проектами переграви французьких військ до Британії — від створення армади повітряних куль до переходу протоки Ла-Манш по морському дну. За легендою, звернувшись до Наполеона й винахідник пароплава. Геніальний полководець розгніявся на автора чергового, на його думку, безглуздого винаходу — використання парової машини, що дихає вогнем, на суднах, і наказав вигнати винахідника. Після поразки Наполеона, коли його везли на острів Ельба, пароплав перегнав вітрильник з в'язнем. Тоді Наполеон зауважив: «Вигнавши винахідника пароплава, я вигнав свою долю...»

?

Як Ви вважаєте, чи змінилась би доля Наполеона та історія Європи, якби Бонапарт пристав на пропозицію винахідника пароплава?

Індустріальне суспільство, що склалося в Новий час — суспільство, у якому внаслідок індустріальної революції:

- промислове виробництво домінує над аграрним;
- міське населення кількісно переважає сільське;
- зростає масове виробництво та споживання.

З розвитком ринкових відносин стверджується демократія та ліберальні цінності.

?

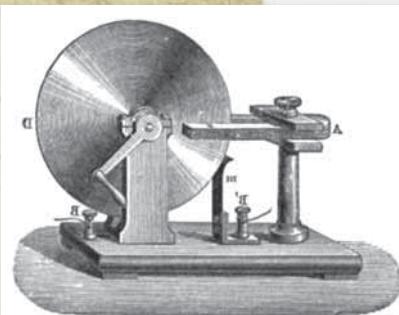
Які чинники визначили думку вчених про те, що в 1960–1970-і роки на зміну індустріальному суспільству пришло постіндустріальне, інформаційне суспільство?

нові види транспорту (*автомобіль*, *літак*). Автомобіль і літак революціонізували транспорт, створили передумови для перетворення суміжних галузей — металургії, машинобудування тощо.

У промисловості почали використовувати *нові матеріали*. Уже із 70-х років XIX ст. виплавка сталі стає найважливішим показником промислового потенціалу країни. З розвитком хімії виникла *хімічна промисловість*, що дозволило створити нові барвники, штучні добрива, синтетичні матеріали, вибухові речовини тощо.

Технологічний переворот відбувся в *сільському господарстві*. В останній третині XIX ст. почалося застосування мінеральних добрив, нових агротехнічних прийомів, використання сільськогосподарських машин і тракторів. Це дозволило збільшити врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби, підвищити продуктивність праці в аграрному секторі економіки, визволивши робочі руки для індустрії.

Індустріальна революція, що розпочалася у Великій Британії в 60-х роках XVIII ст., згодом поширилася на інші країни Європи — Францію, Німеччину, Італію, Австро-Угорщину, Росію, а також США та Японію. У цих країнах формувалось індустріальне суспільство.

Пристрій дискового динамо Фарадея (Велика Британія, 1831 р.). Відкриття привело до створення електромотора, електрогенераторів

Двигун внутрішнього згоряння Етьєна Ленуара (Франція, 1860 р.)

Брати Райт здійснили політ на своєму першому літаку «Флаєр-1» (США, 1903 р.)

3. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО РІВНОПРАВ'Я Й ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

У XIX ст. в країнах західного світу утважувалось демократичне управління, що здійснювалося у формі парламентської або президентської демократії.

Парламентська демократія в різні періоди історії та сьогодні характерна для Франції, Італії й багатьох інших країн.

У деяких країнах, зокрема у Великій Британії, парламентська демократія існує за збереження монарха як формального глави держави, який виконує представницьку та церемоніальну роль. Таку форму правління називають *парламентською монархією*.

У країнах, де існує *президентська демократія* (на приклад, у США), найбільші повноваження має демократично обраний президент. Але його влада не є абсолютною й урівноважується представницькими

Капітолійський дім (США). Сучасне фото

органами — парламентом (сенатом, конгресом тощо).

Водночас, у XIX ст. в багатьох країнах продовжували панувати феодальні порядки — у Росії, Китаї, інших країнах Азії та Латинської Америки.

Політичний розвиток країн у XIX ст. відбувався за двома різними напрямами: шляхом **реформ** (Велика Британія, США) або шляхом **революцій** (у різні періоди — Франція, Австро-Угорщина, німецькі, італійські держави).

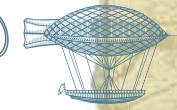
Незважаючи на всі труднощі й протиріччя, у провідних країнах Європи й США утверджувалася **правова держава** як невід'ємний елемент демократії, заснована на принципах верховенства закону, дотримання основних свобод людини та громадянського рівноправ'я.

Громадянське рівноправ'я — один з найважливіших принципів демократії, згідно з яким **усі громадяни мають рівні права та є рівними перед законом**, незалежно від їхньої расової або національної приналежності, статі, місця проживання, суспільного становища, релігійних або політичних переконань тощо.

Порушення громадянського рівноправ'я є **дискримінацією**.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ — ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:

Запитання та завдання

I. Знаю її систематизую нову інформацію

1. Назвіть і коротко схарактеризуйте основні періоди епохи Нового часу.
2. Які були основні підсумки індустріальної революції кінця XVIII ст.?
3. Які зміни відбулися в характері праці, структурі й організації виробництва?
4. Схарактеризуйте основні досягнення науки й техніки наприкінці XVIII й у XIX ст. та їхню роль у розвитку індустріальної цивілізації.
5. Схарактеризуйте основні зміни, що відбулися наприкінці XVIII й у XIX ст. в політичному житті.
6. Визначте найважливіші ознаки індустріальної цивілізації.
7. Поясніть значення основних понять параграфа підручника: *індустріальна революція*, *індустріальне суспільство*, *парламентська демократія*, *громадянське рівноправ'я*.

II. Обговоріть у групі

1. Відомий англійський історик і суспільствознавець Арнольд Тойнбі зазначав, що драматична й багатозначна зустріч Заходу з усім іншим світом стала центральним явищем Нової історії. Як Ви вважаєте, які були підстави в ученого для такого твердження?
2. Прокоментуйте, чому для пояснення найважливіших соціальних процесів у XIX ст. іноді вживається вислів: «Земля викидала своїх дітей».
3. Як Ви розумієте американський вислів: «Містер Колт зробив усіх рівними»?
4. Які вияви індустріальної цивілізації й коли з'явилися в місті, у якому Ви живете, чи в місті, яке є поруч із Вами?
5. Які, на Вашу думку, є переваги в парламентській та президентській демократії? Яка із цих форм управління, на Ваш погляд, більше підходить сучасній Україні? Відповідь обґрунтуйте.

III. Мислю творчо й самостійно

1. Поміркуйте, чому філософ Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що демократія, експериментальна наука й індустріалізація створили в XIX ст. нове поле діяльності для людини, нову ситуацію у світі.
2. Деякі мислителі вважають, що західноєвропейські цивілізації прагнули змінити навколошній світ та підкорити його, а традиційні цивілізації намагалися гармонізувати життя людини з навколошнім світом та спонукали до самовдосконалення людини. Що Ви думаете з цього приводу?

ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати:

- хронологічні межі й періодизацію Французької революції, час існування імперії Наполеона I, дату Віденського конгресу й утворення Священного союзу;
- напрямки походів Наполеона I;

розуміти:

- причинний зв'язок між ідеями епохи Просвітництва, кризою «старого порядку» та революцією у Франції;
- Французьку революцію як поштовх до модернізації в соціальній та культурній сферах життя Європи;
- поняття «конституційна монархія»;

уміти:

- показати на карті напрямки походів Наполеона I і територіальні зміни, пов'язані з наполеонівськими війнами та рішеннями Віденського конгресу;
- розкрити передумови та сутність Французької революції;
- визначити вплив Французької революції й політики Наполеона на розвиток європейських країн;
- пояснити причини краху наполеонівської імперії, наслідки рішень Віденського конгресу;
- обґрунтувати судження про історичне значення Декларації прав людини і громадянина, Цивільного кодексу Наполеона, діяльності Дантона, Робесп'єра, Наполеона Бонапарта.

§2

Французька революція кінця XVIII ст.

1. ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО наприкінці XVIII ст.

Історична довідка. Франція — держава в Західній Європі. У стародавні часи територію Франції населяли гали (кельти), звідси її давня назва — Галлія. До середини I ст. до н.е. Галлія була завойована Римом. З кінця V ст. н.е. — основна частина Франкської держави. Утворене за Верденським договором 843 р. Західно-Франкське королівство займало приблизно територію сучасної Франції; у X ст. країна стала називатися Францією. До середини XII ст. у Франції панувала феодальна роз'єднаність. У 1302 р. скликані перші Генеральні штати, склалася станова монархія. Абсолютизм зміцнився після Релігійних війн XVI ст., досяг апогею за Людовика XIV. У XV—XVIII ст. французькі королі вели тривалу боротьбу з Габсбургами. Феодально-абсолютистську систему ліквідували Французька революція кінця XVIII ст.

ФРАНЦІЯ наприкінці XVIII ст. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ»

Сільське господарство. Земля належала сеньорам. Селяни виконували грошові й натуральні *повинності*. Сільський трудівник не міг скористатися пасовищем, продати товар на базарі, ловити рибу, змолоти зерно у млині, вирити колодязь, не сплативши податок місцевому дворянинові. Селяни також платили десятину на користь церкви, а державі — податки на майно та подушне.

Промисловість і торгівля. *Індустріальна революція в країні ще не розпочалася.* Головною формою в організації виробництва була *примітивна домашня мануфактура*.

Внутрішня торгівля розвивалася повільно. Зубожіння селян не дозволяло їм купувати товари, що звужувало внутрішній ринок. У поганому стані перевивали дороги, існували різні митниці всередині країни, була відсутня єдина система мір і ваги.

За формою державного правління Франція була *абсолютною монархією*.

У Франції зберігався середньовічний розподіл суспільства на *три стани*.

До першого стану належало *духовенство*. На вищі церковні посади (архієпископів, єпископів) призначали винятково дворян. Вище духовенство вело світський спосіб життя, оточувало себе розкішшю.

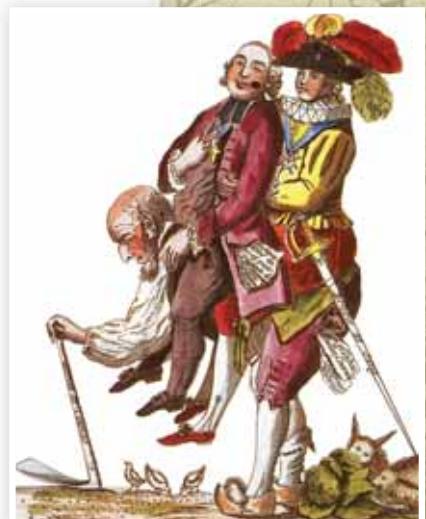
Другий стан становило *дворянство*. Серед дворян було чимало малопомісних і навіть безземельних. На відміну від англійських «нових дворян», які займалися розвитком промисловості й торгівлі, французькі дворяни вважали заняття підприємництвом принизливою для себе справою.

Духовенство й дворянство разом становили лише *4 % із 25 мільйонів населення країни*. Вони платили незначну частину державних податків, але займали вищі посади в армії, державному апараті й при дворі. Прихильники привілейів заявляли: «Дворяни служать королеві шпагою, духовенство — молитвами, а третій стан — майном».

До *третього стану* належала більша частина населення Франції: *підприємці, селяни, ремісники, робітники мануфактур*. Саме третій стан сплачував левову частину податків, за рахунок яких утримувалися королівська родина, двір, органи влади, армія й флот. Збагачуючись, третій стан збагачував і країну. Зі складу третього стану поступово *виокремилася міська й сільська буржуазія*.

Мало хто з представників третього стану мріяв про повалення королівської влади. Вони вимагали тільки справедливого розподілу податкового тягаря.

У Франції наростала соціально-економічна криза. Неврожай 1788 р. спричинив реальну загрозу голоду. Державний борг збільшивали витрати на утримання пишного королівського двору та нескінченні війни, які без особливого успіху продовжувала вести Франція. *Держава виявилася банкрутом*.

Французька карикатура на суспільну систему (1789 р.)

?

Прокоментуйте, яка з постатей на карикатурі символізує перший стан, яка — другий, яка — третій. Яке ставлення демонструє художник до суспільної системи, що існувала у Франції?

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

Просвітителі виступали за рівність усіх людей перед законом, за позбавлення церкви світської влади, недоторканність власності, підтримку розвитку науки, аграрну реформу, справедливе оподатковування тощо. Наріжним каменем усіх просвітницьких теорій була *віра у всесилия розуму*. Осердям ідейних пошуків ставала *Людина, а не Бог*.

Просвітництво — ідейна течія та суспільний рух другої половини XVII й XVIII ст. у країнах Європи й Америки, який формував ідеологію низки революцій, особливо у Франції. Діячі Просвітництва боролися:

- за встановлення «царства розуму», заснованого на **«природній рівності»**;
- за **політичну свободу й громадянську рівність**;
- за **поширення знань** у народі.

Одним з найважливіших досягнень епохи Просвітництва було видання *«Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел»*, що, за задумом видавців, мало містити в собі всі знання, накопичені людством на той час. Головними організаторами цього видання були філософ *Д. Дідро* й математик *Ж. Д'Аламбер*.

Історичною заслugoю діячів-просвітителів були *пошуки країної організації суспільства*, відстоювання необхідності захисту *прав й основних свобод людини*.

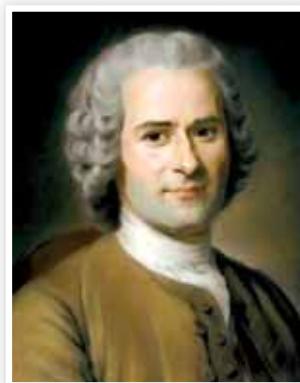
Ж. Д'Аламбер

Вольтер

Ш. Монтеск'є

Ж.-Ж. Руссо

2. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

- Пануючий феодально-абсолютистський лад і підтримуваний ним «старий порядок» *галмували соціальний, економічний і політичний* розвиток країни.
- *Протиріччя між третім станом* (абсолютною більшістю населення країни) і *пануючими привілейованими станами* — дворянством і духовенством.
- Нездатність державної влади впливати на ситуацію за умов економічної, соціальної, політичної *кризи* в країні у 80-х роках XVIII ст.
- *Банкрутство держави*, нездатність влади сплатити величезні внутрішні й зовнішні борги, різке *зростання соціальної напруги в суспільстві*.

ВІД ГЕНЕРАЛЬНИХ ШТАТІВ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБОРІВ

Генеральні штати були відкриті у Версалі (літній резиденції французьких королів) в урочистій обстановці 5 травня 1789 р., після 175-літньої перерви.

Король і його прихильники сподівалися за їх допомогою заспокоїти громадську думку та отримати необхідні кошти для поповнення скарбниці. Уряд зажадав затвердження **нових податків**.

Але представники третього стану 17 червня проголосили себе **Національними зборами**. До них долучилася частина депутатів від дворян і духовенства, які були незадоволені королівською владою. Депутати зібралися в Залі для гри в м'яч і урочисто присяглися не розходитися. Лідером бунтівних депутатів був граф Мірабо.

Генеральні штати — у Франції **вища станово-представницька установа** в 1302–1789 рр., що складалася з депутатів від духовенства, дворянства й третього стану. Складалися королем переважно для збору податків.

Мірабо (Оноре Габріель Рікеті) (1749–1791 рр.) — граф, один з лідерів Французької революції, депутат Генеральних штатів у 1789 р. від третього стану. Мав блискучий ораторський талант. Убачав у конституційній монархії гарантію стабільної влади, власності й свобод громадян. Водночас він мав величезну популярність у радикальних колах революціонерів. Мірабо прагнув обійтися міністерську посаду, щоб зміцнити владу короля і стримати розвиток революційної анархії. Він налагодив секретний зв'язок із двором, регулярно надсилаючи королеві записки, у яких пропонував способи порятунку монархії (визнання конституції, вплив на громадську думку через газети, зміцнення армії). Перебуваючи на гребені слави, Мірабо занедужав і незабаром, 2 квітня 1791 р., помер.

9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе **Установчими зборами**, пікрайсивши цим своє право на встановлення нового державного устрою на основі прийняття вищого закону держави — конституції.

ВЗЯТТЯ БАСТИЛІЇ

13 липня 1789 р. виборці на вимогу жителів міста утворили в ратуші **Паризький комітет**, що став вищим органом влади в столиці. Комітет сформував збройні загони, названі **Національною гвардією**.

Парижани громили магазини зброї, в арсеналах було захоплено десятки тисяч рушниць і кілька гармат. Частина війська перейшла на бік повсталих.

На шляху до центру Парижа стояла Бастилія — похмурий восьмibаштовий замок.

14 липня 1789 р. маси народу з рушницями й ножами, загони Національної гвардії, а також солдати й офіцери, що долутилися до повстання, оточили й захопили Бастилію. День взяття Бастилії — перший день Французької революції — згодом став **національним святом** Французької Республіки.

Установчі збори проголосили **саксування феодального ладу**. Відмінялися станові привілеї, феодальні права, кріосне право, оголошувалася рівність усіх перед законом.

«ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Декларація стверджувала, що люди народжуються вільними й рівними в правах, а «свобода особи, її безпека й отримання з природними й невід'ємними правами людини». Проголошувалися свобода слова, думки, совісті, друку, віросповідання, вибору будь-яких занять, недоторканність приватної власності.

Декларація стала маніфестом народів Європи в боротьбі проти гніту феодалізму й абсолютизму.

Взяття Бастилії 14 липня 1789 року.

Картина художника
Жана-П'єра Уеля (1789 р.)

Історичні подробиці. Зі статті академіка Е. Тарле «Взяття Бастилії»

І в народі, і серед істориків-науковців говорили... про взяття Бастилії штурмом. Тим часом це була облога, здача фортеці відбулася до штурму... Але навіть і штурм Бастилії не був би таким важливим аргументом на користь перемоги революції, як те, що трапилося насправді: капітуляція грізної, неприступної фортеці підкresлила цілковитий маразм влади. Було очевидно, що революція розтрощила не тільки Бастилію, а й твердиню абсолютизму.

?) Який, на Вашу думку, існував зв'язок між здачею Бастилії й катастрофою абсолютизму?

3. РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЇ В 1789–1791 рр.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ В 1789–1791 рр.

5 жовтня величезна колона демонстрантів, що складалася з робітників, крамарів, ремісників, рушила на Версаль. Король був змушений дати згоду на переїзд до Парижа королівського двору й Установчих зборів. У крайні активізувалися політичні клуби.

Політичні клуби у Франції

Якобінський клуб «Товариство друзів конституції»	Членами клубу (назва походить від бібліотеки монастиря Св. Якова, де відбувалися його збори) були прихильники революційних змін : від поміркованих (Мірабо та ін.) до радикальних (Робес'єр, Марат та ін.).
Клуб кордельєрів «Товариство друзів прав людини і громадянина»)	Члени клубу вимагали повалення монархії і встановлення республіки . Переважний вплив у Клубі належав демократам лівої течії. На початку революції він був більш демократичним, ніж Якобінський клуб.
Клуб фельянів	Члени клубу (назва пов'язана з колишнім монастирем ордена фельянів, у приміщенні якого відбувалися засідання клубу) відстоювали інтереси великої буржуазії та виступали за конституційну монархію .

Конституційна монархія (обмежена монархія) — форма правління, за якої **влада монарха обмежена конституцією**, законодавчі функції передані парламенту, а виконавчі — уряду.

Свідчать документи. Витяг з Конституції Франції 1791 р.

...Немає більше ні дворянства, ні перів, ні спадкоємних, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, жодних титулів, звань і переваг, що виникали із цього порядку, жодних лицарських орденів... для яких був би потрібний доказ дворянства або шляхетності походження, і жодних інших переваг, окрім відмінностей, наданих громадським посадовим особам при виконанні їхніх обов'язків...

Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних... корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або конституції.

?

Яке значення мали ці положення Конституції Франції 1791 р. для розвитку країни?

Установчі збори в 1789–1791 рр. ухвалили цілу низку законів. Містам надавалося самоврядування, яке мали здійснювати **комуни** (міські органи управління). **Виборчим правом** володіли лише ті, хто платив податок — «активні» громадяни. Були істотно **обмежені права короля**. *Скасовувалися цехи, дозволялася вільна торгівля хлібом*. Церковні землі були оголошені «національним майном» і пущені в продаж для погашення фінансового боргу. Були **заборонені страйки**. Був **скасований поділ на стани**. Французи відтоді мали лише імена і прізвища, стали називати одне одного «громадянин» і «громадянка».

Ухвалені закони реформували систему управління, відкрили можливості для розвитку господарства, створили основу для демократизації суспільства.

17 липня 1791 р. на Марсовому полі відбувся мітинг, учасники якого були готові підписати республіканську петицію. Але за наказом Установчих зборів загони Національної гвардії почали стріляти по беззбройній юрбі. Близько 50 учасників мітингу було вбито.

Бійня на Марсовому полі означала **остаточне розмежування прихильників конституційної монархії та республіканців**. Клуб кордельєрів заборонили, значну кількість його членів — заарештували. Кордельєри, що залишилися на волі, увійшли до Якобінського клубу.

Установчі збори **3 вересня 1791 р.** затвердили першу в історії Франції **Конституцію**, яку король змушений був підписати. Вступом до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина». Конституція закріплювала **конституційну монархію**.

ЗАКОНОДАВЧІ ЗБОРИ

Склад Законодавчих зборів (відкрилися 1 жовтня 1791 р.):

- **«Ліві»** (найбільш революційна частина Законодавчих зборів) були представлені 136 депутатами-якобінцями, але між ними відразу ж відбувся розкол.
- **Жирондисти** (депутати від департаменту Жиронда) виступали за помірні й поступові реформи. Їхніми лідерами були **Ж.-П. Бріссо, П.-В. Верньо** та ін.
- **Монтаняри** (фр. montagnards, буквально — горці, від montagne — гора) — найбільш революційно налаштована частина депутатів, що займали верхні

«**Болото**» в політиці (термін з'явився за часів Французької революції) — **нерішучі, невизначенні політичні сили та їхні лідери**, або такі, хто прагне ухилитись від боротьби.

«**Праві**» та «**ліві**» — визначення політичних течій, які з'явилися за часів Французької революції. Відповідно до місця, які займали члени парламенту, праворуч сиділи **прихильники монархії**, ліворуч — **революціонери-якобінці**, їхні противники.

лави законодавчого органу, звідси й назва фракції — «Гора». Монтаньярів очолювали **M. Робес'єр, Ж.-П. Марат**.

- **«Центр».** Його представники — так звані «незалежні» депутати — займали вичікувальну позицію й вагалися в політичному виборі між фельянами та якобінцями. Згодом ця група одержала назву «болото».
- **«Праві»** представляли інтереси великої буржуазії, а також фельянів, ліберального дворянства, які спочатку приєдналися до революції. Вони не хотіли поглиблення революції й виступали за примирення з Бурбонами.

Історичні подробиці. Через багато років після Французької революції буржуазні республіки стали політичною нормою. Тоді революціонери боролися вже за соціалізм, проти буржуазних республік. Таких борців з існуючим ладом назвали «лівими», їхніх противників-консерваторів — «правими».

У наш час **праві** політичні сили відстоюють збереження ліберальних цінностей — індивідуальної свободи, недоторканності приватної власності. До сучасних «правих» належать, наприклад, англійська партія консерваторів, американська партія республіканців.

Сучасні **ліві** політичні сили виступають проти соціальної нерівності, за обмеження великої капіталу тощо. До сучасних «лівих» відносять і російських комуністів, і шведських соціалістів, які насправді мають різне бачення того, яким має бути суспільство.

4. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВІЙН

Революція у Франції стривожила європейські монархії. У лютому 1792 р. Австрія підписала з Пруссією угоду щодо відновлення влади Людовика XVI, що започаткувала утворення **першої антифранцузької коаліції**, до якої незабаром приєдналися й інші держави.

Новий імператор Австрії Франц в ультимативній формі зажадав від Франції відмовитися від конституції й передати владу королівському двору. У відповідь Законодавчі збори у квітні 1792 р. за змушеності згоди короля оголосили Австрії війну.

Незабаром у Францію вдерлися прусські війська. На дії інтервентів французький народ відповів вибухом патріотизму. До Парижа з усіх департаментів стікалися загони національних гвардійців. Представники кожного департаменту співали патріотичні пісні. Одна з них — **«Марсельєза»** (тобто «Гімн марсельців») — стала гімном патріотичних сил Франції. Сьогодні «Марсельєза» є державним гімном Французької Республіки.

Війни, які стала вести Франція, мали оборонний характер і були спрямовані на захист батьківщини, завоювань революції. Їх називали **«революційними війнами»**.

5. ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЙ

У ніч на 10 серпня 1792 р. розпочалося **нового повстання в столиці**.

Короля й королеву під охороною доставили до залі засідань Законодавчих зборів. Через три дні за наполяганням Комуни Парижа їх взяли під варту.

Законодавчі збори проголосили вибори до нового вищого законодавчого органу влади — Національного Установчого **Конвенту**, у якому могли брати участь усі чоловіки, що досягли 21 року, без будь-якого розподілу громадян на «активних» і «пасивних».

Паріжем ширилися чутки про те, що ув'язнені супротивники революції за допомогою прусських й австрійських агентів нібито готують повстання. 32 по 5 вересня юрби озброєних санкюлотів і національних

Виконання «Марсельєзи». Скульптура на Тріумfalній арці в Парижі

гвардійців вривалися до в'язниць, безжалісно винищуючи ув'язнених. Сп'яніння вбивством було таким великим, що вбивали всіх без винятку: кримінальних злочинців, політичних в'язнів, жінок, старих. Кількість жертв перевищила 5 тис. осіб. Ця трагедія наочно продемонструвала **жорстокість революції** — жагу помсти, насильства й крові.

Прусські й австрійські війська наступали на Париж. Але 20 вересня 1792 р. біля селища Вальмі французькі війська, що складалися переважно з добровольців, завдали поразки прусським інтервентам і змусили їх відступити. Це була **перша перемога французької армії**, до того — над крашою європейською армією того часу. Французькі війська перейшли в контрнаступ і незабаром вигнали інтервентів зі своєї території.

У день битви біля Вальмі в Парижі відкрилося перше засідання **Національного Конвенту**. Із 750 його депутатів 165 належали до жирондистів, близько 100 — до монтаньярів. Жирондисти й монтаньяри на початку революції спільно боролися проти короля, але незабаром між ними виникли розбіжності. Узимку 1792 р. жирондисти вийшли з Якобінського клубу. Відтоді слова «монтаньяр» і «якобінець» набули однакового значення.

Протиборство жирондистів і монтаньярів (якобінців)

Жирондисти — помірковані, захищали інтереси великої буржуазії — обіймали більшість міністерських посад у новому уряді. Вимагали:

- розширення прав департаментів;
- невтручання держави в розвиток промисловості;
- недоторканність приватної власності.

Із проголошенням республіки вважали революцію завершеною.

Монтаньяри (якобінці) — радикальні революціонери, захищали інтереси дрібної буржуазії. Вони вимагали:

- знищення феодальних повинностей у селі;
- поліпшення матеріального становища міської бідноти за рахунок заможних громадян.

Мріючи про світову революцію, виступали проти великої власності, вільної торгівлі, за авторитарні методи управління.

Першим декретом (законом) Конвенту став декрет про скасування монархії (21 вересня), а **22 вересня 1792 р. Франція була проголошена республікою**.

Одним з перших ухвалених документів нового законодавчого органу був декрет про недоторканність власності. Девізом республіки стало гасло **«Свобода, рівність, братерство»**, продиктоване ідеями «Декларації прав людини і громадянина».

Жирондисти були проти страти короля, а якобінці вимагали негайної розправи над монархом. У конвенті депутати виходили на трибуну і привселюдно висловлювали свою думку. Ж.-П. Марат закликав: «Ви врятуєте батьківщину... і ви забезпечите благо народу, стявши голову тирана!» Після 40-годинних дебатів більшість депутатів проголосували за страту. 21 січня 1793 р. **короля привселюдно стратили**.

Страта французького короля шокувала Європу. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з Францією. У лютому 1793 р. Конвент отримав Великій Британії війну й направив свої війська на територію Голландії. До антифранцузької коаліції, крім Австрії й Пруссії, увійшли Велика Британія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Не посилаючи свої війська на Захід, до коаліції офіційно приєдналася Росія.

На початку 1793 р. **різко загострилася економічна ситуація**. Спекулянти обкрадали армію й наживалися на військовому постачанні. У містах відчутнішими ставали дорожнеча й безробіття. Добровольці залишали армію, війська революційної Франції зменшувались.

На заході Франції активізувалися прихильники відродження монархії. У березні 1793 р. в департаменті **Вандея** спалахнув роялістський заколот проти нової влади. Дворяні й священики підбурювали селян до погромів у містах. За їхньою допомогою вони сподівалися повернути дореволюційні порядки в країні.

6. ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА ТА ЇЇ КРАХ

Якобінці домоглися створення в березні 1793 р. *Революційного трибуналу* — надзвичайного політичного суду. Конвент у квітні створив новий уряд — *Комітет громадського порятунку*. Комітет одержав диктаторські повноваження. У країні розпочався новий виток терору.

31 травня 1793 р. 10 тис. озброєних санкюлотів оточили будинок Конвенту й націлили на нього жерла 160 гармат. Жирондисти й представники «болота» намагалися вести переговори з повсталими, однак до них ніхто не дослухався. Під загрозою розстрілу якобінці й керівники Комуни Парижа змусили депутатів видати на розправу юрбі 29 лідерів жирондистів. Таким чином **31 травня — 2 червня 1793 р. якобінці здійснили державний переворот** і насильницьким шляхом прийшли до влади.

24 червня 1793 р., після всенародного референдуму, вже якобінський Конвент ухвалив нову Конституцію, яка передбачала свободу слова й друку, загальну освіту, свободу здійснення релігійних культів, недоторканність приватної власності й свободу підприємництва. Франція проголошувалася республікою.

Однак уже в жовтні вищий законодавчий орган «тимчасово» скасував конституцію до «повної перемоги над ворогами революції». *Конвент привласнив собі повноваження, яких не мав жодний абсолютний монарх.*

Максиміліан Робесп'єр (1758–1794 рр.) — діяч Французької революції. Навчався на юридичному факультеті Паризького університету (1780 р.). Депутат Конвенту. Після страти короля в січні 1793 р. став центральною фігурою революції. Замкнутий і педантичний адвокат з Арраса здобув могутність і необмежену владу як голова Комітету громадського порятунку. Метою встановленої в червні 1793 р. якобінської диктатури, як відзначав М. Робесп'єр, був «порятунок революції будь-якою ціною». Себе він вважав суддею суспільства, що має право вирішувати, хто є «чистим» громадянином, а хто ні. Після термідоріанського перевороту 1794 р. був заарештований і страчений. Його згадують як **одного з основоположників політики терору**. На могилі М. Робесп'єра викарбувано епітафію: «Перехожий! Не засмучуйся над моєю долею. Ти був мертвий, коли б я був живий».

Комісари Конвенту (спеціальні уповноважені) мали необмежені повноваження. Їм доручалося проведення «чисток» місцевих органів, «відновлення революційного порядку», усунення та призначення армійських командирів.

Якобінці почали докорінні зміни в економіці та суспільстві. Серед **основних реформ** були такі:

- скасування феодальних повинностей селян;
- продаж селянам землі;
- розподіл общинних земель;
- установлення граничних цін на товари першої необхідності;
- створення масової революційної армії;
- дехристиянізація — боротьба проти католицизму;
- упровадження нового «революційного календаря».

Якобінці встановили жорстоку диктатуру й почали масові репресії не тільки проти контрреволюціонерів, а й проти всіх опозиційно налаштованих громадян країни.

Перед революційним трибуналом.
Сатира на якобінську диктатуру XVIII ст.

?

Опишіть сцену, зображену на малюнку. Як поводять себе члени трибуналу? Чому цей малюнок вважається сатиричним?

17 вересня 1793 р. оприлюднено **декрет «Про підозрілих»**. «Підозрілими» оголошували всіх, хто не одержав від народних товариств свідчень про громадянську благонадійність, емігрантів та осіб, які не могли вказати джерела свого існування. Усі «підозрілі» підлягали арешту.

За час якобінського терору було ув'язнено близько 500 тис. осіб. З них якобінці стратили або закатували близько 40 тис. осіб. Терор М. Робесп'єра був спрямований не тільки проти прихильників реставрації монархії, а й **проти третього стану**, в ім'я рівноправ'я якого й відбувалася революція.

Розкол усередині Якобінського клубу. «Крайні» якобінці, очолювані керівниками Комуни Парижа **П.-Г. Шометтом і Ж.-Р. Ебером**, виступали проти великої власності, за суворе виконання закону про встановлення граничних цін на товари першої необхідності, посилення революційного терору, розподіл майна «підозрілих», ведення війни до переможного кінця.

Жорж Жак Дантон (1759–1794 рр.) — неперевершений адвокат, оратор, діяч Французької революції. У 1791 р. Ж. Дантон зблизився з якобінцями, був обраний помічником прокурора Паризької Комуни, у 1792 р. брав участь в організації якобінського терору. Його терпимість до жирондистів спонукала якобінців усунути Ж. Дантона з Конвенту. Узимку 1793–1794 рр. навколо Ж. Дантона сформувалася група, що виступала за пом'якшення революційного терору. У квітні 1794 р. Ж. Дантон та його прихильників віддали під суд Революційного трибуналу й стратили.

Диктатура — нічим не обмежена влада однієї особи або певних політичних сил у державі, що **спираються на силу**, а також на відповідний політичний режим.

Історичні подробиці.

Новий революційний календар

Нова влада запровадила **новий «революційний календар»**. Початком літочислення, або нової ери, вважався день проголошення у Франції республіки (22 вересня 1792 р.). Місяці ділилися на декади й одержали нові назви за характерними для них погодою, рослинністю, плодами або сільськогосподарськими роботами. Скасовувалися недільні дні, замість католицьких свят впроваджувались революційні.

«Поблажливими», або «поміркованими», якобінцями називали прихильників **Ж. Дантона**. «Помірковані» вимагали послаблення революційної диктатури, повернення до конституційного порядку, відмови від політики терору, утвердження принципів демократії й побудову правової держави.

М. Робесп'єр і його прихильники прагнули побудувати суспільство людей середнього статку без крайнощів убогості й багатства. Він ненавидів багатіїв, але презирливо ставився й до бідняків, користувався кривавими, аморальними засобами.

Повалення М. Робесп'єра. «Крайні» якобінці закликали до повстання проти влади робесп'єрівського Конвенту. У відповідь Комітет громадського порятунку в березні 1794 р. заарештував Ж.-Р. Ебера, П.-Г. Шометта та їхніх прихильників. Незабаром їх стратили. Ж. Дантона та інших лідерів «поміркованих» якобінців звинуватили у змові проти уряду, у зраді революції, «особливих стосунках» з Великою Британією й 5 квітня 1794 р. стратили на гільйотині. *Революція почала сама себе знищувати.*

Представники «нової буржуазії», депутати Конвенту організували змову, і **27 липня 1794 р.** (за революційним календарем **9 термідора II року республіки**) М. Робесп'єра, Л.-А. Сен-Жюста, Ж. Кутона та їхніх спільників заарештували. Увечері Конвент оголосив М. Робесп'єра і його прихильників поза законом. Наступного дня вождів якобінців стратили. Така сама доля спіткала й близько 100 членів Комуни Парижа.

Трагічний досвід якобінців засвідчив, що диктатура й насильство не можуть бути підґрунтам для побудови суспільного устрою на засадах справедливості. Найшляхетніша мета не може виправдати аморальні засоби її досягнення.

Ранок 10 термідора II року. Картина художника Люсьєна-Етьєнна Мелінга (1877 р.)

Художник Мелінг зобразив лежачого на столі пораненого Робесп'єра, якому під час перевороту 9 термідора було пострілом поцілено в щелепу. Лікар нашивидкуруч перев'язав його, і поверженого диктатора перенесли до Конвенту. Робесп'єр, потерпаючи від болю й конвульсій, часом піднімав голову і вдивлявся в обличчя людей — тих, хто нещодавно раболіпно ловив кожне виголошене ним слово.

Як Ви вважаєте, які ідеї та думки намагався передати художник?

7. ТЕРМІДОРІАНСЬКА РЕАКЦІЯ

За новим революційним календарем катастрофа якобінців відбулася 9 термідора, тож подальші події одержали називу *термідоріанської реакції*. «*Термідоріанці*» були прихильниками республіки, у якій не існувало б обмежень свободи підприємництва. Водночас «*термідоріанці*» прагнули покінчити з народним рухом у містах і селах.

З приходом до влади «*термідоріанців*» настав час так званого *«білого терору*, коли жертви одержали можливість помститися своїм катам. У листопаді 1794 р. Якобінський клуб закрили, у містах лютували банди з так званої «золотої молоді».

Щодо роялістів «*термідоріанці*» робили послаблення. Учасникам роялістського повстання у Вандеї надано амністію. До Франції поверталися емігранти. Було скасовано закон «Про підозрілих».

22 серпня 1795 р. термідоріанський Конвент ухвалив нову, третю Конституцію Франції. Законодавчу владу було передано *Законодавчому корпусу*. Виконавчу владу здійснювала *Директорія (уряд)* у складі п'яти членів віком не молодше 40 років, яких призначала Рада старійшин. Директорія призначала міністрів.

Водночас були узаконені всі акти продажу земель емігрантів, церкви, королівського двору. У Конституції 1795 р. поряд із цивільними правами вперше були закріплені й обов'язки громадян.

Скориставшись проблемами Директорії, що посилювалися, *роялісти* на початку жовтня 1795 р. спробували організувати заколот і прийти до влади.

Для придушення заколоту Директорії була потрібна енергійна й рішуча людина. Вибір уряду впав на генерала *Наполеона Бонапарта*. За його наказом на підступах до будинку Конвенту виставили гармати, і їх залпи розсіяли повсталих. Це було *перше застосування артилерійської зброї у вуличному бою*. Розгром заколоту роялістів приніс Наполеону Бонапарту велику популярність, поклавши початок його стрімкій військовій і політичній кар'єрі. Після цих подій його призначили начальником гарнізону Парижа, а через півроку — головнокомандувачем французької армії в Італії.

8. ФРАНЦІЯ ЗА ДИРЕКТОРІЙ

25 жовтня 1795 р. відповідно до нової конституції термідоріанський Конвент віддав владу Директорії й Законодавчому корпусу. Проти нового уряду виступили і монархісти, і колишні якобінці та санкюолоти.

Після падіння якобінської диктатури *характер війни з боку Франції почав змінюватися*. «Термідоріанці» прагнули територіальних захоплень. Відтоді війни з метою захисту своєї батьківщини, які вів французький народ проти коаліції європейських держав, почали поступово перетворюватися на *агресивні й загарбницькі*.

Сепаратна угода — домовленість, укладена з противником **без відома чи погодження зі своїми союзниками** по коаліції, за їхніми спинами.

королівство перетворювалося на васала Франції. Перемоги французів змусили австрійців укласти з Францією *мирний договір*. Це означало закінчення існування першої коаліції.

Єгипетський похід. Друга антифранцузька коаліція. У 1798 р. Наполеон Бонапарт, за наказом Директорії, вирушив в експедицію до Єгипту, що входив до складу Османської імперії. Дорогою йому вдалося захопити острів Мальта. У липні 1798 р. французька армія здобула перемогу в «битві біля пірамід».

Але французьким кораблям довелося зустрітися з англійським флотом під командуванням адмірала **Г. Нельсона**. Морська битва в Абукарі 1 серпня завершилася для французів катастрофою. Зв'язок із Францією був перерваний, гостро бракувало озброєння та продовольства.

У ці роки відбувалося формування *другої антифранцузької коаліції* у складі Великої Британії, Австрії, Росії, Османської імперії та інших держав.

Із Франції надходили тривожні звістки. Російський генерал **О. Суворов** своїми активними діями звів нанівець перемоги Наполеона в Італії, у 1799 р. він повністю витиснув французів з Італії. Російська ескадра адмірала **Ф. Ушакова** звільнила Іонічні острови, а англійська ескадра адмірала Г. Нельсона встановила контроль над о. Мальта. Наполеон Бонапарт залишив армію на генерала Ж.-Б. Клебера й повернувся до Парижа.

9. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Військові невдачі спричинили переполох серед членів Директорії. Було оголошено масовий призов до армії, зроблено поступки лівим силам: дозволялася діяльність Якобінського клубу, деяких колишніх якобінців висунуто на керівні посади, проведено примусову позику за рахунок заможних верств населення.

Водночас посилилась роялістська небезпека, знову спалахнув заколот у Вандеї. За цих обставин впливові буржуазні кола робили ставку на встановлення влади «твердої руки». Вибір припав на Наполеона Бонапарта.

У свою чергу, Наполеон давно плекав честолюбні мрії про владу. **9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII року республіки)** під приводом захисту республіки від вигаданої якобінської змови в Парижі було введено воєнний стан, а Наполеона Бонапарта призначено командувачем військ Паризького військового округу. Одночасно подали у відставку всі члени Директорії. Наступного дня Бонапарт за допомогою вірних йому grenaderів розігнав Раду п'ятисот і Раду старійшин.

Влада у Французькій республіці перейшла до *колегії з трьох консулів* — генерала Наполеона, Е.-Ж. Сійеса й Р. Дюко. Фактично влада в країні дедалі більше зосереджувалася в руках Бонапарта. Роялістів і ліворадикальних республіканців відсторонили від політичних справ.

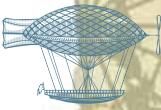
Режим Директорії було ліквідовано.

Ці події означали завершення Французької революції кінця XVIII ст.

Переворот
18 брюмера.
Картина художника
Франсуа Буше

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Зазначте основні причини Французької революції.
2. Які основні ідеї «Декларації прав людини і громадянина»?
3. Схарактеризуйте основні закони, прийняті Установчими зборами в 1789–1791 рр.
4. Які політичні сили були представлені в Законодавчих зборах?
5. Назвіть основні реформи, які провели якобінці.
6. У чому виявлявся тотальний терор якобінської диктатури?
7. Схарактеризуйте внутрішню політику режиму Директорії.
8. Назвіть причини піднесення Наполеона Бонапарта.
9. Поясніть значення понять: *Просвітництво, Генеральні штати, конституційна монархія, «праві» та «ліві», «болото», якобінська диктатура, сепаратна угода*.

II. Обговоріть у групі

1. Чому день взяття Бастилії в наш час є головним національним святом Французької Республіки?
2. Вольтер говорив: «Я не розділяю Ваших переконань. Але я готовий віддати життя, щоб Ви могли їх сповідувати». Чи є, на Вашу думку, це висловлювання великого мислителя актуальним сьогодні?
3. У чому полягає сучасне розуміння гасла: «Свобода — Рівність — Братерство»?
4. Чи закономірним було падіння якобінської диктатури? Чи могло бути в цієї влади майбутнє?
5. Перед своєю стратою Ж. Дантон з гіркотою сказав: «Революція пожирає своїх дітей». Як Ви розумієте зміст цього висловлювання?

III. Миємо творчо й салоспійно

1. Один із французьких просвітителів стверджував, що «насильство, на якому тримається деспотизм, можна ліквідувати тільки за допомогою насильства». Висловіть свої міркування із цього приводу.
2. Основою конституційного права Франції й сьогодні лишається «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.), у якій закріплено право на опір гнобленню: «Коли уряд зневажає право народу, повстання є як для всього народу, так і для кожної з його частин, найбільш священним із прав і найважливішим з обов'язків». Наскільки актуальним є це право для сучасності?
3. Чому, на Ваш погляд, чимало людей у Франції XVIII ст., як і в інших країнах, і в наші дні, прагнули і прагнуть влади «твірдої руки»? До яких наслідків призводила диктатура в історії французького та українського народів?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 14 липня 1789 р.** початок революції у Франції
26 серпня 1789 р. прийняття «Декларації прав людини і громадянина»
3 вересня 1791 р. ухвалення першої в історії Конституції Франції
31 травня — 2 червня 1793 р. якобінський переворот
27 липня 1794 р. падіння якобінської диктатури, прихід до влади «термідоріанців»
1795–1799 рр. влада Директорії
9 листопада 1799 р. бонапартистський переворот

§3

Консульство та Імперія у Франції.

Наполеон I.

Віденський конгрес і Священний союз

1. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД КОНСУЛЬСТВА

Новий політичний режим — Консульство, установлений у Франції після перевороту 9 листопада 1799 р. (18 брюмера), був спрямований одночасно проти демократичних перетворень у країні та проти спроб роялістів відновити монархію.

Реальна політична влада була зосереджена в руках вищих чинів армії й державного апарату. Своїм помічникам Наполеон Бонапарт дав вказівку: «Пишіть коротко і неясно».

Наполеон Бонапарт (1769–1821 рр.) — одна з найяскравіших особистостей Нового часу, політичний, державний і військовий діяч Франції. Народився на о. Корсика в родині збіднілого дворяніна. Освіту здобув у Брієнській військовій школі, у військовій школі в Парижі. У 1785 р. в чині молодшого лейтенанта артилерії Наполеон розпочав військову службу. У період Французької революції його було удостоєно звання бригадного генерала, а за Директорії призначено командувачем армії. У 1799 р. здійснив державний переворот, унаслідок якого став першим консулом. З 1804 р. — імператор французів. Увів Цивільний кодекс, здійснив ряд реформ. У результаті війн під владою Наполеона Бонапарта опинилася більша частина Західної й Центральної Європи. Розгром французької армії в Росії (1812 р.) став початком краху імперії Наполеона. Вступ у березні 1814 р. військ антифранцузької коаліції в Париж змусило його відректися від престолу. Бонапарт був засланий на о. Ельба. У 1815 р. він знову посів французький престол. Після поразки під Ватерлоо Наполеон удруге відрікся від престолу. Останні роки життя провів на о. Св. Єлени як бранець англійців.

Конституція 1799 р. вже не містила «Декларації прав людини і громадянина», але гарантувала буржуазії й селянству збереження власності, отриманої в роки революції в результаті конфіскації і розподілу дворянського майна.

Уся влада перебувала в руках першого консула — Наполеона Бонапарта. Він зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою й зовнішньою політикою. Два інші консули — Е.-Ж. Сійес і Р. Дюко — мали тільки дорадчі голоси.

2. ІМПЕРІЯ

«Нові багатії» боялися реставрації монархії, що могла позбавити їх власності, набутої в роки революції. Вони вимагали проголосити Наполеона Бонапарта імператором. Цю пропозицію підтримували й **селяни**, що купили землі емігрантів.

У травні 1804 р. указом Сенату Наполеон був оголошений «імператором французів». Бонапарт не поїхав у Рим для коронації, а викликав Папу до себе в Париж. Під час коронації 2 грудня 1804 р. в Соборі Паризької Богоматері Наполеон вихопив з рук понтифіка корону й сам поклав її собі на голову, після чого одягнув корону й на голову своєї дружини Жозефіні Богарне.

З 1808 р. слово «республіка» офіційно було замінено словом **«імперія»**. Фактично ж Франція стала імперією ще в 1802 р., коли Наполеон Бонапарт був проголошений довічним консулом і зосередив у своїх руках всю владу.

Бонапарт прагнув створити «нове дворянство» як опору своєї влади. У 1802 р. Наполеон заснував **«Почесний легіон»**, до якого увійшли найбагатші люди —

Герб Першої
Французької імперії

Коронація Наполеона Бонапарта. Фрагмент картини художника Жака-Луї Давида (1805–1807 рр.)

На картині зображене епізод коронації імператора, коли Наполеон коронує Жозефіну, а Папа Пій VII дає йому своє благословення.

Поміркуйте, чому саме цей епізод замовив Наполеон художнику. Які настрої та почуття передано на картині? Як Ви можете її схарактеризувати?

по 600 осіб від кожного департаменту. Згодом членом «Легіону» можна було стати за особливі заслуги перед Францією. Представниками наполеонівського «нового дворянства» були генерали, сенатори, архієпископи й люди, що розбагатіли під час революції. Родичі Наполеона та його найближчі соратники одержували титули принців, князів, графів та ін.

Наполеон підтримував підприємницьку діяльність й ініціативу промисловців, торговців і банкірів.

У 1800 р. засновано Французький банк і здійснено заходи щодо зміщення нової грошової одиниці — франка. Уряд захищав внутрішній ринок від іноземної, насамперед британської, конкуренції. Були скорочені податки.

В основі внутрішньої політики Бонапарта було **створення максимально централізованої системи влади**. Департаменти очолили призначенні першим консулом префекти, а міста — мери, що затверджувалися урядом.

Уряд переслідував прояви вільномисленства: заборонялися публічні збори й маніфестації, установлювалася **цензура над пресою**. З літератури, театру, викладання в школах вилучалося все, що нагадувало про революцію та її діячів.

Особливу увагу Наполеон надавав зміщенню **поліцейської системи**.

3. КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА

У період правління Наполеона Бонапарта було розроблено **нові норми права**. Ухвалені закони становили «Кодекси Наполеона» (кодекс — звід законів).

Найбільше значення серед них мав **Цивільний кодекс** (виданий у 1804 р.), який проголосив **рівність** громадян перед законом, **недоторканність особи й приватної власності**, **свободу совісті** тощо. Найважливіше значення в Цивільному кодексі мали статті, що охороняли приватну власність.

Імперія (від лат. imperium — влада):

1) **монархічна держава**, глава якої, як правило, носить титул імператора;

2) **держава, що прагне до панування** в регіоні або світі, здійснює агресивну зовнішню політику, прагне встановити контроль над іншими державами.

Цивільний кодекс Наполеона (або скорочено **Кодекс Наполеона**, фр. Code Napoléon) — фундаментальний **кодекс цивільного права** Франції. Цивільний кодекс Наполеона має велике історичне значення для утвердження у Франції та Європі в цілому **принципів демократії та громадянських прав людини**.

Історична довідка. Кодекс Наполеона прийнятий за основу зводів цивільних законів більш ніж у 70 країнах світу, де — частково, а де й повністю. Навіть у середовищі поширення англосаксонського права в наш час є два приклади збереження наполеонівського законодавства — у штаті Луїзіана в США і в провінції Квебек у Канаді.

Військові наполеонівської армії

Гренадер
(ліворуч)
і вольтижер
(праворуч)

Полковник

Карабінер

Шеволежер

Улан

У 1807 р. після серії скандалічних банкрутств було ухвалено **Торговельний кодекс**, у якому відображені положення щодо комерсантів, торговельних товариств, розподілу майна тощо.

У **Кримінальному кодексі** (1810 р.) проголошено ідею *рівності людей* перед карним законом, визначено *коло покарань*, уведено чіткі критерії злочину.

4. ВІЙНИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА ХАРАКТЕР І ЦІЛІ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

У роки Консульства (1799–1804 pp.) та Імперії (1804–1814, 1815 pp.) війни наполеонівської Франції (або наполеонівські війни) мали **агресивний і загарбницький характер**.

На межі XVIII–XIX ст. Франція була найпотужнішою у військовому відношенні державою Європи. Вона мала першокласну армію, що формувалася на основі загальної військової повинності. Французька артилерія й стрілецька зброя за своїми бойовими якостями були поза конкуренцією. На командні посади в армії висувалися найбільш здатні офіцери й генерали. Наполеон розвинув теорію ведення війни, зокрема — за допомогою масових армій.

У 1803 р. Наполеон Бонапарт відновив війну з Великою Британією. У літку 1805 р. була створена **третя антифранцузька коаліція**, до складу якої ввійшли Велика Британія, Росія, Австрія, Швеція, Неаполітанське королівство. Наполеон Бонапарт назвав третю коаліцію «черговим союзом, витканим Англією із золота й ненависті», та заявив, що «третю коаліцію чекає доля перших двох», які впали «під чоботами солдатів Франції».

ТРАФАЛЬГАРСЬКА БИТВА

Наполеон Бонапарт виношував ідею вторгнення на територію Великої Британії — головного свого суперника на шляху до світового панування. Імператор навіть розглядав ідеї використання повітряних куль або невеликих морських суден, які віддалено нагадували сучасні підводні човни. Водночас він усвідомлював, що перемогти Велику Британію можна тільки розгромивши її могутній морський флот.

У морському бою в **жовтні 1805 р.** біля мису Трафальгар, південніше Кадіса (Іспанія), об'єднаний франко-іспанський флот під командуванням адмірала **П. Ш. де Вільньова** зустрівся з британським флотом адмірала **Г. Нельсона**.

Коли французькі кораблі вишикувалися своєрідним півмісяцем, Г. Нельсон уперше застосував нову тактику — розставив свої кораблі в колону по двоє та спрямував її перпендикулярно до центральної частини розташування кораблів супротивника. Британські кораблі розірвали лави ворожих кораблів у центрі, а потім розправилися із двома половинами окремо. У порт Кадіс повернулася лише третина ескадри, П. Ш. де Вільньова узято в полон. Г. Нельсон, сміливість і тактика якого визначили цю перемогу, був смертельно поранений під час його 140-го бою на флагманському кораблі «Вікторія».

Трафальгарська битва — останнє в історії велике військове зіткнення кораблів-вітрильників. Велика Британія залишилася морською володаркою світу.

АУСТЕРЛІЦЬКА БИТВА

На суші події розвивалися по-іншому. Наполеон 20 жовтня 1805 р. змусив капітулювати австрійську армію поблизу фортеці Ульм. У листопаді 1805 р. французька армія захопила Відень.

Тим часом російська війська й залишки австрійської армії об'єдналися в Чехії. Біля селища Аустерліц у запеклому бою зустрілися наполеонівські війська й об'єднана російсько-австрійська армія під командуванням **М. Кутузова**. Цей бій одержав назву **«битви трьох імператорів»**.

2 грудня 1805 р. Наполеон, маючи меншу за чисельністю армію, завдав нищівного удара по союзній армії.

Союзні війська втратили 27 тис. осіб, з них росіян — 21 тис. Втрати французів становили 12 тис. осіб. Багато солдатів союзників здалися в полон. Ледь уник його поранений М. Кутузов. У полоні міг опинитися й імператор Олександр. Самодержець плакав, втративши самовладання. У паніці втікав двір австрійського імператора Франца на чолі із самим монархом.

Третя коаліція розпалася. Австрія виплатила Франції величезну контрибуцію.

Аустерліц зумовив розпад Священної Римської імперії німецької нації, що припинила своє існування в серпні 1806 р. Тоді ж Наполеон Бонапарт об'єднав 16 німецьких держав у **Рейнський союз**, на чолі якого він став сам у званні протектора.

ВІЙНА ІЗ ЧЕТВЕРТОЮ КОАЛІЦІЄЮ

У липні 1806 р. Росія й Пруссія уклали союзний договір, що поклав початок формуванню **четвертої коаліції**. До союзників долутилися Велика Британія, Швеція й Саксонія. Але в жовтні 1806 р. одночасно **під Сною й Ауерштадтом** головні сили прусської армії були розбиті.

У підкореному Берліні **Наполеон підписав декрет про континентальну блокаду Великої Британії**. Цей декрет забороняв усім залежним від Франції державам торгувати з цією країною. Усі британські товари, виявлені на території Франції й союзних з нею держав, підлягали конфіскації.

Усунення британської конкуренції дало імпульс розвитку торгівлі й промисловості в Європі. Розвивалася контрабандна торгівля. Проти блокади виступили європейські торговці. Росло невдоволення й у самій Франції через скорочення імпорту колоніальних товарів. Зі свого боку, Британія оголосила блокаду портам Франції та її васалам (контрблокаду).

Історичні подробиці. Під час оголошення континентальної блокади Наполеон, за свідченнями, зауважив таке: «Я хочу завоювати море могутністю землі».

?) Як Ви розумієте ці слова?

ВОЕННІ ДІЇ В ПОЛЬЩІ Й СХІДНІЙ ПРУССІЇ. ТІЛЬЗИТСЬКИЙ МИР

З розгромом прусської армії війна не була закінчена. На допомогу Пруссії поспішала Росія.

Історичні подробиці. З книжки історика А. Манфреда «Наполеон Бонапарт»

Серед кріпосного селянства прусської Польщі під впливом вільних громадян — солдатів французької армії — намітилися ознаки руху проти поміщиків... Завдяки воскреслим надіям на звільнення Польщі від прусського, а в майбутньому й від австрійського панування, за перспектив «возз'єднання» Литви, Білорусії й України французьку армію приймали в Польщі з розкритими обіймами. У Познані маршалові Даву влаштували триумфальний прийом...

?) Чому поляки із захватом зустрічали французьку армію?

Командування російських військ запропонувало перемир'я. 25 червня 1807 р. відбулася знаменита **зустріч між Олександром I і Наполеоном**. Для переговорів двох імператорів посередині р. Німан побудували пліт, на якому звели намет, і 8 липня 1807 р. був підписаний Тільзитський мир.

Згідно з умовами договору Франція з польських володінь Пруссії створила залежне Герцогство Варшавське. Данциг (Гданськ) оголосувався «вільним містом». На Пруссію була накладена контрибуція. Усі її володіння на захід від р. Ельби ввійшли до складу новоствореного Вестфальського королівства. Франція значно зміцнила свій вплив у Європі.

Росія зобов'язалася вийти з антифранцузької коаліції, визнавала відокремлення від Пруссії частини земель, хоча домоглася збереження її державної самостійності. Олександр I визнавав зміни,

Наполеон та імператор Олександр I на зустрічі в Тильзиті.
Картина художника Олексія Ківшенка

зроблені Наполеоном І у Європі. Росія зобов'язалася припинити війну з Туреччиною, вивести війська з Молдавії та Валахії. Наполеон та Олександр І також уклали таємну угоду про приєднання Росії до континентальної блокади Британії.

5. УТОРГНЕННЯ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬК В ІСПАНІЮ Й ПОРТУГАЛІЮ. ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

У 1808 р. французькі війська вторглися в *Іспанію* та увійшли в Мадрид. Наполеон Бонапарт позбавив іспанських Бурбонів престолу та призначив королем свого брата Жозефа. Однак в Іспанії розпочалася визвольна війна, яку підтримала Велика Британія. Франція була змушенена відправити в цю країну значні військові контингенти.

У 1809 р. Австрія та Велика Британія уклали союз і створили *п'яту антифранцузьку коаліцію*. У ряді боїв війська Наполеона Бонапарта зуміли завдати поразки австрійцям, і 13 травня 1809 р. вони вступили у Віденський міський парк. 1809 р. Наполеону Бонапарту вдалося остаточно перемогти австрійську армію в селищі *Ваграм* (неподалік Відня).

У жовтні 1809 р. Франція та Австрія уклали *Шенбруннську мирну угоду*. Згідно з нею Австрія позбулася величезної території та виходу до Адріатичного моря, втратила свій вплив у Європі.

Після розгрому основних сил п'ятої коаліції могутність наполеонівської імперії досягла своєї кульмінації.

6. РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

ПІДГОТОВКА ДО ВІЙНИ

Відносини між Францією та Росією різко погіршилися з 1810 р. Каменем спотикання стало так зване *«польське питання»*. У 1809 р., після остаточного розгрому Австрії, Наполеон повернув Герцогству Варшавському польські землі, захоплені раніше австрійцями. Олександр I вбачав у відроджені польської держави небезпеку для своєї влади в Білорусії, оськльки місцева шляхта сподівалася, що французька армія принесе на ці землі волю.

Наполеон створив величезну армію з понад 600 тис. осіб, з яких більше половини становили військові з підкорених Францією країн — прусські, австрійські, саксонські, італійські, польські, іспанські та ін.

Росія зуміла збільшити чисельність своєї армії до 900 тис. осіб. Значна частина військ перебувала в Молдавії, Криму, на Кавказі, у Фінляндії та в внутрішніх районах, тому на західних кордонах до червня 1812 р. вдалося зосередити близько 240 тис. осіб. Ці сили входили до складу трьох армій.

1-а армія генерала *М. Барклая-де-Толлі* розгорнулася на петербурзькому напрямку;

2-а армія генерала *П. Багратіона* прикривала московський напрямок;

3-я армія генерала *О. Тормасова* перебувала на київському напрямку.

УТОРГНЕННЯ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АРМІЇ В РОСІЮ

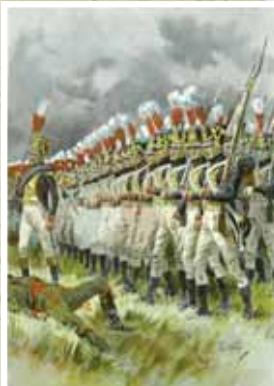
Наполеон напав на Росію без оголошення війни. Він **24 червня 1812 р. перейшов річку Німан**.

Імператор Олександр I видав маніфест, у якому закликав створювати народне ополчення та узаконив партізанську війну проти загарбників.

На теренах України до козацьких та ополченських полків вступило майже 70 тис. осіб. До війська вступало і вільне селянське населення, і селянські кріпаки. У формуванні одного козачого полку брав участь видатний український поет і письменник Іван Котляревський.

Сам Наполеон не вступав на територію України. Наступальні військові дії тут вів його союзник — австрійська армія Шварценберга. На початку війни 1812 р. вона завдала поразки російській армії Томашова, яка стояла на Волині.

17 серпня 1812 р. Олександр I призначив головнокомандувачем усіх діючих армій та ополчення генерала М. Кутузова.

Французи атакують.
Малюнок 1896 р.

Михайло Іларіонович Кутузов (1745–1813 рр.) — російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812 р.). Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких війн у другій половині XVIII ст. Досвідчений царедворець, знаходив спільну мову і з Катериною II, і з Павлом I, і з Олександром I. У 1805 р. командував об'єднаними збройними силами Росії й Австрії у війні з Наполеоном, зазнавши від нього нищівної поразки під Аустерліцем. У 1806–1807 рр. — київський військовий губернатор. У 1811 р. — головнокомандувач російської армії в Молдавії. Із серпня 1812 р. — головнокомандувач усіх армій та ополчень.

БОРОДІНСЬКА БИТВА

Бородінська битва між російськими й французькими військами відбулася в районі села Бородіно за 125 км на захід від Москви.

26 серпня (7 вересня), побачивши сонце, що сходило, Наполеон вигукнув: «Ось воно, сонце Аустерліца!» У критичний момент французький імператор не наважився ввести в бій свій найнадійніший підрозділ — стару гвардію. Імператор сказав: «За вісімсот льє від Парижа я не можу ризикувати моїм останнім резервом». Французи завзято атакували, але розгромити російську армію їм не вдалося.

Продовжувати битву наступного дня М. Кутузов не став. Уночі російські війська покинули укріплена й відступили через Москву на півден.

На початку вересня російські війська залишили столицю. Коли війська Наполеона увійшли в Москву, більшість жителів покинули столицю. Незабаром у місті спалахнули пожежі, влаштовані чи то французами, чи то росіянами.

ВІДСТУП І РОЗГРОМ АРМІЇ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Наполеон мав намір зробити марш на Калугу й Тулу, захопити там російські військові бази, а потім відвести свої війська в Білорусію й Литву, щоб наступного року відновити воєнні дії.

Однак російські війська перейшли в контрнаступ і розбили корпус І. Мюрата. Після звістки про цю поразку Наполеон 7 жовтня (19 жовтня за новим стилем) вивів свою 110-тисячну армію з Москви. Але спроба Бонапарта проникнути в південні райони країни закінчилася невдачею. Після тяжких боїв Наполеон був змушений повернутися на розорену ним же **Смоленську дорогу**, як і планував М. Кутузов.

Відступаючи, частини наполеонівської армії розтягнулися на десятки кілометрів, де зазнавали безперервних ударів російських військ і партизан.

Настиали холоди. Погано одягнені й голодні солдати наполеонівської армії втрачали свою боєздатність. Через нестачу фуражу масово гинули коні, що змушувало супротивника кидати свою артилерію. Розв'язка настала в **битві на річці Березина**. У цьому бою французький головнокомандувач втратив 29 тис. осіб і весь обоз. **«Після цієї переправи «Велика армія» перестала існувати як організована бойова сила.**

Свідчать документи. Зі спогадів французького генерала А.-Г. Жоміні про розлад у наполеонівській армії

У тих окремих бандах, які входили в Смоленськ, складно було впізнати армію. Триденно-го морозу, навіть не дуже сильного, було досить, щоб дезорганізувати частину армії. Вже було кинуто 200 гармат за браком запряжних коней... Розлад армії... був викликаний відсутністю продовольства й тією обставиною, що вона складалася з 20 різномірних національностей... Командири були змушені допускати відхід солдат від своїх команд на пошуки продовольства. Кожен солдат, що вийшов з рядів, якщо не потрапляв до рук ко-заків, уже не був у змозі нагнати свою частину...

?

Які чинники вплинули на розлад французької армії під час її «російського походу»?

Від Березини до Німану:
переслідування французів російською армією.
Картина художника Адольфа Нортена

Згодом Бонапарт довідався про спробу республіканського перевороту в Парижі. Наполеон передав командування військами І. Мюрату й поїхав до Парижа. Повстання було жорстоко придушене, змовників страчено.

Тим часом солдати наполеонівської армії втікали до західних кордонів Росії. У середині грудня через *річку Німан* переправилися тільки 20 тис. учасників «російського походу».

7. БИТВА ПІД ЛЕЙПЦИГОМ

Українські козацькі та кримськотатарські вершники

Історичні подробиці

Українці в російській армії

У регулярній російській армії українці становили значний відсоток, особливо серед молодшого офіцерського складу. У війні проти Наполеона брали участь два бузькі, два полтавські та три київські козацькі полки, ескадрон херсонських козаків, загони «лісових козаків», з'єднання українських та донських козаків.

Повернувшись наприкінці 1812 р. до Парижа, Наполеон взявся за створення нової армії. За короткий термін імператор привабив до війська понад 500 тис. осіб. Але співвідношення сил було для нього вже не таким сприятливим, як колись.

Після вигнання французьких військ із Росії, у січні 1813 р., розпочався *похід російських військ до Європи*. М. Кутузову, що не хотів вести війну за межами Росії, довелося поступитися наполяганню Олександра I. Однак у квітні 1813 р. Кутузов помер.

У 1813 р. проти Франції утворилася нова, *шоста коаліція*, до складу якої ввійшли Росія, Велика Британія, Пруссія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія.

У серпні 1813 р. до коаліції долучилася Австрія. Тепер загальна кількість військ союзників становила понад 1 млн осіб.

Наприкінці серпня *під Дрезденом* відбулася велика битва, у якій Наполеон, незважаючи на чисельну перевагу супротивника, здобув перемогу. Поразка під Дрезденом загрожувала розвалом коаліції. Але ця небезпека зникла після того, як у битві

під Кульмом були розгромлені війська наполеонівського генерала Вандамма. У вересні учасники коаліції підписали Теплицький договір про продовження боротьби з Бонапартом до переможного кінця.

16–19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася вирішальна битва, у якій брали участь з обох сторін понад півмільйона солдатів. Французькі армії протистояли об'єднані війська Росії, Пруссії, Швеції й Австрії. Запеклий бій увійшов в історію як *«Битва народів»*.

Майже 110 тис. солдатів полягли на полі бою. Армія Наполеона зазнала нищівної поразки й почала відступати. Однак Бонапарту вдалося уникнути повного розгрому, й на початку грудня він відвів свою армію за Рейн.

8. «СТО ДНІВ». БИТВА ПІД ВАТЕРЛОО

Наприкінці 1813 р. об'єднані війська союзників, що налічували понад 450 тис. осіб, форсували Рейн і вступили на землю Франції. Незважаючи на те, що Наполеон мав лише 160 тис. солдатів, він завдав низку поразок союзним арміям. У березні 1814 р. війська союзників рушили на Париж. Битва за французьку столицю стала однією з найкровопролитніших.

31 березня 1814 р. Париж капітулював, й ескадрони кавалерії на чолі з імператором Олександром I тріумфально вступили до столиці Франції. У складі російських військ до Парижа ввійшли українські козацькі та кримськотатарські кінні полки.

За ініціативи колишнього наполеонівського міністра *Ш. М. Тейлера* та інших роялістів, Сенат ухвалив рішення позбавити влади

Козаки в Парижі.
Картина художника Георга Емануеля Опіца (1814 р.)

Наполеона Бонапарта й проголосив королем **Людовика XVIII**, брата страчено-го в 1793 р. Людовика XVI.

6 квітня 1814 р. союзники примусили Наполеона до беззастережного **зречення**, і в той самий день Сенат звів на трон Людовика XVIII.

Союзники заслали Наполеона на острів Ельба, що в Середземному морі. Бонапарту залишили титул імператора, але не Франції, а лише острова Ельба.

У травні 1814 р. країни-переможці уклали **Паризьку мирну угоду** з новим французьким королем. Франція позбавлялась усіх своїх завоювань XVIII — початку XIX ст.; її кордони встановлювалися відповідно до кордонів 1792 р.

Реставрація Бурбонів відбулася за допомогою військ європейських монархів. У Франції був установлений режим **конституційної монархії**. Утім **Цивільний кодекс і демократичні свободи** були формально збережені. Людовик XVIII змущений був також визнати зміни.

Однак озлоблені аристократи прагнули повністю *повернути країну до довоєнних порядків абсолютистського режиму*. У колах колишніх емігрантів обговорювалося питання про повернення попереднім власникам конфіскованих земель. Селянству загрожувало відновлення феодальних повинностей і церковної десятини.

Перебуваючи на о. Ельба, Наполеон стежив за розвитком подій у країні. Він тонко відчув, яку ненависть викликали дії аристократів, котрі намагалися відкинути Францію в минулому. Йому було відомо також про гострі протиріччя між країнами — членами антифранцузької коаліції. З огляду на все це Бонапарт вирішив відновити боротьбу.

У березні **1815 р.** Наполеон Бонапарт висадився на південному березі Франції з тисячним загоном і шістьма гарматами. Людовик XVIII направив проти нього 30-тисячну армію. Побачивши урядові війська, що стояли в нього на шляху, Наполеон наказав своєму загону опустити рушниці і, підійшовши на відстань пістолетного пострілу, розстебнув свій сюртук та сказав: «Солдати, чи впізнаєте ви мене? Хто з вас хоче стріляти у свого імператора? Я стаю під ваші кулі». «Хай живе імператор!» — вигукнули королівські солдати, і загін у повному складі перейшов на бік Бонапарта. Через три тижні, не зробивши жодного пострілу, він на чолі численних військ, які були спрямовані проти нього, але перейшли на його бік, вступив тріумфатором у Париж. Незабаром Наполеон видав декрет про відновлення імперії.

Наполеон виступив у ролі захисника досягнень революції від Бурбонів, що повернулися. Імператор декларував прагнення віправити свої помилки, дати Франції мир і свободу, вигнати аристократів, ухвалити ліберальну конституцію, обмеживши свої повноваження. Однак протриматися при владі йому вдалося лише сто днів.

Європейські держави прагнули перешкодити відновленню наполеонівської імперії. Утворилася нова, **сьома коаліція** у складі Великої Британії, Росії, Пруссії, Австрії, Швеції, Іспанії та інших держав.

Армія Наполеона ввійшла на територію Бельгії у двох боях розгромила пруссів і британців.

18 червня 1815 р. Наполеон атакував головні сили

Реставрація — відновлення скасованого суспільного ладу або правлячої раніше династії.

Битва під Ватерлоо.
Реконструкція 2015 р. до 200-літньої річниці битви

Свідчать документи. Динаміка заголовків паризьких газет тих днів: «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан», «Людожер іде до Грассу», «Узурпатор увійшов у Гренобль», «Бонапарт зайняв Ліон», «Наполеон наближається до Фонтенблю», «Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі».

Як змінювався тон газетних заголовків залежно від наближення Наполеона до столиц? Про що це свідчило?

«Сто днів» — час відновлення влади Наполеона I після заслання на о. Ельба та його другого правління у Франції (**20 березня — 22 червня 1815 р.**).

британців поблизу бельгійського селища **Ватерлоо**. Французи вже майже зламали опір британських військ під командуванням фельдмаршала А. Веллінгтона, коли на поле бою прибула прусська армія фельдмаршала Г. Блюхера. Війська Наполеона були розгромлені, майже вся імператорська гвардія знищена.

Незабаром війська союзників знову вступили в Париж. **22 червня 1815 р.** Бонапарт **удруге відрікся** від престолу. У Франції знову утвердилися Бурбони.

Колишнього імператора заслали на острів Святої Єлени в південній частині Атлантичного океану, що належав Великій Британії. Там 5 травня 1821 р. Наполеон помер.

9. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС

У вересні **1814 р.** представники всіх європейських держав (за винятком Туреччини) зібралися у Відні для вирішення питань, пов'язаних з відновленням у Європі династій, скинутих у ході наполеонівських війн. Однак з питань нового територіального устрою в Європі виникли гострі протиріччя.

Росія прагнула приєднати до своєї території Велике герцогство Варшавське. Але проти цього рішуче виступали Велика Британія та Австрія.

Прагнучи зберегти в Європі суперництво двох сильних держав — Австрії й Пруссії, Росія уклала таємну угоду з Пруссією про передачу їй Саксонії. Проти російсько-прусського союзу виступили **Велика Британія, Австрія та Франція**.

У березні 1815 р. робота конгресу була перервана звісткою про нову спробу Наполеона повернути владу. Однак напередодні його останньої поразки біля Ватерлоо, **9 червня 1815 р.** представники Австрії, Великої Британії, Росії, Пруссії, а також Швеції й Португалії підписали головний документ Віденського конгресу — **«Заключний генеральний акт»**. У наступні роки його підтримали ще 33 європейські держави.

Основні положення «Заключного генерального акту»

- **Франція** зобов'язувалась відновити свої кордони, що існували до 1792 р.
- Бельгія й Голландія об'єднувалися в **Нідерландське королівство**.
- **Італія** була розділена на вісім політичних утворень, було відновлено Сардинське королівство (П'емонт).
- **Австрія** відмовилася від Австрійських Нідерландів (Бельгії) і замість них одержала Галичину й Далмацію, відновила свою владу в Північній Італії (Венеції й Ломбардії).
- **Прусія** одержала майже половину території Саксонії, більшу частину Вестфалії, Рейнську область і Померанію.

Віденський конгрес. Картина художника Жана-Батиста Ісабея (1819 р.)

Конгрес не може поділити пиріг. Карикатура XIX ст.

?

Зіставте зображення Віденського конгресу. Поясніть, як Ви розумієте зміст карикатури.

- **Велика Британія** закріпила за собою острів Мальта, Маврикій, Тринідад, Тобаго, Капську область на півдні Африки, острів Цейлон, установила протекторат над Іонічними островами.
- **Росія** приєднала Королівство Польське, за Росією закріплювалися також Фінляндія й Бессарабія.
- Після остаточної ліквідації Священної Римської імперії німецької нації був створений **Німецький союз**, до складу якого ввійшли 34 незалежні німецькі держави й чотири вільні міста.
- З 19 швейцарських кантонів була утворена **Швейцарська конфедерація**, що одержала гарантію «вічного нейтралітету».
- **Норвегія**, що раніше належала Данії — союзниці Наполеона, була приєднана до Швеції.

Друга Паризька мирна угода, підписана 20 листопада 1815 р. представниками Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії із Францією, відновила французькі кордони до стану 1790 р. Франція зобов'язалася повернути ряд прикордонних територій Нідерландам, Пруссії, Австрії, Швейцарії й Сардинії. Крім того, вона мала виплатити репарації розміром 700 млн золотих франків, а її територію на п'ять років окупували армії союзників. Підлягали поверненню всі художні й історичні цінності, вивезені з країн Європи Наполеоном під час його походів.

10. СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ

26 вересня 1815 р. в Парижі імператор Росії Олександр I, австрійський імператор Франц I і прусський король Фрідріх-Вільгельм III підписали договір про утворення Священного союзу.

19 листопада 1815 р. до Священного союзу приєдналася Франція; а згодом — більшість монархій європейського континенту.

У 1818 р. в м. Ахен відбувся **перший конгрес Священного союзу** (загалом їх було чотири). Учасники конгресу відновили союзний договір, спрямований проти будь-яких змін у монархічній Франції. Сама Франція була прийнята до Священного союзу, з цієї країни достроково виводилися окупаційні війська.

Революційні виступи, які відбулися в Іспанії, Неаполі й П'емонті, змусили монархів у 1820 р. знову зібратись на конгрес Священного союзу. Російський імператор наполягав на **збройному втручанні** в події іспанської й італійської революції. Він уперше проголосив принцип **політичного нагляду не тільки над Францією, а й за будь-якою країною, де розпочинався революційний рух**. Коли надійшло повідомлення про революції в П'емонті та повстання в Греції проти турецького панування, Олександр I відмовив православним одновірцям грекам у допомозі, а австрійські війська з благословення Священного союзу розправилися з революційним рухом в Італії.

Веронський конгрес (1822 р.) та збройне втручання в Іспанії (1823 р.) були останніми спільними актами Священного союзу. Визнання Великою Британією наприкінці грудня 1824 р. незалежності латиноамериканських держав, що були іспанськими колоніями, остаточно підірвало єдність Священного союзу.

Ліберальний рух, що поширювався в європейських державах, розвиток революційного й національно-визвольного рухів у багатьох країнах завдали удару по існуванню союзу, всі спроби його відновити завершились невдачею.

Священний союз — союз європейських монархів.
Малюнок XIX ст.

Священний союз — наднаціональна організація, заснована 26 вересня 1815 р. Росією, Австрією та Пруссією, яка передбачала втручання у внутрішні справи третіх країн у разі внутрішньої чи зовнішньої загрози будь-якій державі цього об'єднання. **Мета Союзу полягала у збереженні кордонів між державами та Віденської системи міжнародних відносин.**

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю її систематизую нову інформацію

1. Дайте характеристику державної влади в період Консульства й Імперії.
2. Які зміни в житті суспільства й держави знайшли своє відображення в Кодексах Наполеона?
3. Назвіть характер і цілі наполеонівських війн.
4. Розкажіть про хід і підсумки Трафальгарської битви та битви під Аустерліцем.
5. Якими були головні події війни Наполеона проти Росії влітку 1812 р.?
6. За яких обставин Наполеону вдалося прийти до влади після вислання на острів Ельба?
7. Назвіть основні положення «Заключного генерального акта» Віденського конгресу.
8. Які були основні цілі Священного союзу? Які держави його створили?
9. Поясніть значення понять: *імперія, Кодекс Наполеона, реставрація, «сто днів».*

II. Обговоріть у групі

1. «Моя справжня слава, — говорив Наполеон на острові Святої Єлени, — не в тому, що я виграв сотні боїв... Але те, що не може бути забуте, те, що буде жити вічно, — це мій Цивільний кодекс». Цивільний кодекс, яким імператор дуже пишався, надовго пережив його ініціатора. Як Ви думаете, чому?
2. Після підписання Тільзитського миру Наполеон Бонапарт заявив: «Тепер я можу все». Як Ви думаете, що мав на увазі імператор?
3. Ш.-М. Талейран говорив про Бурбонів: «Вони нічого не забули й нічому не навчилися». Як Ви думаете, який зміст він вкладав у ці слова?

III. Милю творчо її самостійно

1. Як Ви думаете, чи можна говорити про Наполеона як про особистість, яка багато в чому персоніфікувала свою епоху? Чому в наш час до його особи прикута загальна увага й навіть замілування досить великої кількості людей? Висловте свої думки з цього приводу.
2. Які історичні події та явища зумовили крах наполеонівської імперії?
3. Наполеону Бонапарту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:
  - «Є два важелі, якими можна спонукати людей, — страх й особистий інтерес».
  - «Для того, щоб володіти світом, немає інших секретів, окрім того, щоб стати сильним; сила не знає ані помилок, ані ілюзій».
  - «Домагайтесь успіху; я думаю про людей тільки за результатами їхніх дій».
  - «Мистецтво управління полягає в тому, щоб не дозволяти людям постаріти на своїй посаді».
  - «Серце державної людини має міститися в її голові».
  - «Якщо хочеш зберегти за собою хоч якусь перевагу, треба змінювати військову тактику кожні десять років».
  - «Якщо я перестану воювати, я загинув!».
  - «Я більше боюся трьох газет, ніж ста тисяч багнетів».
  - «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим».

Використовуючи ці та інші афоризми й цитати, складіть словесний портрет Наполеона.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1804 р. прийнято Цивільний кодекс

1805 р. Трафальгарська й Аустерліцька битви

24 червня 1812 р. вторгнення армії Наполеона в Росію

вересень 1814 р. — робота Віденського конгресу

червень 1815 р.

1825 р. створення Священного союзу

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§4

Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ДЕМОКРАТІЯ В ІСТОРІЇ

Ідеї про права людини беруть свій початок від найдавніших часів людської історії. Ще в стародавніх міфах та віруваннях, а також у Книзі Книг — Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. Ці погляди утверджувалися в історії поступово й особливо поширилися в античні часи. Тоді почало формуватися усвідомлення важливості людини, її здатності та можливості визначати спосіб життя у своїй державі, закладалися принципи демократії.

У ході історичного розвитку розуміння демократії поглиблювалось, поширювались громадянські права людини, які проголошувалися та закріплювались певними законами.

Так, видатним документом Нової історії є **«Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», що були написані Пилипом Орликом** у квітні 1710 р. при обранні його гетьманом. «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» були створені під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму й закладали принципи республіканської форми правління на українських землях.

Цей документ, який пізніше дістав назву **«Конституція Пилипа Орлика»**, містить цілу низку привілеїв, які надавалися як певним соціальним групам, так і окремим містам. Конституція Пилипа Орлика діяла певною мірою на Правобережній Україні як мінімум протягом 1710–1711 рр. і стала **однією з перших конституцій Європи**.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1. Люди народжуються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі.

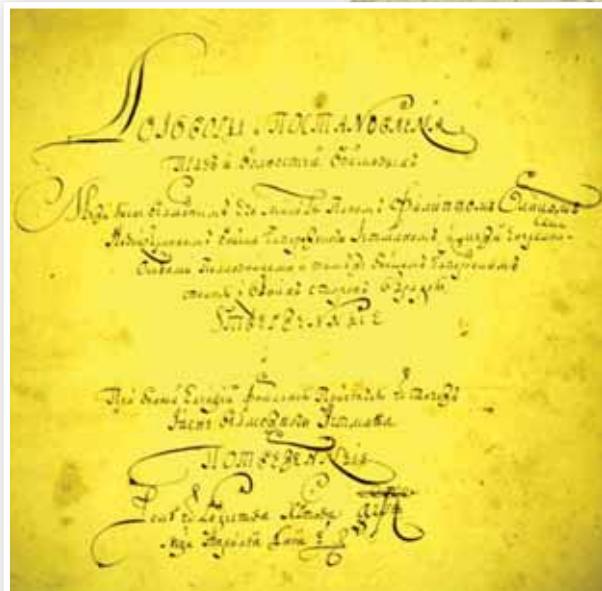
2. Метою всякого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини. Суть цих прав: свобода, власність, безпека й опір гнобленню.

3. Джерело всієї верховної влади завжди є в нації. Жодна установа, жодна особа не може здійснювати влади, яка не походить прямо від нації.

4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім

Демократія (від грец. *demos* — народ і *kratos* — влада) — політичний лад, за якого встановлено і здійснюється на практиці **народо-владдя**.

Пригадайте значення понять «громадянське рівноправ'я», «громадянські права».

Титульна сторінка оригінальної версії Конституції Пилипа Орлика (1710 р.)

Уважно прочитайте документ, зверніть увагу на основні думки, закладені в ньому.

?

«Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.)

тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише дії, що шкодять суспільству. Усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є виразником загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон мусить бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає. Через те, що всі громадяни перед ним рівні, то вони повинні однаково допускатися до всіх заняття, місць, громадських посад залежно від їхніх здібностей без будь-яких відмінностей, крім відмінності в їхніх добродійностях і талантах.

7. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами. Ті, які випрошують, відають, виконують або змушують виконувати свавільні накази, підлягають карі; але кожен громадянин, викликаний або взятий в силу закону, повинен негайно коритись; чинячи опір, він стає винним.

8. Закон повинен установлювати тільки строго й очевидно необхідні карі; ніхто не може бути покараний інакше, як у силу закону, встановленого й обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого.

9. Через те, що кожна людина приймається за невинну до того часу, поки її не оголосять винною, — то в разі необхідності її арешту всяка суворість, яка не є необхідною для забезпечення (за судом) її особи, повинна бути суворо карана законом.

10. Ніхто не повинен бути переслідуваний за свої переконання, навіть релігійні, якщо їх прояви не порушують громадського ладу, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена.

13. Для утримання громадської сили і для витрат на управління необхідне загальне оподаткування; податки повинні бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їхніх статків.

14. Усі громадяни мають право особисто або через своїх представників визначати необхідність громадських податків, добровільно погоджуватися на їх стягнення, стежити за їх використанням, установлювати їх розмір, спосіб оподаткування, порядок і термін, на який вони встановлюються.

15. Суспільство має право вимагати в будь-якого посадовця звіту про його діяльність.

16. Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподілу влади, не має конституції.

17. Оскільки власність є право недоторканне і священне, ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у разі встановленої законом явної суспільної необхідності й за умови справедливого і попереднього відшкодування.

Запитання та завдання до документа

- Які права Декларації належать до природних і невід'ємних прав людини?
- Чим, за Декларацією, може бути обмежена свобода людини?
- Назвіть статті Декларації, які визначають:

- порядок і норми кримінального провадження;
- свободу слова й переконань;
- мету, порядок стягнення та використання податків;
- недоторканність приватної власності.

4. Які статті Декларації та її ідеї можуть бути використані, на Вашу думку, для укладання Статуту Вашої школи, Вашого класу?

5. Які статті Декларації, на Ваш погляд, є найбільш актуальними для України сьогодні?

6. Чому ідеї Декларації прав людини і громадянина стали основоположними не тільки для французького конституційного права, а й для конституцій багатьох країн світу?

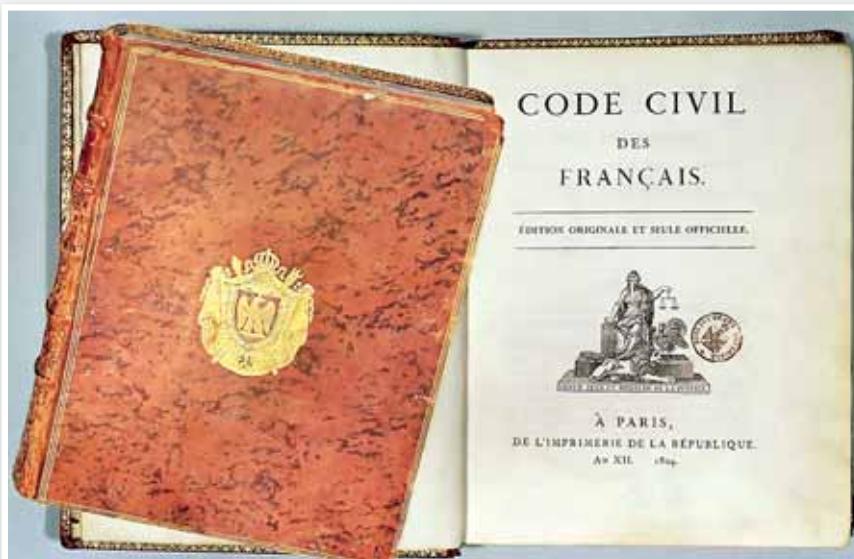
ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

Цивільний кодекс, або Кодекс Наполеона, юридично закріплював завоювання Французької революції та спиралася на Декларацію прав людини і громадянина.

Кодекс, що складається із вступу та трьох книг, містить 2281 статтю.

У кодексі встановлювалося єдине **поняття французького громадянства** й пов'язані з ним єдності прав на основі повної рівності. Важливою спадкоємністю з Декларацією прав людини і громадянина було проголошення Кодексом Наполеона громадянської рівності.

Цивільний кодекс Наполеона

Історичні подробиці. **Кодекс Наполеона** відрізняється стрункістю викладу, стисливістю юридичних формулювань і визначень, чіткістю трактування основних понять та інститутів цивільного права. Його структура відобразила схему побудови інституцій римського права: особа, речі, спадкоємство та зобов'язання. Така структура Кодексу отримала в цивільному праві називу інституційної.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ

Право власності. В основу кодексу була покладена ідея недоторканності приватної власності. Наполеон говорив, що у Франції необхідно «примножити число власників, що є твердою опорою безпеки і спокою держави». Із 2281 статті кодексу близько 800 статей присвячені приватній власності, яка згідно

зі ст. 544 розглядалася як «право користуватися й розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином».

У кодексі виділено **три види власності**: індивідуальна, державна й общинно-комунальна.

У кодексі наголошено, що нікого не можна змушувати поступатися своєю власністю, якщо тільки це не робиться з причин суспільної користі та за справедливого попереднього відшкодування.

Зобов'язання. Головна увага серед зобов'язань приділена тому, як мають укладатися договори. Зокрема договори купівлі-продажу, обміну, найму речей, роботи або послуг, позики та ін.

Кодексом проголошувалося, що договори мають бути добровільними, обов'язковими для виконання, з рівними правами сторін договору.

Сімейно-шлюбне та спадкове право. Норми сімейно-шлюбного права, викладені в першій книзі кодекса, визначили:

- умови законності шлюбу, визнання шлюбу недійсним чи відсутнім;
- взаємовідносини, права й обов'язки подружжя;
- можливість розірвання шлюбу;
- відносини батьків і дітей.

Найважливішим нововведенням у сфері сімейно-шлюбного права стало закріплення інституту цивільного шлюбу. Шлюб був чисто світським, хоча не заборонялося проводити за бажанням релігійні церемонії. Шлюбний вік встановлювався 18 років для чоловіків і 15 років для жінок.

ФРАГМЕНТИ ТЕКСТУ ДОКУМЕНТА

Ст. 544. Власність є правом користуватися або розпоряджатися речами...

Ст. 545. Ніхто не може бути примушений до того, щоб позбутися своєї власності, якщо це не робиться через суспільну користь і за справедливе попереднє відшкодування.

Ст. 546. Власність на річ як рухому, так і нерухому, надає право на все, що ця річ робить, і на те, що природно або штучно з'єднується із цією річчю...

Запитання та завдання до документа

1. Відповідно до Кодексу Наполеона, цивільна дієздатність громадянина наставала у 21 рік. Чи вважаєте Ви це демократичною нормою на той час? Чи можете Ви сказати, як це співвідноситься з віком цивільної дієздатності в сучасній Україні?

2. Яке значення для суспільства й держави мали статті про захист приватної власності?

3. Як Ви думаєте, чи існує зв'язок між захистом приватної власності та наявністю демократії в державі?

4. Яке значення для французького суспільства мали положення кодекса про шлюб? Як Ви вважаєте, чи однаково це сприймалось у країнах Європи, де більшість населення становили католики, або протестанти, або православні? Назвіть ці країни.

МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ НАПОЛЕОНА

Кодекс Наполеона став взірцем для цивільного права в різних країнах світу. Чимале значення для поширення кодексу мали наполеонівські війни.

Окрім Франції, у майже незмінному вигляді кодекс було введено в Бельгії, Люксембурзі, Рейнських областях Німеччини, Гессені, Женеві, Савойї, П'емонті, Пармі. У частково зміненій формі його було запроваджено у Варшавському герцогстві, Бадені, Вестфалії, Ганновері, Ганзейських державах, Голландії, Італії, Баварії. Пізніше ідеї й положення кодексу були запроваджені до законодавства Румунії, Греції, Гаїті, Штату Луїзіана (США), провінції Квебек (Канада), Болівії, Сальвадору, Домініканської Республіки, Іспанії, Португалії та інших країн. Великий вплив справив Кодекс Наполеона й на розвиток цивільного права Єгипту та Японії.

Наполеон підписує Кодекс. Зображення початку XIX ст.

ЄВРОПА ТА АМЕРИКА

В добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички й кожен з Вас буде

знати:

- дати Липневої революції у Франції, збройного виступу декабристів у Росії, «Весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни в США, час розгортання чартистського руху, здобуття незалежності країнами Латинської Америки, Східної (Кримської) війни;

розуміти:

- поняття «індустріальне суспільство», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «соціалізм», «нація», «націоналізм», «соціалізм», «реставрація», «парламентська демократія», «чартистський рух», «професійна спілка», «західники», «слов'янофіли», «карбонарії», «Весна народів», «аболіціонізм»;

уміти:

- пояснити вплив індустріальної революції в Західній Європі на суспільний розвиток світу;
- характеризувати політичний і соціально-економічний розвиток країн Європи та Америки в першій половині XIX ст., соціальну структуру європейських суспільств, зміни в повсякденному житті;
- простежити становлення парламентської демократії в Європі;
- визначити передумови й наслідки «Весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни та Реконструкції в США;
- визначити причини формування національно-визвольних рухів у країнах Європи, національні особливості й наслідки революцій 1848–1849 рр.;
- обґрунтовувати судження про історичне значення діяльності Джузеппе Гарібальді, Камілло Кавура, Отто фон Біスマрка, Авраама Лінкольна, Сімона Болівара.

§5

Індустріальна революція у країнах Західної Європи та її наслідки. Спроби осмислення нової дійсності

1. НАСЛІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Пригадайте, що таке індустріальна революція.

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — процес **зосередження населення** й економічного життя у великих містах та **зростання ролі міст у розвитку суспільства**.

Для урбанізації характерний наплив до міст населення із сільської місцевості та найближчих малих міст до великих на роботу, за культурно- побутовим потребами тощо.

З індустріальної революції бере початок вся сучасна цивілізація. Її цінності поширюються з Великої Британії спочатку на Європу та Північну Америку, а потім поступово завойовують і весь світ.

На зміну аграрній цивілізації приходить промисловість; землероб перетворюється на виробника товарів і послуг.

Якісно змінюється виробництво: з'являються стандартні та взаємозамінні деталі, у будівництві мостів і кораблів на зміну дереву приходить метал.

Земна куля стає такою маленькою, що її можна обігнути за вісімдесят днів.

Унаслідок індустріальної революції **змінюється структура суспільства**: падає значення селянства, зменшується роль земельної аристократії, зникає безліч ремісників і ремесел, закриваються мануфактури. Виразним стає протистояння промислової буржуазії та промислового робітничого класу.

Індустріальна революція породила так званий «середній клас», який становили власники невеликих підприємств, управлінці, висококваліфіковані працівники, інженери. Отримуючи достатні доходи для забезпечення гідного рівня життя, представники середнього класу стали чинником стабільності суспільства.

Унаслідок індустріальної революції **змінюються умови праці**: взаємозалежність людей усередині одного колективу змушує насаджувати жорстку дисципліну, ставити одних працівників під нагляд інших, забороняти відволікатись від роботи чи спізнюватись на неї.

Саме на межі 1770–1780-х років у Європі відкриваються перші дитячі садки, а в XIX ст. і ясла. Отже, індустріальна революція суттєво вплинула на **повсякденне життя, сімейні відносини та роль жінки в родині**.

2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТЯ ЛЮДЕЙ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ

ВПЛИВ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА РОДИННЕ ЖИТЯ ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

Традиції передавалися новим поколінням як модель поведінки в родині й суспільстві, але нові умови життя змінювали родинні відносини.

Жінки з родин буржуазії й так званого **«середнього класу**», як правило, не зазнавали матеріальних труднощів, їхні родини могли утримувати слуг, у них було багато вільного часу тощо, але й вони мали свої проблеми. Вважалося, що жінки із цього соціального середовища мають обов'язково вийти заміж і підкорятися в усьому своєму чоловіку. Вони не могли працювати в організаціях й установах.

Жінки з родин робітників поєднували свої численні й важкі домашні обов'язки з роботою на

Промисловий пейзаж міста Ессен (Німеччина).
Фото 1890 р.

фабриках і заводах. При цьому за однакового виробничого навантаження їхня заробітна платня становила від 30 до 50 % зарплатні чоловіків. З розвитком підприємництва й техніки в жінок з'явилися нові професії: телефоністки, друкарки, секретарки й т. ін.

Сільські родини в більшості європейських країн були багатодітні. Заміжні жінки вели все домашнє господарство, поєднували турботу про побут, виховання дітей, роботу на присадибній ділянці та найману працю (або разом із чоловіком віdbували встановлені повинності в землевласника).

Характер торгівлі в містах змінили великі універсальні магазини, де можна було купити все, що потрібно. У різних районах діяли єдині ціни, з'явилися магазини-пасажі.

Європейці й мешканці великих міст США пересувалися на трамваях і метро, користувалися телефонним зв'язком.

У Франції, Англії, Італії та Швеції в 70-х роках XIX ст. розпочався перехід до загальної початкової освіти за державний кошт. Загалом рівень грамотності в Західній Європі досягав 80–90 %.

ДОЗВІЛЛЯ

Індустріальна епоха породжувала нові види й форми відпочинку та розваг.

Театральне мистецтво ставало доступнішим для відвідування небагатим людям. На балах, що проводилися в Паризькій опері, танцювали галоп тисячі людей. Для публіки на площах влаштовувалися **атракціони** — катальні гірки та ін. Популярними були лондонські карнавали.

Наприкінці XIX ст. в Нью-Йорку, Парижі, Лондоні, Відні, Берліні, в інших великих містах стрімко зростала кількість **розважальних закладів**. У численних кафе й ресторанах до ранку виступали артисти, а їхні відвідувачі мали можливість веселитися. Інші кафе й ресторани були місцем зустрічей для письменників, поетів, художників — представників так званого «світу богеми».

У Франції брати Луї й Огюст Люм'єр створили **сінематограф**. Перший у світі кінотеатр було відкрито в 1895 р. в Парижі.

Великою популярністю користувалися різні **виставки**, особливо **Всесвітні промислові виставки** (перша відбулася в Гайд-парку в Лондоні у 1851 р.). На них можна було побачити новітні винаходи, дива, на які була щедра індустріальна епоха.

Вільний час люди дедалі більше присвячували **спорту**. Багато будинків людей середнього статку мали великі ділянки, на яких будували прості корти — майданчики для гри в **теніс**. У 1876 р. в Лондоні відкрилася перша штучна ковзанка, а в 1896 р. віdbувся перший чемпіонат світу з **фігурного катання**. У 90-і роки XIX ст. широкого розвитку набув **лижний спорт**. Популярним видовищем стали **автомобільні перегони**: уперше такі змагання віdbулися у Франції на трасі між Парижем і Руаном.

Багату на події історію має й **футбол**, батьківщиною якого називають Англію. Винахідником сучасного **баскетболу** вважається викладач фізичного виховання Спрингфілдської міжнародної тренувальної школи в штаті Массачусетс **Дж. Нейсміт** (1861–1932 рр.).

Важкі умови життя англійської жінки з бідної родини. Фото XIX ст.

Англійська футбольна команда. Фото XIX ст.

Чому футбол сьогодні називають «видом спорту № 1»? Як Ви розумієте вислів: «Футбол — це більше, ніж спорт»?

П'єр де Кубертен

Які принципи олімпізму, що розроблялись іще за участі П. де Кубертона, є актуальними сьогодні?

Наприкінці XIX ст. були створені перші сучасні спортивні об'єднання, стали влаштовувати змагання за участь спортсменів різних країн. Ініціатором відродження античних Олімпійських ігор виступив французький громадський діяч барон **П. де Кубертен**. І Олімпіада сучасності була відкрита 6 квітня 1896 р. У змаганнях взяли участь 245 атлетів з 14 країн світу.

3. СПРОБИ ОСМИСЛЕННЯ НОВОЇ ДІЙСНОСТІ

Люди по-різному сприймають навколоїшній світ, суспільство, себе я свою роль, місію у світі та суспільстві. Такі відмінності у світогляді людей зумовлені, зокрема, тим, що вони мають різне походження, різне виховання, відіграють різну роль у соціальній системі.

Різноманіття інтересів у людському суспільстві обумовлює величезну кількість різних поглядів і уявлень щодо сутності життя, ідеального суспільного устрою, політичних, економічних подій тощо. Люди по-різному розуміють і пояснюють дійсність, виражаюти свої життєві й громадські прагнення. Таку систему уявлень, поглядів та ідей називають **ідеологією**.

За часів Французької революції ідеологію розглядали як реальну силу, що відіграє важливу роль у житті людини й суспільства.

На початку та в середині XIX ст. **нові тенденції** в ідеології, соціально-політичній думці Європи визначалися новими поглядами на світ і глибокими

суспільними зрушеннями. У ході економічного та суспільно-політичного розвитку, з одного боку, людина отримувала нові можливості для пізнання світу, користування національними та європейськими культурними надбаннями, підвищення якості життя. З іншого боку, складні соціально-економічні проблеми ставили питання про способи їх подолання та про шляхи суспільного розвитку.

4. КОНСЕРВАТИЗМ

Прихильники **консерватизму**, родоначальником якого була аристократія та феодальна знать, виступали проти різких суспільних змін, за збереження традицій політичного й культурного життя.

Консерватори є прихильниками стабільності суспільства. Важливою умовою цього є, на їхнє переконання, сильна централізована держава. Революції, масові рухи консерватори вважають руйнівними явищами. Більшість консерваторів сильно підтримують суверенітет своїх держав, патріотично ідентифікуючись зі своїми народами.

Вінстон Черчілль, прем'єр-міністр Великої Британії 1940–1945, 1951–1955 рр., найвидатніший британець в історії (за опитуванням BBC 2002 р.), у 1904–1922 рр. входив до Ліберальної партії, але більшу частину життя був консерватором

Консерватизм (від лат. *conservo* — охороняю, зберігаю) — сукупність різноманітних ідейно-політичних і культурних течій, які спиралися на **ідею традицій і спадкоємності** в соціальному й культурному житті. Для нього характерні:

- прихильність до існуючих і сталих соціальних систем, норм і порядків;
- неприйняття революцій і радикальних реформ;
- відстоювання еволюційного розвитку.

5. ЛІБЕРАЛІЗМ

Прихильники **лібералізму**, який виражав інтереси промисловців, виступали за обмеження прав монархів конституціями, за парламентський лад, за свободу підприємництва, право людини на вільне висловлювання своїх думок.

Томас Джефферсон, один із авторів Декларації незалежності США, 3-й президент США, національний герой країни, ліберал за своїми поглядами

Консерватор і ліберал (сатиричний малюнок).

Консерватор, плачуши, згадує давні часи й зі смутком сприймає зміни. Усміхнений ліберал з оптимізмом дивиться в майбутнє.

Поясніть, чому автор саме так зобразив консерватора й ліберала.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ:

- **рівні права** людини і громадянина та їх рівність перед законом;
- **індивідуальні права** (на життя, особисту свободу і власність);
- **вільна ринкова економіка;**
- **загальне виборче право;**
- законодавча (парламент) і виконавча (уряд) влада, що обирається на **загальних прямих таємних виборах**;
- здійснення політичних і соціальних **реформ**;
- **справедливий розподіл податків** серед членів суспільства;
- самостійність **місцевого самоврядування**.

Ідеалом лібералізму є суспільство зі свободою дій для кожного, обмеженням влади держави та церкви. Згідно з поглядами лібералів, державна влада існує для блага людей, і політичне управління країною має здійснюватися на основі згоди більшості.

У ході свого розвитку лібералізм набув кількох форм.

Лібералізм (від лат. *liber* — «вільний») — ідейна й суспільно-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII–XVIII ст. й проголосила **принцип громадянських, політичних та економічних свобод**. Ідеї лібералізму отримали **перше втілення** в Конституції США (1787 р.), Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) у Франції. У XIX — на початку XX ст. сформувалися **основні положення лібералізму** — громадянське суспільство, права і свободи особи, права держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі.

Назва	Визначення
1. Політичний лібералізм	Рух за демократію та проти абсолютизму або авторитаризму.
2. Економічний лібералізм	Рух за приватну власність і проти державного регулювання економіки.
3. Культурний лібералізм	Рух за особисту свободу людини та проти різних її обмежень.
4. Соціальний лібералізм	Рух за рівність можливостей людини та проти її економічної експлуатації.

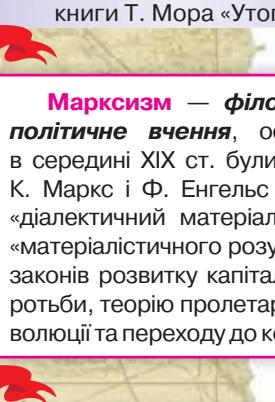
6. СОЦІАЛІЗМ

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Пошуки справедливого суспільного устрою знайшли втілення, зокрема, в ідеях соціалістів-утопістів. Поняття «утопія» походить від твору англійського гуманіста, правознавця, письменника *Томаса Мора* «Утопія» (1516 р.), де

Обкладинка першого видання книги Т. Мора «Утопія»

Соціалізм (від лат. *socialis* — загальний, суспільний): 1) **сукупність ідей і поглядів**, спрямованих на встановлення такого суспільно-економічного ладу, де існують: колективна власність (принадлежаща державі, виробничим колективам тощо) і справедливий, з погляду соціалістів (найчастіше — зрівняльний), розподіл матеріальних благ; 2) **соціально-економічна та політична система**, яка стверджувалася в Росії після більшовицького перевороту 1917 р. і надалі в СРСР (до початку 1990-х років) та деяких інших країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки.

Нація (від лат. *natio* — рід, плем'я, народ) — багатозначне поняття, що характеризує велику соціокультурну спільноту індустріальної доби.

1. **Політична спільнота громадян певної держави**, джерело державної влади та носій державного суверенітету. Часто вживається як синонім терміну держава, коли мається на увазі її населення.

2. **Етнічна спільнота**, яка має спільне історичне походження, з єдиною мовою й національною самосвідомістю, власною державністю або прагненням до її створення. У цьому значенні фактично є синонімом термінів «етнос», «народ».

описується фантастичний, уявний острів, на якому існує ідеальне життя людей.

Французькі соціалісти-утопісти **K. A. Сен-Сімон**, **Ш. Фур'є**, англієць **P. Оуен** та інші критикували існуючий на початку XIX ст. суспільний лад і висловлювали ідеї побудови нового суспільства, заснованого на принципах справедливості й загальної гармонії.

МАРКСИЗМ

Представники демократичних сил критикували суперечливі, помилкові, антигуманні положення марксизму, зокрема: *перебільшення ролі соціальних протиріч, класової боротьби й насильства; заперечення можливості еволюційного шляху розвитку суспільства; романтизація та перебільшення історичної ролі пролетаріату; відкидання загальнолюдської моралі тощо*.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СОЦІАЛІЗМУ

З одного боку, соціалістичний устрій в СРСР та ряді інших країн сприяв певному економічному зростанню (здебільшого у важкій та оборонній промисловості), демократизації освіти тощо. З іншого боку, *декларація* соціалістичних ідей **не відповідала реаліям життя**, супроводжувалася порушенням прав і свобод громадян, репресіями. Економічний розвиток гальмувався, посилювалось технологічне, соціальне відставання від розвинених країн Заходу. Кризові явища в соціалістичних країнах, що наростили, та розпад СРСР у 1991 р. призвели до повалення соціалістичного устрою в Європі та ряді країн Азії.

Сучасний соціалістичний рух переживає розкол.

Одні соціалістичні рухи та партії намагаються переосмислити історичний досвід минулого й усвідомити важливість ліберальних цінностей. Інші — не сприймають реалій сучасного світу, відстоюють догматичне бачення суспільства як класового, з наявністю непримирених протиріч.

Популярність соціалістичних ідей у наші дні зростає в країнах, що зазнають соціально-економічної кризи та поглиблення соціальних проблем.

7. НАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (НАЦІОНАЛІЗМ)

Поняття **«нація»** було поширене ще за Середньовіччя. У Паризькому університеті вже в 1220 р. використовували поняття «нація Франції», «нація Нормандії». У Болонському університеті налічували 35 націй студентів і викладачів тощо. Наприкінці XVIII ст. слово «нація» у французькій мові стало еквівалентом слова «народ». У XIX ст. поняття «нація» в країнах Європи почали ототожнювати з поняттям «держава». Так, у 1919 р. була створена Ліга Націй, а пізніше — Організація Об'єднаних Націй.

До сьогодні вчені дискутують щодо проблем виникнення й сутності націй. Існують різні підходи до визначення поняття «нація».

Поняття «нація» нерозривно пов'язано з поняттями **«національна ідея»**, **«націоналізм»**.

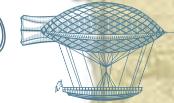

Без національної ідеї, націоналізму не могла бути створена жодна національна держава. Усвідомлення інтересів своєї нації та відстоювання їх були підгрунтям **національно-визвольної боротьби**. Прикладами такої боротьби був національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. в Західній Європі й на Балканах. Серед них — революції в Неаполі (1820—1821 рр.), Іспанії (1820—1823 рр.), П'емонті (1821 р.), грецьке повстання 1821—1829 рр.

Нації і націоналізм сформувалися за часів індустриальної доби. Сьогодні точаться наукові та політичні дискусії щодо відповідності ідей і практики націоналізму викликані постіндустриальної, інформаційної доби.

Націоналізм (від фр. *nationalisme*) — ідеологія та політика на основі принципу **цинності нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі**. Націоналізм проповідує вірність і відданість своєї нації, роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для захисту нації, її території, економічних ресурсів та духовних цінностей.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. У чому виявився вплив індустриальної цивілізації на розвиток родинних стосунків?
2. Назвіть нові види й форми дозвілля, що з'явилися в індустриальну епоху.
3. Назвіть нові тенденції в суспільстві XIX ст., що привели до появи нових ідеологічних течій.
4. Які цінності сповідують консерватори?
5. Назвіть форми лібералізму та визначте основні його принципи.
6. Схарактеризуйте суспільний лад, за який виступали соціалісти-утопісти. Які засоби для досягнення своїх цілей вони пропонували?
7. Коли з'явилося поняття «нація»? Як змінювалося значення цього поняття в ході історії?
8. Поясніть значення основних понять параграфа підручника: **урбанізація, ідеологія, консерватизм, лібералізм, соціалізм, нація, націоналізм**.
9. Поясніть значення інших термінів та понять: **утопічний соціалізм, марксизм**.

II. Обговоріть у групі

1. У провідних країнах Європи XIX ст. минуло під знаком втрати позицій аристократії й переходу економічного й політичного лідерства в суспільстві до рук буржуазії. Чим можна пояснити цей процес?
2. Проаналізуйте основні наслідки індустриальної революції у країнах Західної Європи.
3. Існує думка, що любов до свого народу, бажання добра своєї нації без завдання шкоди іншим — це патріотизм. Натомість бажання добра своєї нації за рахунок інших — це руйнівний націоналізм. Чи згодні Ви з цим? Обґрунтуйте відповідь, спираючись на історичні факти.

III. Милю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, які риси індустриальної цивілізації наявні в сучасній Європі, Україні, а які особливості, притаманні індустриальній цивілізації в XIX ст., сьогодні не існують чи значно менш виразні? Підготуйте розгорнутий план відповіді на запитання.
2. Український історик Ярослав Грицак у своїй книзі «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад» пише: «Національне питання є одним з багатьох питань, які визначають долю України. Але воно не є головним питанням. В Україні його не так уживають, як ним зловживають багато політиків... Ставлячи націоналізм у центр громадських дискусій... вони насправді відвертують увагу від важливіших питань або ж використовують його, як димову завісу, для прикриття своєї політичної гри». Чи згодні Ви з думкою історика? Наскільки національне питання є важливим сьогодні для України, Європи, світу?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§6

Суспільні наслідки індустріальної революції, зміни в житті та побуті різних верств населення

ОПРАЦЮЙТЕ МАТЕРІАЛ § 5 ТА ОБГОВОРІТЬ У ГРУПІ ПИТАННЯ

1. Які ознаки характеризують індустріальне суспільство?
2. Чим індустріальне суспільство відрізняється від середньовічного суспільства?
3. Які риси індустріального суспільства можна побачити в сучасному світі? Чи є вони в сучасній Україні?

Спробуйте відповісти на запитання: чому в країнах Заходу використовують термін «індустріальна революція», а в СРСР було впроваджено термін «промисловий переворот»?

ОПРАЦЮЙТЕ ТЕКСТИ ДОКУМЕНТІВ, ВИСЛОВІВ ТА АФОРІЗМІВ І ПІДГОТОВІТЬ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Для роботи з текстом документа або витягом з нього, з афоризмом, висловом відомої людини варто дотримуватись певного плану:

1. Що Ви знаєте про авторів документа, цитати? У якій країні вони жили, чим займались, які мали переконання?
2. Коли був написаний документ (якщо дата не зазначена — спробуйте визнати історичну добу, в яку жив автор документа, афоризму).
3. Яким було призначення документа, для кого він був написаний?
4. З'ясуйте значення термінів та понять, які використовуються в тексті.
5. Уважно прочитайте текст. Яким є його основний зміст, головні ідеї?
6. Якщо Ви працюєте з афоризмами, висловами відомих людей — поміркуйте, чи викладені думки автора серйозно, чи є жартом.
7. Наскільки можна довіряти авторові? Чи є текст тенденційним, тобто чи є в ньому явні ознаки упередженості, необ'єктивності чи перекручування?
8. Чи збігається інформація, що міститься в документі, або основні ідеї та думки з іншими документами з цього самого питання?
9. Чи погоджується Ви з ідеями, які містить документ, афоризм?

1. СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Витяг з роботи І. Жуковської, С. Жуковського «Росія і Європа від тоталітарних ідеологій до соціальних експериментів».

Індустріалізація зробила з людьми... одну дуже болючу хірургічну операцію без наркозу — вона розділила його з природою... У новому суспільстві перевагу одержали ті, кого раніше засуджували, — індивідуалісти, непокірні родовим кланам, які прагнули новизни та волі. Жити в цьому небаченому світі індивідуалізму довелося всім — і тим, хто хотів цього, і тим, хто від усієї душі засуджував нові віяння. У цьому світі вже не було звичного розподілу на старших і молодших; відтепер усі були «дорослими», «повнолітніми».

Запитання та завдання

1. Про яке суспільство пишуть історики — автори тексту?
2. Хто, на їхню думку, отримав переваги в цьому новому суспільстві?
3. Як можна зрозуміти слова про те, що в цьому суспільстві всі були «дорослими», «повнолітніми»?

Витяг з роботи американського економіста Роберта Гейлбронера «Мудрець цього світу» («The Worldly Philosophers»).

За усіх нових властивостей індустріального суспільства ХХ ст. принципи особистого інтересу та конкуренції, які б вони не були ослаблені й обмежені, усе ще визначають основні правила поведінки, які жодна економічна організація не може дозволити собі повністю ігнорувати.

Витяг з роботи американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки 1976 р. Мілтона Фрідмана «Безкоштовний сир і жодних мишоловок: вільний ринок і приватна власність».

Якщо ви бажаєте, щоб люди діяли по-іншому, зробіть так, щоб це відповідало їхнім особистим інтересам.

Запитання та завдання

1. Що, на думку Роберта Гейлбронера, визначає «основні правила поведінки», властивості індустріального суспільства?

2. До яких наслідків може призвести (і вже призводило в історії) ігнорування цих «основних правил» індустріального суспільства?

2. УРБАНІЗАЦІЯ

Давньогрецькому історику Фукідіду належать слова: «Місто — це люди, а не стіни».

Як Ви розумієте думку історика? Чи є вона справедливою для процесів, що відбувались у XIX ст.?

3. ДУМКИ ЩОДО ІДЕОЛОГІЇ КОНСЕРВАТИЗМУ, ЛІБЕРАЛІЗМУ, СОЦІАЛІЗМУ

Амброз Бірс, американський письменник і журналіст

Консерватор — державний діяч, закоханий в існуючий безлад, на відміну від ліберала, який прагне замінити його безладом іншого змісту.

Леонард Левінсон, американський письменник

Консерватор — це людина, яка з надією дивиться в минуле і жалкує про майбутнє.

Бенджамін Дізраелі, англійський політичний і державний діяч

Якщо ви не ліберал у 25 років, у вас немає серця. Якщо ви не консерватор у 35 років, у вас немає мозку.

Фрідріх Гайек, австрійський економіст

Лібералізм — це визначення соціального порядку, який спирається на вільні ринки, на уряд, що обмежений владою законів, та на пріоритети особистої свободи.

Вінстон Черчілль, державний діяч Великої Британії, письменник

Соціалізм прагне викоренити багатство, лібералізм — бідність. Соціалізм знищує особисту зацікавленість, лібералізм її охороняє. Соціалізм губить підприємництво, лібералізм лише звільняє його від гніту привілеїв... Соціалізм критикує капітал, лібералізм — монополії.

Вроджена вада капіталізму — нерівний розподіл благ; природжена гідність соціалізму — рівний розподіл злиднів.

Фрідріх Енгельс, німецький підприємець, політичний діяч, філософ, один з основоположників марксизму, друг і соратник Карла Маркса

Соціалізм — стрибок людства із царства необхідності в царство свободи.

Володимир Ленін, російський політичний і державний діяч

Жити в суспільстві й бути вільним від суспільства не можна.

* * *

Комуунізм є вища, ніж капіталістична, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, які використовують передову техніку.

Йосип Сталін, державний, політичний і військовий діяч СРСР

Пролетарі працюють день і ніч, проте вони залишаються, як і раніше, бідними. Капіталісти не працюють, проте вони багаті. І це відбувається не тому, що пролетарям, ніби-то, бракує розуму, а капіталісти геніальні, — а тому, що капіталісти забирають плоди праці пролетарів, тому що капіталісти експлуатують пролетарів.

Джон Стейнбек, американський письменник

Соціалізм ніколи не пустить свого коріння в Америці завдяки тому, що бідні бачать себе тут не експлуатованим пролетаріатом, а тимчасово бідуочими мільйонерами.

Володимир Вернадський, філософ українського походження, природознавець, мислитель

Соціалізм заснований завжди на підпорядкуванні особистості благополуччю більшості.

Запитання та завдання

1. Спробуйте співвіднести авторів наведених висловів, афоризмів з тими напрямами ідеології, які вони представляли.
2. З якими з наведених думок Ви погоджуєтесь, а з якими ні й чому?
3. Які перспективи й обмеження, зважаючи на історичний досвід, є в консерватизму, лібералізму, соціалізму в сучасному світі, в сучасній Україні?

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

Для аналізу ілюстрацій (картин, фото, карикатур тощо), варто дотримуватись певного алгоритму:

1. Уважно розгляньте, що саме зображенено на ілюстрації.
2. Дізнайтесь про історичну добу, коли було створено ілюстрацію; хто є її автором (яку країну, яку верству населення представляє). Подумайте, чому автор ілюстрації обрав саме те, що відображає картина, фото, карикатура; які ідеї, думки, почуття автор хотів донести.
3. Зверніть увагу на текстову інформацію, якщо вона є в ілюстрації.
4. Придивіться до деталей ілюстрації (люді на задньому плані; до предметів і їх призначення); інколи деталі несуть більше інформації, ніж центральні фігури та об'єкти.
5. Подумайте, чи позували головні персонажі картини, фото спеціально (якщо так — для чого вони це робили, і якої мети намагався досягти автор).
6. Зіставте зображене на картині, фото з тією інформацією, яку Ви дізналися з тексту підручника, з історичних документів, інших джерел інформації. Спробуйте пояснити протиріччя, якщо вони є.
7. Зробіть висновок щодо інформації, яку Ви можете отримати, вивчаючи картину, фото.

1. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ЛОНДОНІ XIX ст.

Рибальство: закладення верші

Полювання на бекасів

Маленька дівчинка, що торгує на ринку

Вулична сценка

Відпочинок на вулиці

Двоколісний екіпаж,
один з найпопулярніших у XIX ст.,
названий на честь його винахідника
Джона Хансона. (1877 р.)

Збирання ячменю

Перші селфі в історії фотографії

Ми можемо дізнатися, як жили люди в XIX ст. в околицях Норволка, Велика Британія, завдяки фотографіям **Пітера Емерсона**. На своїх роботах він показав повсякденне життя людей того часу. Емерсон стверджував, що основним призначенням фотографії є не прикрашання дійсності, а правдиве її відображення. «Фотографуйте людей такими, як вони є — не одягайте на них маскарадні костюми», — писав він.

Запитання та завдання

- Використовуючи матеріал підручника (§ 5) та фотографії П. Емерсона, напишіть коротке есе «Повсякденне життя мешканця Лондона XIX ст.».

2. МОДА Й ПАРОДІЯ НА НЕЇ

Мода протягом XIX ст. зазнавала кардинальних змін, що відображало зміну стилів і напрямів у мистецтві та культурі. Так, коли на початку століття «пишний» стиль рококо змінюється більш простим стилем ампір, то і в моді на зміну складним нарядам приходять сукні простого крою в грецькому стилі. У 1820-і роки популярним стає корсет, у спідниці з'являється металевий каркас. З 1837 р. законодавицею мод стає англійська королева Вікторія, яка зйшла на престол. У моду входить романтизм, а разом з ним — піднесені, натхненні й мрійливі образи. Відповідно змінюється й мода. Нові тенденції розвиваються в 60-х, 70-х, 80-х роках. Наприкінці XIX ст. відбувається активний розвиток виробництва одягу, з'являється широкий асортимент тканин і перші будинки мод.

Зразки модного одягу можна було побачити на сторінках модних журналів та на балах і прийомах. Часто мода викликала гумористичну реакцію сучасників, у тому числі — художників-карикатуристів.

Дама в блакитному.
Картина художника Томаса
Гейнсборо (1770–1780-і роки)

Карикатура на модну жіночу
високу зачіску

Малюнок з модного журналу XIX ст.

Карикатура на модні широкі бальні сукні

Запитання та завдання

- Які саме особливості моди викликали жартівливу реакцію сучасників? Чи подібна реакція в наші дні?

§7

Парламентські реформи у Великій Британії. Чартизм

Історичні подробиці. Велика Британія — держава в Північно-Західній Європі, на Британських островах.

Британські острови у VIII ст. до н.е. — V ст. н.е. населяли переважно кельтські племена. За ними й місцевим кельтизованим населенням утвердилася назва бритти. Термін «Британія» як назву острова згадував Юлій Цезар. У I ст. н.е. вона стала провінцією Римської імперії. У V ст. розпочалося завоювання островів північно-німецькими племенами — англами, саксами, піктами; вони утворили ряд королівств.

З кінця VIII ст. — на острови неодноразово нападали нормани (скандинави).

У 1066 р. нормандський герцог Вільгельм, переправившись через Ла-Манш, захопив Англію й був проголошений її королем.

У X–XI ст. в Англії почали виникати міста — центри торгівлі й ремесла. Централізована політика королівської влади в інтересах феодалів не вдовольняла баронів, лицарів, міську верхівку, що втрачали свої права та привілеї. У 1215 р. ці опозиційно налаштовані групи населення змусили короля схвалити Велику хартію вольностей. У 1265 р. виник парламент, сформувалася **станова монархія**.

У XVI ст. з'явилися капіталістичні мануфактури, «нове дворянство» — «джентрі», пов'язане з торгівлею та промисловістю. Виникли нові промислові центри, розпочався аграрний переворот. Поява нових ринків і торговельних шляхів (після відкриття Америки) сприяло бурхливому розвитку зовнішньої торгівлі.

Англіканська церква, що виникла в період Реформації (1530-і роки) на чолі з королем стала частиною абсолютистської держави.

Англійська революція XVII ст. затвердила земельну власність. У 1660 р. відбулася реставрація монархії Стюартів, які погодились визнати основні завоювання революції. Після Славної революції 1688–1689 рр. у державі утвердилася нова форма правління — **парламентська монархія**, влада монарха була істотно обмежена парламентом. Буржуазія й «нове дворянство» отримали доступ до влади.

Після прийняття Акта про унію 1707 р. Англія та Шотландія об'єдналися в Королівство Велика Британія. Після унії з Ірландією країна з 1801 р. перетворилася на **Сполучене королівство Великої Британії та Ірландії**.

Із 60-х років XVIII ст. у країні відбувалася індустриальна революція.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1815–1816 рр.

Міжнародне становище британської імперії після перемоги над Францією значно змінилося. З 1793 по 1815 р. Велика Британія здобула 20 нових колоній в Америці й Індії, і тепер під владою Лондона перебували 200 млн осіб, що на той час становило чверть населення земної кулі. Британці витіснили французькі товари із заокеанських ринків.

Однак війна з Наполеоном дорого коштувала британській скарбниці, що позначилося на стані економіки, яка опинилася в 1815–1816 рр. у глибокій кризі. Розорена війнами Європа не могла служити поки що великим ринком збути британських текстильних товарів. У зв'язку з цим майже всі текстильні фабрики працювали не повний тиждень. Зростали лави безробітних, що поповнились демобілізованими після закінчення війни.

«ХЛІБНІ ЗАКОНИ» Й ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА

В інтересах великих землевласників британський парламент у 1815 р. ухвалив **протекціоністські** «хлібні закони», які, впроваджуючи значні ввізні мита, штучно підтримували високі ціни на зерно.

Ці закони фактично припинили імпорт зерна, і землевласники могли диктувати свої ціни на сільськогосподарську продукцію. Але «хлібні закони» зачіпали інтереси буржуазії, бо підвищилися ціни на вітчизняну сировину для підприємств. У 1817 р. дію «хлібних законів» призупинили.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК у 1820–1830 рр.

На початку 20-х років XIX ст. післявоєнна економічна криза у Великій Британії змінилася стабілізацією економіки. Розвитку промисловості сприяли великі урядові замовлення з озброєння артилерією армії та флоту.

У 30-і роки Велика Британія посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості: у країні вироблялось 45 % промислової продукції всього світу. Будувалися принципово нові кораблі з використанням енергії пари. У 1825 р. була відкрита перша у країні залізниця. Швидко збільшувався британський експорт. Британія вивозила переважно фабричні товари, а ввозила промислову сировину для фабрик, а також продовольство.

Торі — англійська політична партія; виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви. Чергувалася при владі з партією вігів. У середині XIX ст. на її основі склалася **Консервативна партія**.

Віги — англійська політична партія, виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси збуржуваної дворянської аристократії та великої буржуазії. Чергувалася при владі з партією торі. У середині XIX ст. на її основі склалася **Ліберальна партія**.

Англійський парламент. Сучасне фото

виборчі округи, земля яких стала дном річки або каналу, але власник її, як і раніше, мав право відрядити депутата до Палати общин.

2. ПЕРША ПАРЛАМЕНТСЬКА (ВИБОРЧА) РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

УРЯД ТОРІ ПРИ ВЛАДІ. БОРОТЬБА ЗА ПАРЛАМЕНТСЬКУ РЕФОРМУ

Представники інтелігенції, дрібних власників, кваліфікованих робітників і ремісників вимагали знищення «гнилих містечок», скасування «хлібних законів». Вони вважали, що, здобувши право голосу, зуміють захищати в парламенті свої інтереси.

Першим великим зіткненням громадськості й британської влади стала розправа поліції над демонстрантами в передмісті Манчестера Пітерсфільді 16 серпня 1819 р. 75 тис. мирних громадян, здебільшого робітників, які підтримували необхідність реформування парламенту, розігнали із застосуванням зброї. Тут загинули 15 і були поранені 400 осіб. Ця подія ввійшла в історію як **«битва під Пітерлоо»**.

Обговорення реформи в Палаті громад. Картина художника Джорджа Гейтера

Побоюючись нових виступів, уряд у листопаді 1819 р. провів через парламент шість законів, які одержали назву «*акти для затикання рота*». Члени міських магістратів за цими законами здобули право забороняти збори, на яких присутні понад 50 осіб; робити общук у приватних будинках; забороняти будь-яке військове навчання; осіб, що підбурювали до заколотів, заарештовувати й висилати в заокеанські колонії Британії тощо.

У 1821 р. економічний спад поступився місцем *економічному підйому*. Уряд прагнув досягти компромісу із прихильниками парламентської реформи. Кабінет Міністрів скасував заборону на створення *тред-юніонів* (професійних спілок), страйкарі більше не прирівнювалися до злочинців.

У 1825 р. у Британії вибухнула *економічна криза*. Цього ж року, коли акти-візувалася страйкова боротьба в країні, уряд провів новий закон, що обмежив діяльність об'єднань робітників: їм заборонили страйкувати за поліпшення умов праці.

ВІГИ ПРИ ВЛАДІ. ПІДГОТОВКА ПЕРШОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ

У березні 1831 р. до влади прийшов уряд партії вігів на чолі з прем'єрміністром *Ч. Гріэм*. Тим часом обстановка в країні продовжувала загострюватися. У містах громили магазини зброї; у Брістоль були підпалені аристократичні квартали, розгромлена в'язниця; зазнали нападу палаці герцога знаті. До парламенту надсилали сотні прохань (петицій), з вимогою провести виборчу реформу. Після двох років боротьби Ч. Грій зміг здолати опір політичних опонентів. У 1832 р. парламент прийняв білль про реформу, а король Вільгельм IV затвердив його.

СУТНІСТЬ ПЕРШОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ

У результаті здійснення парламентської реформи *кількість виборців була збільшена* з 220 тис. до 670 тис. (з 14 млн осіб населення). Вибоче право в містах тепер поширювалося на всіх власників будинків, а в графствах — на всіх

Білль (англ. bill, від лат. bulla — печатка, документ із печаткою) — у США, Великій Британії й низці інших країн законопроект, внесений на розгляд парламенту, а також назва низки законів (наприклад, Білль про права).

орендарів; хоча ті й інші повинні були мати певний мінімум щорічного прибутку. Робітники не мали права голосу. Реформа ліквідувала 56 «гнилих» містечок, які втрачали право відряджати депутатів у парламент. У промислових містах утворили 42 нові виборчі округи.

У парламенті змінилося співвідношення сил. Землевласницька аристократія була позбавлена можливості впливати на склад і діяльність Палати общин. **Велика й середня буржуазія значно посилили свій політичний вплив.**

РЕФОРМИ УРЯДУ Ч. ГРЕЯ

Уряд Ч. Грея провів низку реформ. Було скасовано рабство в колоніях Великої Британії, а також привілеї британської Ост-Індської компанії. Цього ж року був ухвалений закон, що вперше встановлював обмеження тривалості робочого дня для дітей на текстильних фабриках.

У 1834 р. був переглянутий закон про допомогу бідним, що означало відмову від видачі допомоги грошима і продуктами. Безробітним, старим, непрацездатним належало, якщо вони не могли працювати, перебувати в **робітному будинку**. Мешканців будинків змушували займатися важкою працею, а непокора каралася. Цим законом законодавці домоглися збільшення припливу в промисловість робітників, готових працювати за будь-яку плату. Створення робітних будинків, де були жахливі умови утримання людей, що мало чим відрізнялися від каторжних, обурило трудящих; у ряді місцевостей вони повставали і спалювали ці будинки.

У 1835 р. було реорганізовано міське управління: у 183 містах і містечках впроваджені мерії й ради, що обиралися главами сімейств, унесених до списків платників податків. Однак відсутність виборчого права й продовження дії «хлібних законів» залишилися визначальними проблемами у внутрішній політиці королівства, яким з 1837 р. правила королева Вікторія.

3. ЧАРТИЗМ

У другій половині 30-х років XIX ст. вибухнула чергова економічна криза. У ці роки виник чартистський рух — чартизм.

У травні 1838 р. **В. Ловетт** від імені Лондонської асоціації робітників опублікував проект нового закону про виборчу реформу, яка одержала назву «Народна хартія» (тож прихильників Хартії називали чартистами).

ОСНОВНІ ВИМОГИ «НАРОДНОЇ ХАРТИЇ»

- Надання права голосу всім чоловікам із 21 року.
- Країна мала бути поділеною на 200 **виборчих округів** із приблизно рівною кількістю населення; кожен округ обирав до парламенту тільки одного депутата.
- **Щорічні вибори** всіх депутатів парламенту.
- **Таємне голосування** під час виборів депутатів.
- Скасування майнового цензу для виборців.
- **Оплата діяльності** депутатів з державної скарбниці.

Чарльз Грей

Чартизм (від англ. charter — хартія) — перший масовий робітничий рух у Британії в 1830–1850-х роках. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). У 1840 р. заснована Національна чартистська асоціація. У 1839, 1842, 1848 рр. чартисти внесли до парламенту петиції з вимогами введення загального виборчого права, реформи парламенту, обмеження робочого дня, підвищення зарплати тощо. Петиції були відкинуті. Після 1848 р. чартизм занепав.

Хартія — документ публічно-правового й політичного характеру.

Петиція (від petition — прохання) — колективне клопотання, прохання, що подається громадянами або політичними об'єднаннями до вищих органів державної влади чи главі держави.

По всій країні відбувалися мітинги й збори, на яких схвалювали Хартію та збиралі підписи під вимогою впровадження її в життя.

У лютому 1839 р. в Лондоні відкрився **перший з'їзд чартистів — Національний конвент**. Конвент повинен був організувати збір підписів під петицією й подати її до парламенту.

Протягом першої половини **1839 р.** в країні збиралі підписи під **першою петицією**. У липні 1839 р. Хартія була представлена Палаті общин з

1 млн 200 тис. підписів. Але парламент відхилив вимоги Хартії. У відповідь на це в Бірмінгемі розпочався **загальний страйк**, підготовлений представниками угруповання «фізичної сили». Він закінчився кривавим зіткненням народу з поліцією.

Наприкінці 1839 р. 380 чартистів, у тому числі всі керівники руху, були засуджені до тюремного ув'язнення на строки від 1 місяця до 2 років.

У Конвенті й поза ним сформувалися **два течії в боротьбі за «Хартію»**.

Течія «моральної сили»	«Лондонська асоціація робітників». Члени цієї асоціації вважали, що домагатися виконання Хартії треба й можна тільки шляхом подачі петицій до парламенту, тобто легальним шляхом.
Течія «фізичної сили»	Промислові пролетарі північних міст, шахтарі Уельсу, робітники лондонських передмість. Лідери — Ф. О'Коннор і Дж. Гарні — закликали бути готовими до революційної боротьби за Хартію аж до збройного повстання.

У **1840 р.** чартисти промислового Манчестера скликали представників 30 міст і створили загальну організацію — **Національну чартистську асоціацію**, що обрала своєю метою «домагатися повного представництва народу в Палаті общин на основі Народної хартії».

У квітні **1842 р.** розпочалася нова кампанія за збір підписів під петицією. **Друга петиція** чартистів з підписами 3,5 млн осіб 2 травня була представлена парламенту. Однак парламент знову відхилив петицію. Тоді почався страйк робітників під гаслом боротьби за Хартію й за підвищення заробітної платні.

Уряд знову вдався до репресій. Після поразки страйку чартистський рух пішов на спад. Цьому сприяло й поліпшення економічної ситуації в країні, підвищення заробітної платні робітникам.

4 квітня **1845 р.** в Лондоні знову зібрався чартистський Конвент, що мав представити до Палати общин **третю петицію**, під якою стояло 5 млн підписів. У день подачі петиції до парламенту планувалася грандіозна демонстрація чартистів. Але уряд оголосив демонстрацію незаконною, до столиці стягувалися війська й важка артилерія.

Коли петиція все-таки була доставлена до парламенту, Палата общин оголосила всі підписи підробленими й відмовилася розглядати документ.

Після невдалих спроб збройних виступів навесні й улітку 1848 р. чартистський рух на тлі поліпшення становища трудящих занепав і незабаром припинив своє існування.

Британська влада змушені була піти на проведення **демократичних реформ**. Скасування «хлібних законів» у 1846 р. та, найголовніше, ухвалення фабричного закону 1847 р., що встановив 10-годинний робочий день для жінок і дітей, певною мірою були ухвалені після виступів чартистів. У 60–80-і роки XIX ст. були прийняті закони про охорону праці, остаточно легалізовані тред-юніони, підприємці підвищили заробітну плату кваліфікованим робітникам.

Боротьба чартистів сприяла формуванню основ громадянського суспільства у Британії.

4. ПЕРЕХІД БРИТАНІЇ ДО ПОЛІТИКИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

У 30-і роки XIX ст. в Манчестері була створена **Ліга боротьби проти хлібних законів**. До Ліги входили переважно представники промислової буржуазії. Промислова буржуазія домагалася скасування мита на привізний хліб для

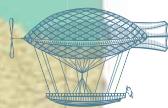
Хода до парламенту для вручення чартистської петиції (Лондон, травень 1842 р.). Гравюра XIX ст.

Тред-юніони (англ. trade-unions, від trade — професія, ремесло та union — об'єднання, союз) — назва **профспілок у Великій Британії** й ряді інших англомовних країн.

зменшення цін на нього, щоб здешевити промислові вироби. Це мало полегшити їхній продаж усередині країни й за кордоном.

З 1846 р. уряд торі під тиском промислової буржуазії приступив до скасування «хлібних законів» і впровадження *вільної торгівлі*. Ввізні тарифні ставки на продовольчі товари й сировину були зниженні. Однак, щоб домогтися від парламенту скасування «хлібних законів», країна пережила страшний голод 1845–1846 рр., що забрав життя понад півмільйона людей.

Згодом заходи британського уряду забезпечили зниження цін на британські фабричні товари й стимулювали британський експорт. Ця політика сприяла розширенню сфери дії британського капіталу, полегшенню завоювання інших ринків британськими товарами й перетворенню Великої Британії на *центр світової торгівлі*.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю є систематизую нову інформацію

1. Які факти свідчили про те, що в першій половині XIX ст. в Британії швидкими темпами розвивалося промислове виробництво?
2. Якими були особливості політичної та виборчої систем Великої Британії?
3. У чому полягали розбіжності між двома течіями в боротьбі за Хартію?
4. Назвіть основні положення «Народної хартії».
5. У чому полягала сутність парламентської реформи 1832 р.?
6. Визначте основні причини виникнення чартистського руху.
7. Назвіть і коротко схарактеризуйте основні етапи чартистського руху.
8. Чому чартистський рух зазнав поразки?
9. У чому полягало значення чартистського руху?
10. Поясніть терміни та поняття: протекціонізм, чартизм, хартія, петиція, виборча реформа, майновий ценз, тред-юніони.

II. Обговоріть у групі

1. Чому, на Ваш погляд, боротьба за парламентську реформу в XIX ст. була головною вимогою трудящих Великої Британії?
2. Як Ви думаете, чартисти були революціонерами чи реформаторами?
3. Після відхилення першої петиції чартистів (1839 р.) вийшла праця Т. Карлейля «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні». Як Ви розумієте цю думку автора?
4. Як Ви думаете, чому британський уряд погодився скасувати «хлібні закони»?

III. Миємо творчо й салоспійно

Чому боротьба за виборчу реформу була важливою для британського суспільства? Спробуйте пояснити, чому в Британії ані в 30-і роки XIX ст., ані в наступні роки (на відміну від інших країн) не відбувалися революції за участі робітників.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1832 р. перша парламентська реформа у Великій Британії

1836 р. початок чартистського руху

§8

Велика Британія — «майстерня світу». Зовнішня і колоніальна політика Великої Британії

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ — ЛІДЕР СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Промисловий переворот розпочався й закінчився у Великій Британії раніше, ніж в інших країнах, що створило передумови для швидших темпів подальшого індустріального розвитку цієї країни. Контролюючи величезні заморськіолодіння (Індія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), куди з Британських островів прямували десятки тисяч незадоволених життям переселенців, уряд зумів забезпечити **соціальний мир і спокій** у Британії, яка залишалася остононь революцій, що вирували в континентальній Європі.

Цей період став «золотим століттям» у розвитку британської економіки. Бурхливий розвиток машинобудування, прокладання залізниць, використання сили пари на суші та в морі зробили Велику Британію не лише **«майстернею світу»**, а й **«світовим перевізником»** та **«світовим банкіром»**. Країна стала найбільшим у світі **експортером** машин, обладнання, транспортних засобів і капіталів.

Позначилося світове **лідерство Британії на промисловому виробництві**.

Переваги, пов'язані зі швидшим завершенням промислового перевороту, а також використанням ресурсів колоній, забезпечили британським підприємцям **монопольне становище на світовому ринку**. Найбільші банки країни надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик і залізниць за кордоном. Грошова одиниця Великої Британії — фунт стерлінгів — стала головним засобом розрахунків між країнами світу. Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами торговельних і фінансових операцій.

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Великої Британії відіграли **відміна протекціонізму й переход до вільної, безмитної торгівлі**. Новітнє обладнання дозволяло британським підприємцям виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. Країні належала половина **торговельного флоту** світу.

2. ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТА КОНСЕРВАТИВНОЇ ПАРТІЙ

У середині XIX ст. у Великій Британії **остаточно утвердилася парламентська монархія**. Палата общин, що в 1832 р. відкрила двері для промисловців і торговців, до середини XIX ст. витіснила на другий план аристократичну Палату лордів і звела до мінімуму політичний вплив королівської влади. З 1852 р. у Великій Британії був закріплений принцип «відповідального уряду», який залишався при владі доти, доки користувався довірою й підтримкою більшості Палати общин.

З 1837 по 1901 р. королевою Великої Британії була **Вікторія**, за правління якої країна досягла найвищого піднесення своєї могутності. Час її правління називають **«Вікторіанською епохою»**.

За часів королеви Вікторії в суспільстві переважали такі цінності, як працьовитість, економність, пунктуальність, тверезість. Саме вони виявилися корисними в новому, індустріальному світі. Приклад подала особисто королева: її життя було підпорядковане обов'язку та сім'ї.

Історичні подробиці. Наприкінці 60-х років Велика Британія добувала вугілля в п'ять разів більше, ніж Німеччина, і в чотири рази більше, ніж США. У 1860 р. Велика Британія споживала на своїх фабриках стільки бавовни, скільки всі країни світу загалом. Потужність парових двигунів у британській промисловості досягла в 1870 р. 4,5 млн кінських сил, що в півтора раза перевищувало показники Німеччини й удвічі — Франції. До середини XIX ст. в країні була зосереджена половина світового виробництва чавуну, вугілля й бавовняних тканин. На деяких заводах Великої Британії працювали по 10 тис. осіб та більше. Половина населення країни вже тоді жила в містах. Це був найвищий показник питомої ваги міського населення у світі.

Юна королева Вікторія.
Картина художника
Франца Ксавера
Вінтерхальтера

Вікторіанська епоха — період правління **Вікторії** (1837–1901 рр.), королеви Великої Британії й Ірландії, імператриці Індії. Характерними рисами епохи стали індустріальна революція та швидкий розвиток економіки, а також встановлення консервативних моральних цінностей британського суспільства, зростання колоніальної експансії Великої Британії в Азії та Африці.

Віги, отримавши назву **ліберали**, представляли інтереси торговельно-промислової буржуазії, частини лендлордів. Вони охоче йшли на проведення політичних реформ, що розширювали вплив буржуазії.

Уряд **Дж. Рассела** (1846–1852 рр.) зробив нові кроки на шляху до свободи торгівлі. Він відкрив британські гавані для кораблів усіх держав, знищив навігаційні обмеження, що існували ще із XVII ст. Цьому сприяли страшний голод, що вибухнув в Ірландії в 1846 р., та ряд неврожайних років у багатьох місцевостях Англії й Шотландії.

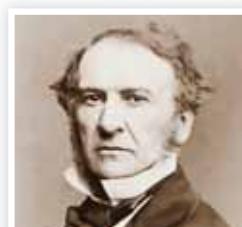
У 1855 р. сформувати уряд доручили лордові **P. Пальмерстону**, і відтоді до самої смерті (1865 р.), з невеликою перервою (1858–1859 рр.), він залишився прем'єр-міністром.

У 1860-і роки прискорився процес перетворення вігів на політичну партію торговельно-промислової буржуазії. Це перетворення було пов'язане з новим лідером лібералів **B. Гладстоном**.

Ліберальна партія — одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. на основі партії вігів. Назва «ліберали» з'явилася незадовго до парламентської реформи 1832 р. Виражала інтереси британської торговельно-промислової буржуазії й частини лендлордів.

Консервативна партія — одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. в результаті еволюції партії торі та на її основі. Назва «консерватори» увійшла до вжитку ще з 30-х років XIX ст. Із 70–80-х років XIX ст. на Консервативну партію, що виражала спочатку інтереси аристократів-лендлордів, почали орієнтуватися широкі верстви великої буржуазії, що відходили від Ліберальної партії.

Вільям Еварт Гладстон (1809–1898 рр.) — британський державний і політичний діяч. Освіту здобув в Ітонській школі й Оксфордському університеті. У 1832 р. він був обраний до парламенту від партії торі, обіймав міністерські посади в ряді урядів консерваторів. Потім відійшов від торі й долучився до лібералів, став у 1868 р. їхнім лідером. У 1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894 рр. — прем'єр-міністр. Проводив реформи, які сприяли розвитку громадянського суспільства й становленню правової держави.

Перші вибори, що відбулися на основі нового виборчого закону (1867 р.), закінчилися перемогою Ліберальної партії, і В. Гладстону доручили формувати новий уряд, що управлював країною наступні шість років. У 1870 р. уряд В. Гладстона ініціював закон про освіту. Було впроваджено безкоштовну початкову освіту, зроблено кроки з розширення середньої освіти. У результаті значно збільшився приплив до британських шкіл дітей із сімей буржуазії.

3. ДРУГА ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА

Рух за **Другу парламентську реформу** розгорнувся на початку 1860-х років з боку тред-юніонів і представників частини буржуазії. Його метою було **надання виборчих прав усім повнолітнім чоловікам**.

У 1867 р. міністр фінансів цього кабінету й майбутній прем'єр-міністр **B. Дізраелі** запропонував свій проект реформи, що радикальніший, ніж біль В. Гладстона. 15 серпня 1867 р. цей проект ухвалив парламент.

Історичні подробиці. У ході здійснення реформи було знищено 46 «гнилих містечок»; місця, що звільнялися, у парламенті надавалися великим містам — Манчестеру, Ліверпулю, Бірмінгему, Лондону та ін. Право голосу в містах отримали особи, що орендували протягом 12 місяців немебльовану квартиру за плату 10 фунтів стерлінгів. Такі приміщення могли займати і представники високооплачуваної частини робітників, які відтепер теж отримали можливість брати участь у виборах. У результаті реформи кількість виборців із числа дорослого чоловічого населення зросла із 670 тис. до 2,25 млн. У 1872 р. був ухвалений закон про таємне голосування.

Таким чином, Друга парламентська реформа сприяла подальшій демократизації політичного устрою країни, поширила виборче право для понад 50 % дорослого чоловічого населення.

4. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Історичні подробиці. Давні ірландці жили окремими племенами-кланами, спільно володіли землею й займалися скотарством. Ірландія не була частиною Римської імперії. У 432 р. Святий Патрік, уродженець Британії, приніс до Ірландії християнство, заснував монастирі. Ірландія стала одним із центрів поширення християнства й церковної освіти в Європі. Із 795 р. територія Ірландії зазнавала вторгнення норманів, що оселялися в прибережних поселеннях (Дублін, Лімерик). У 1014 р. ірландці розгромили норманів. Поступово нормани асимілювалися з місцевими мешканцями.

Вторгнення англо-нормандців до Ірландії в 1069–1071 рр. призвело до утворення на південно-східному узбережжі Ірландії англійської колонії Пейл («огорожа»). У 1495 р. парламент Пейлу був підпорядкований англійському парламенту та королеві. З початку XVI ст. розпочалася конфіскація ірландських земель на користь англійських колоністів, а за правління Єлизавети I — широка колонізація. Це зумовило низку повстань, які очолювали ірландські кланові вожді. Під час Англійської революції XVII ст. «Довгий парламент» продовжив колонізаторську політику Тюдорів і Стоартів. Повстання ірландців у 1641–1652 та 1688–1691 рр. були жорстоко придушені. У 1760–1770-х роках активно діяли ірландські таємні селянські організації.

У 1801 р. були ліквідовані залишки автономії Ірландії. *Ірландія стала частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії*. Ірландська мова почала витіснятися англійською.

На початку XIX ст. близько 86 % населення Ірландії було зайняте в сільському господарстві. Із середини 40-х років XIX ст. в Ірландії розпочався *агарний переворот*. Падіння цін на хліб спонукало землевласників переходити від системи дрібної селянської оренди до великого пасовищного господарства. Посилився процес вигнання дрібних орендарів із землі. Відміна «хлібних законів» і хвороби картоплі привели до страшного голоду 1845–1849 рр.

Меморіал жертвам голоду в Дубліні, Ірландія.
Робота скульптора Роуена Гіллеспі (1997 р.)

Історичні подробиці. Ірландський голод розпочався в 1845 р. Поштовхом до нього стало зараження картопляних полів країни шкідливим грибком. Картопля була основною їжею бідних ірландців, але причиною голоду було не брак їжі, а зростання цін на продовольство. Британський уряд демонстративно відмовився від будь-якої допомоги голодуючим, вважаючи, що цей захід суперечить принципам вільного ринку. Провідна газета англійських консерваторів «The Times» єхидно писала, що загибелю картоплі навчить ірландців бути працелюбнішими й заробляти собі на м'ясо. Навіть у розпал голоду продовольство продовжували вивозити з країни під охороною солдатів.

Від голоду в Ірландії загинуло близько 1 млн осіб. Значно збільшилася еміграція здебільшого в США, куди у 1846–1851 рр. виїхали 1,5 млн осіб. У результаті лише в 1841–1851 рр. населення Ірландії скоротилося на 30 %.

Генрі Пальмерстон

5. ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНИАЛЬНА ПОЛІТИКА АНГЛІЇ

Принципи британської зовнішньої політики сформулював **лорд Г. Пальмерстон**: «**У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси**». Керівництво країни вважало, що британські політичні ідеали (прагнення до правової держави, конституційних свобод тощо) є найкращими у світі, і намагалися нав'язати їх іншим країнам, у тому числі — монархічним режимам Європи.

У результаті опіумних війн (1839—1842, 1856—1860 рр.), які велися з метою посилення британського впливу в **Китаї**, Велика Британія отримала право розширити торгівлю своїми товарами через китайські порти. З 1842 р. британською колонією став порт **Гонконг**. Він швидко перетворився у великий торговельний і фінансовий центр.

У 50—60-і роки Велика Британія також вела загарбницькі війни в **Ірані**, **Бірмі**, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торгові угоди. Але спроба британських військ вдертися до **Афганістану** й укріпити підступи до **Індії** зазнала невдачі.

У 60-і роки XIX ст. колоніальні війни Британії поширилися й на **Африку**.

У 1854—1856 рр. Велика Британія спільно із Францією взяла участь у **Кримській (Східній) війні** проти Росії. Згодом, уже протидіючи Франції, британська влада підтримала ліберальні сили в **Італії**.

У роки Громадянської війни в **США** уряд рішуче став на бік рабовласницьких штатів, які постачали до Великої Британії бавовну.

Найважливішою частиною британської колоніальної імперії була **Індія**, населення якої на середину XIX ст. налічувало майже 300 млн осіб. У 1857 р. в Індії спалахнуло масштабне визвольне повстання **сипаїв** (так називали індійських солдатів у британських колоніальних військах), яке жорстоко придушили колонізатори. Однак після цього повстання впливова британська Ост-Індська торговельна компанія, яка управляла Індією, була ліквідована. Уся повнота влади в Індії перейшла до британського уряду. У 1876 р. королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії.

У **Новій Зеландії** чисельність місцевих жителів — маорі — у результаті винищувальних війн скоротилася за короткий час утричі. В **Австралії** й на острові **Гасманія** колонізатори систематично витісняли корінне населення в посушливі райони і прирікали його на вимирання. Звільнені землі заселяли переселенці з Великої Британії, і незабаром у **Канаді**, **Австралії** й **Новій Зеландії** почало переважати «бліве» населення. Переселенці освоювали нові території, були купцями британських фабричних товарів. З іншого боку, колоніальні володіння служили для Великої Британії джерелами сировини та продовольства. Над величезними просторами британської колоніальної імперії, як любили говорити в Лондоні, «ніколи не заходило сонце».

Жорстоко пригнічуючи опір у колоніях, де основну масу населення становили корінні жителі, **британський уряд ішов на поступки там, де зростав вплив «блігого» населення**. У 1840 р. британський уряд ухвалив закон, який проголошував об'єднання двох

Колонія (від лат. *colonia* — поселення) — **країна або територія, що перебуває під владою іноземної держави** (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності.

Метрополія — держава, що володіє колонією.

Домініон — фактично незалежна держава у складі Британської імперії, що визнавала головою держави британського короля (королеву), представлена в домініоні генерал-губернатором, якого призначав британський монарх. Перші домініони — Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.).

Свідчать документи. Витяг з Акта про Британську Північну Америку 1867 р.

... 9. Сьогоденням оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжують існувати в особі Королеви і належати Королеві.

11. На допомогу і для надання порад при управлінні Канадою засновується Рада, що називається Таємною Радою Королеви для Канади; і особи, що є членами цієї Ради, час від часу призначатимуться і скликатимуться генерал-губернатором і будуть приводитись до присяги.

17. Для Канади засновується єдиний парламент, до складу якого входять Королева, Верхня Палата, що називається Сенатом і Палатою Общин.

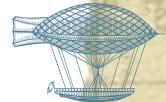
?

Назвіть органи законодавчої та виконавчої влади Канади.

колоній у провінцію **Канада**. А в 1867 р. Канада, до складу якої увійшли ще дві провінції, отримала статус **домініону**.

У 50–60-і роки XIX ст. право створити органи представницької влади (парламенти) отримали й інші «білі колонії» Великої Британії — **Капська земля, Наталь, Австралія, Нова Зеландія**. Вони також отримали статус домініонів. Їх економічний і політичний розвиток був тісно пов’язаний з Великою Британією.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Чому Велику Британію в 50–60-і роки XIX ст. називали «майстернею світу», «світовим перевізником», «світовим банкіром»?
- Які факти підтверджують, що до середини XIX ст. у Великій Британії склалася парламентська монархія?
- Назвіть основні передумови парламентської реформи 1867 р. У чому полягала її суть? Якими були її основні наслідки?
- Коротко схарактеризуйте основні риси й найважливіші події «Вікторіанської епохи» в 50–60-і роки XIX ст.
- Які були причини голоду 1845–1849 рр. в Ірландії?
- Сформулюйте принципи, що лежали в основі зовнішньої політики Великої Британії. У чому полягав зв’язок між її внутрішньою і зовнішньою політикою?
- Покажіть на карті, вміщеній у шкільному атласі, колонії Великої Британії та її домініоні.
- Поясніть значення основних понять параграфа підручника: **майстерня світу, парламентська реформа, колонія, метрополія, домініон**.
- Поясніть значення інших термінів і понять: **Вікторіанська епоха, двопартійна система, домініон**.

II. Обговоріть у групі

- З 1850 по 1870 р., збільшивши уп’ятеро експорт машин, Велика Британія у відносинах з іншими країнами добивалася взаємного скорочення мит на товари, що ввозилися. Як Ви думаете, чому Британія здійснювала саме таку торговельно-економічну політику?
- Систему двох партій у Великій Британії сучасники називали «системою гойдалок»; характерно, що партія, яка не була на даний момент при владі, називала себе «опозицією її Величності». Як Ви розумієте вислови «система гойдалок» та «опозиція її Величності»? У чому, на Вашу думку, полягали позитивні чинники двопартійної системи Великої Британії?
- У середині XIX ст. Велика Британія була економічно найбільш розвиненою країною світу, її громадяни мали найширші демократичні свободи. Як Ви думаете, який взаємозв’язок існував між рівнем економічного розвитку й політичними порядками Британії?

III. Миємо творчо й самостійно

- Лорд Г. Пальмерстон говорив: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Як Ви думаете, що криється в цьому твердженні? Чи діє воно в сучасній системі міжнародних відносин?
- Англійський літературознавець і біограф Літтон Стрейчі в нападі іронічного відчаю проголосив: «Історія Вікторіанської епохи ніколи не буде написана, — ми надто багато про неї знаємо». Як Ви розумієте цю думку? Чи може бути подібне у світі, в Україні?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1837–1901 pp. Вікторіанська епоха

1867 р. Друга парламентська реформа у Великій Британії

§ 9

Франція в період реставрації. Революція 1830 р. Липнева монархія. Австрійська імперія доби К. Меттерніха

Людовик XVIII,
король Франції
в 1814–1824 рр.

Хартія 1814 р.
Зберігається
в Національному
архіві Франції

Герб Королівства
Франції

1. ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ

22 червня 1815 р. Наполеон Бонапарт удруге відрікся від престолу. У Франції знову затвердилася влада короля **Людовика XVIII** з династії Бурбонів. Стара аристократія, що повернулася на батьківщину після поразки Наполеона Бонапарта, плекала надію відновити дореволюційні порядки. Своє повернення до влади роялісти означували широкомасштабною «чисткою» державного апарату й армії. По закінченні «Ста днів» роялісти спробували розгорнути в країні **«білий терор»** (**білі кольори — символ монархії**): на півдні країни було вбито кілька сотень людей, у Парижі страчено найбільш послідовних прихильників Наполеона.

Утім, Людовик XVIII і його найближче оточення розуміли, що керувати по-старому неможливо. Король припинив репресії; він також відмовився скасувати «Хартію 1814 р.».

Ще 4 червня 1814 р., за рішенням Віденського конгресу, Людовик XVIII «дарував» французькому народу конституцію, що ввійшла в історію під назвою **«Хартія 1814 р.»**. Формою правління проголошувалася **конституційна монархія**. Уся повнота виконавчої влади зосереджувалася в руках короля, якого призначав підконтрольний йому уряд. Йому ж належала й законодавча ініціатива. Оформляти її у вигляді закону мав Законодавчий корпус, що складався з двох палат: **Палати перів і Палати депутатів**.

У країні зберігалися із часів Наполеона Бонапарта **централізована система управління** й **кодекси законів**. Узаконювалася **недоторканність приватної власності**, у тому числі набутої в ході революції, установлювалася **рівність** усіх **власників на володіння майном**. «Хартія 1814 р.» декларувала **громадянську рівність, недоторканність особи, свободу друку й совісті**. Кожний мав право вільно сповідувати свою релігію, але державною релігією проголошувалося католицизм. Старому дворянству поверталися його титули, а нове дворянство зберігало набуті.

Більшість Палати депутатів, обраної в 1815 р., складалася з ультрапоялістів. Вони домагалися відновити колишні привілеї дворянства й духовенства, прагнули придушити прояви демократичних настроїв, розправитися з активними діячами революції. Ультрапоялісти були настільки завзятими прихильниками відновлення дореволюційних порядків XVIII ст., що сам король не без гумору називав їх «незрівнянною палатою».

Але Людовик XVIII, побоюючись революційного вибуху в країні, змушенний був у 1816 р. розпустити «незрівнянну палату». Нові вибори до парламенту принесли перемогу **поміркованим роялістам**, прихильникам конституції. Уряд почав здійснювати гнучку політику. Завдяки кредитам Великої Британії й Голландії в 1818 р. країна змогла виплатити свої зобов'язання по репараціях, після чого окупантів війська були виведені з Франції. Панівне становище у Франції зайняли великі землевласники, передусім із дворян, що ділили владу з вузькою верхівкою буржуазії. Країна могла піти **еволюційним** шляхом розвитку, однак цього не відбулося.

Ультрапоялісти, що групувалися навколо молодшого брата короля, герцога К. д'Артура, домагалися посилення репресій проти спадщини революційної епохи. По всій Франції виникали осередки підконтрольних їм таємних товариств, що прагнули повалення Бурбонів.

13 лютого 1820 р. фанатичний прихильник Наполеона Бонапарта вбив племінника короля герцога Беррійського, останнього Бурбона, що міг залишити потомство. За цих умов король вирішив зробити ставку на ультрапояліс-

тів. Людовик XVIII розпустив Палату депутатів і, маніпулюючи результатами виборів, домігся, щоб у новому парламенті більшість склали ультрапоялісти. З 1821 р. вони знову прийшли до влади.

Після смерті бездітного Людовика XVIII в 1824 р. престол під ім'ям **Карла X** успадкував його молодший брат **К. д'Артуа**. Він відрізнявся надмірною побожністю, жив у світі ілюзій, не бажаючи визнавати змін у Франції, і мріяв про відновлення порядків «старого режиму». На думку Карла X, треба було лише відновити вплив церкви й скасувати конституцію, нав'язану «добрим французам згасю банкірів й адвокатів», після чого відразу «усе стало б на свої місця».

Карл X домігся ухвалення закону про святотатство, що карав стратою за паплюження католицьких церков і предметів релігійного культу. Уряд також прийняв закон про виплату колишнім політичним емігрантам грошового відшкодування за землі, конфісковані в них під час революції. Суму 1 млрд франків, необхідну для цих виплат, новий король отримав за рахунок підвищення податків і зниження відсотка по виплатах доходів за державними позиками, чим викликав невдоволення буржуазії.

У 1826 р. у Франції вибухнула перша в її історії **економічна криза**, що змінилася тривалою **депресією (застосем)**. Невдоволення політикою уряду серед різних верств населення зростало.

2. ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р.

Основними передумовами Липневої революції були: **економічна криза**, депресія та неврожай, що охопили країну в 1826–1830 рр.; **порушення** правлячими колами країни **конституції**, **спроби короля Карла X** відновити управління Францією за допомогою «старого порядку»; **обмеження інтересів** широких верств населення; **розпуск Національної гвардії** в 1827 р.

Владі дедалі потужніше протистояла **ліберальна опозиція**, до складу якої входили підприємці, банкіри, великі торговці, представники інтелігенції. Наприкінці 1829 р. була створена **орлеаністська партія**, а на початку січня 1830 р. почала виходити газета цієї партії «Національ». Особливе невдоволення опозиції викликало те, що главою уряду в серпні 1829 р. став особистий друг короля, один з натхненників «блізкого терору» герцог Ж. де Поліньяк. Палата депутатів зажадала відставки уряду.

За цих умов та під прикриттям вдалих бойових дій в Алжирі **Карл X зважився на державний переворот**. У березні 1830 р. король розпустив Палату депутатів, а 26 липня прем'єр-міністр без розгляду в парламенті обнародував чотири **ордонанси**, підписані монархом, що ввійшли в історію як «ордонанси Поліньяка». Вони скасували «Хартію 1814 р.».

Зміст ордонансів 1830 р.

- Відновлювалася цензура, і для видання газет і журналів був по-требний попередній дозвіл влади, що надавався раз на три місяці.
- Розпускалася Палата депутатів.
- Змінювалося виборче право (основою для майнового цензу визнавалися земельні податки).
- Призначався час для нових виборів до Палати депутатів.

Якби ці ордонанси були виконані, вони б позбавили буржуазію будь-якого впливу на законодавство й відновили земельну аристократію як єдину правлячу соціальну групу Франції. Але вже наступного дня в редакції газети «Національ» зібралися прогресивні журналісти Парижа й оголосили протест проти ордонансів. **На цих зборах була прийнята Декларація, що закликала населення чинити опір уряду.**

У місті почалися маніфестації, проголошувалися гасла «Хай живе хартія!», «Геть міністрів!». На вулицях столиці споруджували

Карл X

Жуль де Поліньяк

Ордонанси (фр. ordonnance — наказ) — королівські укази у Франції й Англії, що мали силу державних законів.

Битва за ратушу 28 липня 1830 р.
Картина художника Жана-Віктора
Шнетца

барикиди. Робітники, ремісники, дрібні крамарі, студентство вступили в бій з урядовими військами. 28 липня повстанці зайняли арсенал, ратушу, собор Паризької Богоматері. 29 липня повстали з боєм взяли королівський палац. 30 липня король відправив уряд Ж. де Поліньєка у відставку й скасував ордонанси, але було вже запізно. Карл X підписав зрешення від престолу й утік до Британії.

Революція перемогла протягом трьох днів. 31 липня тимчасовий уряд передав владу **Луї-Філіппу** з династії герцогів Орлеанських. Ліберали бачили в ньому людину, здатну втілювати політику компромісу. 9 серпня 1830 р. Луї-Філіпп Орлеанський був проголошений королем французів.

Луї-Філіпп (1773–1850 рр.) — французький король у 1830–1848 рр., з молодшої Орлеанської гілки династії Бурбонів. Зведений на престол після Липневої революції 1830 р. Девізом його правління було знамените гасло: «Збагачуйтесь!». Сам Луї-Філіпп цілком відповідав ідеалу короля буржуазії: він був чудовий сім'янин, що зразково влаштовував свої особисті й особливо майнові справи; на війні відрізнявся хоробрістю, але війни не любив. Йому дорікали скнарістю, хоча він жив на широку ногу. Він значно збільшив ту величезну спадщину, що одержав від батька. Король відрізнявся безумовно особистою чесністю, але в його уряді панувала корупція. Прагнучи продемонструвати демократизм, Луї-Філіпп часто прогулювався вулицями Парижа, тиснув руки своїм підданим, як звичайний буржуа, розкланювався праворуч і ліворуч. Луї-Філіпп Орлеанський був повалений Лютневою революцією 1848 р.

Липнева революція призвела до краху політичного курсу ультрапоялістів і повалення монархії Бурбонів. До влади прийшла ліберальна опозиція. У країні була відновлена конституційна монархія, орієнтована на інтереси буржуазії. Луї-Філіппа Орлеанського змушені були визнати всі європейські держави, у тому числі й царська Росія. Ця революція завдала відчутного удару по Священному союзу.

3. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ

У серпні 1830 р. із проголошенням королем Луї-Філіппа Орлеанського розпочався 18-річний **період Липневої монархії (1830–1848 рр.).**

7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус ухвалив нову Конституцію Франції, що одержала назву **«Хартія 1830 р.»**. Скасовувалося «божественне право монархів» на правління. Новою конституцією був знижений майновий і віковий ценз для виборців, що дозволило удвічі збільшити їхню кількість. Католицизм утратив статус державної релігії. Заборонялася цензура, проголосувалася свобода друку. Відновлювалася Національна гвардія. Державний апарат і командний склад армії були очищені від крайніх реакціонерів. *Влада остаточно перейшла з рук феодальної аристократії до рук буржуазії. У Франції утвердилася буржуазна монархія.*

Уроки Липневої монархії набирали обертів індустриальна революція. Обсяг промислового виробництва в 1815–1847 рр. збільшився на 60 %. Кількість парових машин, що застосовувалися в промисловості, до 1847 р. досягла майже 5 тис. Попит на машини дав поштовх розвитку металургії й машинобудування. Інтенсивно будували залізниці. Зростали текстильна, металургійна промисловість.

Однак політика уряду, що сприяла великим фінансистам і промисловцям, гальмувала розвиток економіки. Словільнювало індустриальну революцію й відставання сільського господарства. Більшість населення країни залишалася зайнятою в сільському господарстві, а дешевизна робочої сили селян гальмувала впровадження машин.

Зображення Хартії 1830 р. на гербі Липневої монархії

Історичні подробиці. Революційно налаштований літератор і художник Шарль Філіон заснував опозиційний журнал «Карикатура» (*«La Caricature»*), який швидко став популярним у Франції. Шукаючи сатиричні прийоми висміювання влади й самого Луї Філіппа, художник зробив відкриття, що голова короля має схожість із грушою. Відтоді груша стала умовним, але зрозумілим позначенням персони короля, і не сходила зі сторінок «Карикатури»: груша сиділа на троні, груша приймала паради та ін. Уся Франція потішалася над «коронованою грушою». Варто також зауважити, що французькою мовою слово *«la poire»* означає як «груша», так і «дурень, простак».

Влада подала в суд на художника. Але на судовому засіданні Ш. Філіпон заявив, що може довести схожість короля з грушою, і тут же зобразив у чотирьох малюнках послідовне перетворення фізіономії Луї-Філіпа на грушу. Суд оштрафував Ш. Філіпона та зобов'язав його надрукувати рішення суду. Але й тут Філіпон виявив дотепність. Від дійсно передрукував вирок суду на сторінках свого іншого видання — щоденникої сатиричної газети «Шаріварі», але зверстив текст у вигляді груші, дописавши щодо судового рішення: «...Оскільки це рішення... може бути мало приємним нашим читачам, ми вирішили хоча б відповідною формою компенсувати його крайню безглупдість».

?) Як Ви вважаєте, чи важливою для суспільства була сатирична робота Ш. Філіона? Наскільки є важливою свобода слова для сучасного світу? Чи існує вона в нашій країні?

Посилювалися соціальні конфлікти. Їх проявами були повстання в 1831 та 1834 рр. ткачів міста Ліон проти буржуазії.

За Липневої монархії не припинялася політична боротьба, у тому числі й серед представників монархічного табору.

Орлеаністи — прихильники правлячої династії й Луї-Філіпа Орлеанського — перетворилися на провідну партію Ліпневої монархії. Ця партія не бажала реформ. З іншого боку, великих фабриканти й торговці домагалися зменшення податків, здешевлення урядового апарату.

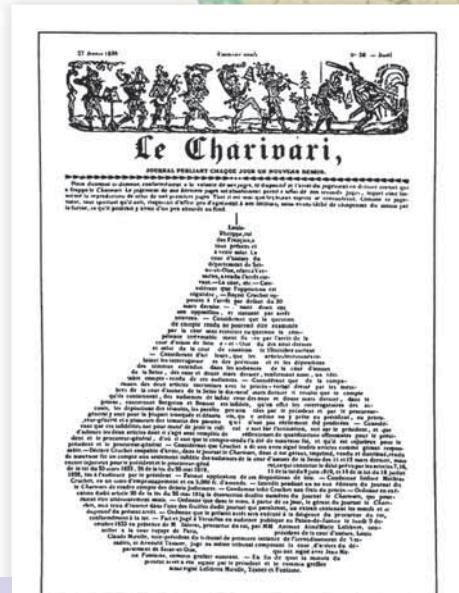
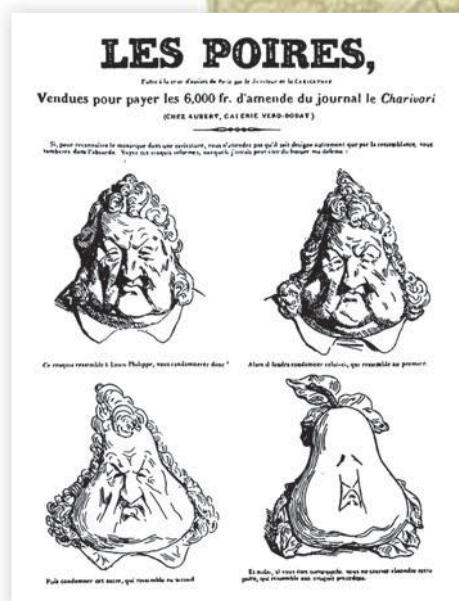
Легітимісти представляли інтереси великих земельних власників, відсторонених від влади революцією. Вони домагалися відновлення династії Бурбонів, а з нею і свого панування. Легітимісти не тільки критикували політику Луї-Філіппа Орлеанського, а й організовували змови. У 1832 р. вони ініціювали повстання у Вандей, що закінчилось поразкою.

Бонапартисти, яких представляли офіцери й деякі авантюристи, прагнули відновити у Франції наполеонівську імперію. Вони були нечисленні й не мали жодної серйозної опори в країні. Незважаючи на це, вони двічі — у 1830 та 1840 рр. — за допомогою військового заколоту намагалися здійснити державний переворот проти Ліпневої монархії.

Республіканці ділилися на поміркованих і радикальних

Помірковані **республіканці** групувалися навколо газети «Національ». Це були буржуа, письменники, адвокати, офіцери-республіканці. Прихильники ідей Французької революції кінця XVIII ст., вони вимагали виборчої реформи, посилення ролі парламенту в політичному житті країни, створення умов для розвитку промисловості й розширення торгівлі, зміцнення внутрішнього ринку. З іншого боку, вони були супротивниками радикальних соціальних перетворень.

Радикальні республіканці виступали за повну ліквідацію існуючих під час Ліпнівої монархії порядків. Вони відстоювали ідею побудови нового суспільства на принципах відсутності в ньому експлуатації й забезпечення соціальної рівності для всіх його громадян. У 30-і роки XVIII ст. радикальні республіканці кілька разів намагалися підняти збройні повстання в Парижі, які придушувались владою.

Карикатури Шарля Філіпона на Луї-Філіппа

4. АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ КЛЕМЕНТА МЕТТЕРНІХА

Австрійська монархія відрізнялася від іншої Німеччини консервативнішими порядками, великим впливом на суспільство бюрократичного апарату та армії. Але це не заважало Австрії спільно із Пруссією здійснювати подвійну гегемонію в Німеччині.

Клемент Венцель Лотар фон Меттерніх (1773–1859 рр.) — німецький та австрійський політичний діяч. Був одним з найважливіших дипломатів XIX ст. З 1801 р. займався дипломатичною роботою в Німеччині, Франції. З 1809 р., ставши міністрем закордонних справ Австрії (до 1821 р.), Меттерніх увійшов у політику Європи, розірвавши тісні взаємини Росії та Франції. Меттерніх голоував на Віденському конгресі (1814–1815 рр.), був одним з організаторів Священного союзу (1815 р.). У 1821–1848 рр. Меттерніх був канцлером Австрії, мав великий вплив на уряд Австрії, а також на Пруссію та Росію.

Меттерніх виступав за абсолютну монархію з опорою на сильну армію, бюрократію й союз між державою та церквою. Так звана «**система Меттерніха**» була спрямована на боротьбу з революційним, ліберальним і національно-визвольним рухом у всіх країнах. Меттерніх робив ставку на міжнаціональні

тертя між поневоленими народами, які посилювалися. Найяскравішим прикладом такої політики стало підбурювання протистояння українців та поляків за територію Галичини. Однак тактичні ходи Меттерніха не змогли завадити «Весні народів» 1848–1849 рр., яка не оминула й Австрію. 13 березня 1848 р. Меттерніх був змушений подати у відставку, після чого перебував у вигнанні, і лише в 1852 р. повернувся до Відня. Помер 11 липня 1859 р.

Консерватор за переконанням, своє життя Меттерніх присвятив протидії поширенню ідеалів Французької революції. Свої думки викладав у працях, зокрема в роботі «Про стан умів у Європі та про обов'язки урядів».

Австрійська академія наук. Сучасне фото

Процес індустріалізації в Австрії відбувався значно повільніше, ніж у Пруссії. Уряд мало уваги приділяв упровадженню нових технологій у виробництво та підвищенню активності капіталу. Економічні проблеми породжували в прогресивних колах бажання радикальних змін у державі.

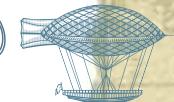
2 березня 1835 р. помер імператор Австрії Франц I, і наступником трону став Фердинанд I, який у державні справи майже не втручався. Усіма справами в державі керувала «статсконфедерація» під головуванням ерцгерцога Людвіга, у яку входили К. Меттерніх, граф Ф. Коловрат, брат імператора Франц Карл. Рішення «статсконфедерації» затверджував імператор без жодних ускладнень. Адміністративними, фінансовими справами опікувався Ф. Коловрат, зовнішньою політикою — досвідчений дипломат **K. Меттерніх**.

У житті країни відбулися певні зміни. Серед них — прокладення залізниці («Північної дороги»), телеграфної лінії «Відень — Брюн — Прага»; створення судноплавної компанії «Австрійський Ллойд», що забезпечувала сполучення з країнами Середземномор'я, Далекого Сходу та Південної Америки. У 1837 р. перший пароплав «Марія Анна» здійснив рейс із Відня до Лінца. У 1839 р. за рішенням імператора створено Військово-географічний інститут, що відіграв важливу роль у розвитку австрійської картографії. У 1847 р. засновано Академію наук.

У зовнішній політиці Австрія при уряді К. Меттерніха стала одним з головних оплотів реакції в

Європі. У 1821 р. збройні сили Австрії придушили революції в Неаполітанському королівстві та в П'емонті. Австрійська абсолютистська держава прагнула втримати від розпаду свою «клаптикову імперію», що складалася із земель, населених ненімецькими народами — угорцями, словаками, чехами, румунами, а також українцями. Серед них пробуджувалась національна самосвідомість, посилювався національно-визвольний рух.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. У чому полягали особливості індустріальної революції у Франції?
2. Які події відбулися у Франції в 1830 р.?
3. Схарактеризуйте зміни, що внесла Липнева монархія в політичне й економічне життя країни.
4. Чим була викликана поява опозиції до Липневої монархії?
5. Чим Липнева революція 1830 р. відрізнялася від Французької революції кінця XVIII ст.?
6. Визначте особливості економічного та політичного розвитку Австрії в першій половині XIX ст.
7. Покажіть на карті (с. 199) Францію, Австрію, Пруссію, Баварію.
8. Поясніть значення термінів і понять: ордонанси, орлеаністи, легітимісти, бонапартисти, республіканці.

II. Собговоріть у групі

1. Чому Липнева монархія виявилася нежиттєздатною й була повалена в ході революції 1848 р.?
  2. Як Ви вважаєте, який із двох шляхів об'єднання німецьких земель міг бути більш прогресивним для їхнього соціально-економічного розвитку?
  3. Чому Австрію називали «клаптиковою імперією»?
  4. К. Меттерніх писав: «Представницьке правління — це інструмент, на кому можуть грати лише чудові музиканти, настільки він є важким і капризним».
- Чи погоджуєтесь Ви із цією думкою? Чи вважаєте Ви, що сам К. Меттерніх був «чудовим музикантом», який використовував «інструмент» представницького правління?

III. Миємо творчо й самостійно

1. Коли в липні 1830 р. була здобута перемога над Карлом X, на стінах будинків Парижа розклейли текст маніфесту: «Карл X не зможе повернутися до Парижа: він пролив народну кров. Встановлення республіки збудило б серед нас згубні розбратьї й посварило б нас із Європою. Герцог Орлеанський — король-громадянин... Він чекає виявлення нашої волі. Оголосимо ж її... Йому вручить корону французький народ». Хто міг бути автором цього маніфесту? Кому вдалося здобути перемогу в липні 1830 р., а кому — скористатися цією перемогою?
2. Багато істориків вважають, що без допомоги К. Меттерніха Австрія не змогла би проіснувати до 1918 р. Чи погоджуєтесь Ви із цією думкою?
3. Політично активні поляки в Австрії мали значно ширші права, ніж українці. Чому такий хід подій був на руку Австрійській державі, яка всіляко експериментувала такою політикою й з іншими народами?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- червень 1815 р.   друга реставрація Людовика XVIII
1824–1830 рр.   правління Карла X
27–29 липня 1830 р.   Липнева революція у Франції
1830–1848 рр.   Липнева монархія у Франції

§ 10

«Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у країнах Західної та Центральної Європи

Революції 1848–1849 рр. охопили Францію, Австрійську імперію, Німеччину, Італію. У них були різні передумови, по-різному розвивалися події. Проте революції 1848–1849 рр. мали **спільні ознаки**:

- спрямованість проти «старого порядку» або його залишків;
- боротьба за демократизацію політичного устрою й суспільних відносин;
- розвиток національно-визвольних рухів.

1. РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В ЛЮТОМУ 1848 р.

В **опозиції** до режиму Ліпневої монархії опинилися різні верстви населення — робітники, селяни, частка інтелігенції, буржуазія. Навіть частина орлеаністів наполягала на необхідності проведення ліберальних реформ.

У літку 1847 р. у Франції розпочалася широка кампанія публічних політичних банкетів — нелегальних зборів, замаскованих під урочисті вечери.

28 грудня 1847 р., виступаючи в парламенті, Люї-Філіпп висловив сподівання, що депутати парламенту залишаться вірними конституції та існуючому ладу всупереч вимогам радикалів. У відповідь на це представники опозиції вирішили влаштувати 22 лютого 1848 р. черговий банкет. Влада заборонила його, і це стало останньою краплею, що переповнила чашу невдоволення. Натовпи демонстрантів, переважно робітники і студенти, заполонили вулиці Парижа, розпочалися сутички з поліцією.

23 лютого 1848 р. наляканий король Люї-Філіпп відправив уряд у відставку. Ввечері колону беззбройних демонстрантів обстріляли війська. У перестрілці загинули близько 40 осіб. Чутки про цей злочин швидко поширилися містом, піднявши на ноги населення Парижа. За ніч було споруджено майже 1,5 тис. барикад, а наступного дня, 24 лютого, усі опорні пункти міста опинилися в руках повсталіх. Повстанці оточили палац Тюїльрі — резиденцію короля.

Люї-Філіпп 24 лютого відрікся від престолу на користь внука Люї-Філіппа II Й виїхав до Великої Британії. Демонстранти увірвалися в королівський палац і влаштували погром. Королівський трон перенесли на Майдан Бастилії та урочисто спалили. Увечері того ж дня було сформовано **Тимчасовий уряд**.

ДРУГА РЕСПУБЛІКА

25 лютого 1848 р. Францію проголошено республікою. Це була **Друга Республіка** в історії країни (Перша Республіка існувала в 1792–1804 рр.).

Новий уряд прийняв декрет про загальне виборче право для чоловіків. Були скасовані дворянські титули, видані декрети про свободу політичних зборів і друку. У французьких колоніях скасовано рабство. Робочий день скорочувався до 10 годин у Парижі та до 11 годин у провінції. Робітникам гарантувалося право на працю.

Для боротьби з масовим безробіттям у Парижі почали створювати так звані **національні майстерні**. До них вступали розорені підприємці, дрібні службовці, що втратили заробіток, ремісники й робітники, а також численні представники люмпен-пролетаріату (волоцюги, жебраки, злочинці та ін.) За символічну працю в майстернях щодня вдавали по два франки, що було достатньо для фізичного виживання.

Встановлення барикад
у Парижі в лютому 1848 р.
Картина художника Ораса Верне

Срібна монета
номіналом 2 франки,
1849 р.

Але вже у квітні 1848 р., коли в майстерні вступило понад 100 тис. осіб, роботи в місті не вистачало на всіх. Ускладнилося фінансове становище країни. Прагнути вийти з кризи, Тимчасовий уряд **збільшив прямі податки на власників** на 45 %, що викликало незадоволення селян.

Згодом Установчі збори вирішили **закрити національні майстерні**, замінивши їх більш практичною програмою громадських робіт. Відповідне рішення було опубліковано в газетах 22 червня 1848 р. Наступного дня близько 50 тис. робітників національних майстерень, що не бажали розлучатися з дармовими двома франками на день, безробітні, робітники приватних підприємств столиці підняли заколот, і вулиці Парижа заполонили барикади.

24 червня Установчі збори передали всю повноту влади військовому міністрові генералові Л. Кавен'яку. Проти повсталих були стягнені 150 тис. осіб регулярних військ, на допомогу поспішли загони національної гвардії. Для придушення повстання Л. Кавен'як використав артилерію. У Парижі вирувала страшна **«червнева різанина»**. 26 червня заколот було придушено, 1500 осіб убито, ще 12 тис. заарештовано й заслано в Алжир.

4 листопада 1848 р. Установчі збори ухвалили **Конституцію Другої Республіки**, яка узаконила республіку. У грудні 1848 р. на виборах президента Луї-Наполеон Бонапарт набрав **абсолютну більшість голосів** (74,4 %). Обрання його президентом стало можливим унаслідок масового невдоволення й озлоблення селян проти республіки та завдяки широкому вкоріненню в селянському середовищі легенди про те, що Наполеон I захищав інтереси селян. Луї-Наполеон Бонапарт не приховував своїх намірів відновити **імперію**, яку він проголосив «державою рівності всіх французів».

Луї-Наполеон Бонапарт (1808–1873 рр.) — президент Французької Республіки, імператор французів. Племінник Наполеона I. Двічі Луї-Наполеон Бонапарт намагався насильницьким шляхом захопити державну владу у Франції (у 1838 і 1840 рр.), але зауважав невдачі. Незабаром він прийшов до влади мирним шляхом: у 1848 р. його обрали президентом республіки. Здійснивши переворот 1851 р., він встановив авторитарний поліцейський режим і ще через рік проголосив себе імператором. За Наполеона III Франція брала участь у багатьох війнах. Кінець правлінню Наполеона III поклав франко-пруську війну (1870–1871 рр.), у ході якої імператор потрапив під Седаном до німецького полону й до Франції вже не повернувся. Наполеон III був останнім монархом Франції.

БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1851 р.

Луї-Наполеон Бонапарт, ставши президентом під приводом опікування про порядок, розпочав репресії проти революційно налаштованих. 13 червня 1849 р. війська розігнали республіканську демонстрацію, після чого 33 депутати-республіканці були віддані під суд, уряд закрив опозиційні газети. Потім президент почав створювати **бонапартистську партію**.

Луї Бонапарт мав боротися не лише з республіканцями, а й із монархістами. 31 жовтня 1849 р. він проголосив перехід до системи **особистого правління**. Усі міністерські портфелі Луї-Наполеон Бонапарт віддав своїм прихильникам. Президент поступово ввів до військ паризького гарнізону відданіх йому офіцерів.

За таких умов Законодавчі збори **відмінили загальне виборче право**, скоротивши наполовину кількість виборців, а також **скасували свободу слова**. Це було фатальною помилкою парламенту, яка дала Луї Бонапарту козир у боротьбі проти республіки. 4 листопада 1851 р. президент звернувся до парламенту з вимогою повернути загальне виборче право. Отримавши відмову, він почав готовувати **державний**

Бонапартизм — форма військово-політичної **диктатури**, що здійснювала **політику лавірування між різними соціальними групами**.

Характерні риси — прагнення встановити контроль над державною машиною, опора на армію, демагогічні обіцянки швидкого розв’язання соціальних проблем.

Назва виникла у зв’язку з курсом, який установив Наполеон Бонапарт у Франції в період нестійкої рівноваги сил, поєднуючи демагогію з наступом на демократію, балансуванням, заграванням з різними верствами населення.

Державний переворот — **насильницька** (неконституційна) **зміна** (захоплення) **влади** в державі. Державним переворотом є й узурпація однією гілкою влади всіх владних повноважень у країні.

переворот, який широкій громадськості був представлений як захист демократичних свобод.

Увечері 1 грудня за наказом президента війська зайняли всі стратегічно важливі об'єкти, а вранці наступного дня було заарештовано 70 впливових політиків. Луї-Наполеон Бонапарт розпустив Законодавчі збори.

Для утвердження державного перевороту 21 грудня 1851 р. було проведено **плебісцит** (опитування населення, всенародне голосування з найбільш важливих питань державного життя), яке мало відповісти на запитання: «Чи бажає французький народ зберегти владу за Луї-Наполеоном Бонапартом і надати йому необхідні повноваження для встановлення конституції на підставах, запропонованих у його прокламації від 2 грудня?». Плебісцит відбувався за умов бонапартистського терору та демагогії й дав «бажаний результат».

ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ

14 січня 1852 р. була ухвалена нова Конституція Франції, що фактично відновила **монархічну форму правління**.

2. РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

НІМЕЧЧИНА

Головною перешкодою на шляху подальшого розвитку німецьких держав залишалася **політична роздробленість**. Боротьба за **об'єднання** німецьких держав у єдину національну державу, у якій була зацікавлена на самперед німецька буржуазія, стало **основним завданням революції**.

Початок революції. На становищі народу важко позначилися неврожай і торговельно-економічна криза. У німецьких державах нарости **опозиційний рух**, який очолила ліберальна буржуазія, що виступала за створення єдиної німецької держави у формі конституційної монархії.

Наприкінці лютого — на початку березня 1848 р. в ряді держав Західної та Південно-Західної Німеччини розпочалися мітинги й демонстрації. До місцевих парламентів направляли петиції, у яких висувалися демократичні вимоги. Всюди налякані монархи змушені булийти на певні поступки й допускати до влади діячів опозиції.

Революція в Пруссії. Починаючи із 6 березня 1848 р., зібрання й демонстрації відбувалися в столиці Пруссії — Берліні. **18 березня** вони вилилися в народне повстання. Озброєні робітники й ремісники оточили королівський палац і вимагали ухвалення конституції. Прусський король Фрідріх-Вільгельм IV дав обіцянку ввести конституцію, оголосив відміну цензури, амністію всіх політичних в'язнів і скликання парламенту.

Але барикадні бої тривали. 19 березня король змушений був віддати наказ про виведення військ із столиці. Бюргерство взялося за створення Національної гвардії й забезпечення порядку в місті.

Наприкінці березня король сформував уряд, до складу якого ввійшли ліберали. У травні 1848 р. в Берліні були скликані Установчі збори, що проголосили створення **Національних зборів** Пруссії, у яких більшість належала ліберальній буржуазії.

Франкфуртський парламент. У цей самий час у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу загальнонімецький парламент (Національні збори), обраний населенням усіх німецьких держав. Велику частину його депутатів становили представники ліберальної буржуазії та інтелігенції. Депутати вирішили

На берлінських барикадах (19 березня 1848 р.)

знищити всі види феодальної залежності селян, виробили проект загально-німецької конституції.

28 березня 1849 р. Франкфуртський парламент ухвалив *загальнонімецьку конституцію*. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Імператорський престол запропонували прусському королеві, але Фрідріх-Вільгельм IV відмовився, заявивши, що не хоче «піднімати корону з бруду».

Значна частина Основного Закону була присвячена *основним правам німецького народу*. Конституція встановлювала рівність усіх перед законом, скасувала привілеї та титули дворянства. Уперше в історії німцям гарантували основні громадянські права та свободи — недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті, слова та зборів. Відмінялися всі «кріпосні відносини», хоча земельні повинності селяні повинні були викупляти.

У квітні-травні 1849 р. спалахнули повстання в Саксонії, Рейнській провінції, Бадені, інших німецьких державах на захист загальнонімецької конституції 1849 р. Але Франкфуртський парламент так і не став органом загальнонімецької центральної влади. Обраний ним уряд не мав ані коштів, ані повноважень для ведення певної політики. У червні 1848 р. Національні збори розігнали війська вюртембергського короля.

Розвиток подій у Пруссії. У грудні 1848 р. король Пруссії розігнав Національні збори, створені після березневих подій. Була розброєна й Національна гвардія. Услід за цими подіями монах видав наказ про «дарування» народові Пруссії *конституції*.

Проведені прусськими Національними зборами аграрні реформи відмінili лише другорядні повинності селян. Проте в країні були здійснені перетворення, які прискорили промисловий розвиток держави, помітно активізували підприємницьку діяльність.

ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЇ В ІТАЛІЇ

Основні завдання та початок революції. Основними завданнями революції в Італії були ліквідація абсолютистських феодальних порядків; знищення державної роздробленості та австрійського гніту; створення єдиної національної італійської держави.

Революція розпочалася з народного повстання в Палермо (острів Сицилія) в січні 1848 р. Виступ викликав заворушення по всій Італії. У результаті в лютому-березні 1848 р. майже в усіх італійських державах були впроваджені конституції й сформовані уряди з поміркованих лібералів.

Звітка про революцію у Відні в березні 1848 р. викликала потужні антиавстрійські виступи в Ломбардії й Венеціанській області. У Венеції було проголошено республіку і створено Тимчасовий уряд. У Мілані протягом п'яти днів точилися наполегливі бої між населенням міста й 15-тисячним австрійським гарнізоном. Зазнавши важких втрат, австрійці покинули місто.

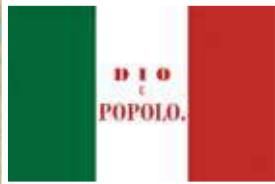
Італійсько-австрійська війна. На гребені патріотичного підйому король П'емонту Карл Альберт під гаслом національного об'єднання країни наприкінці березня 1848 р. оголосив війну Австрії. Проте перша війна за незалежність італійських держав закінчилася невдачею.

У березні 1849 р. п'емонтські війська відновили військові дії проти Австрії, але знов зазнали поразки. Король Карл Альберт відрікся від престолу на користь сина Віктора Еммануїла. Австрійська влада окупувала Тоскану й привела на престол свого ставленника. До травня 1849 р. було придушено повстання на Сицилії й фактично анульовані всі конституційні реформи в Неаполітанському королівстві.

Римська Республіка. Поразка у війні з Австрією зумовила нове піднесення революційного руху в країні. У Римі в листопаді 1848 р. спалахнуло народне повстання. Папа Пій IX утік з міста. Італійські демократи,

Перша зустріч Гарібалді
й Мадзіні

Прапор Римської республіки 1849 р. з девізом «Бог і людина»

у тому числі лідер патріотичної організації «Молода Італія» Дж. Мадзіні та прибулий до Риму герой визвольної боротьби Дж. Гарібальді, закликали римлян проголосити в місті республіку. Під тиском демократів у Римі були проведені вибори до Установчих зборів. У лютому 1849 р. на першому ж засіданні депутати ухвалили закон про позбавлення Римського Папи світської влади й *проголосили Римську республіку*. Згодом проведено низку демократичних реформ.

3 липня 1849 р. Установчі збори затвердили Конституцію Римської республіки — найдемократичнішу на італійській землі. Проте цього самого дня на французьких багнетах у Римі була відновлена влада Папи. Ще на початку травня на його прохання проти Римської республіки виступили війська Франції, Австрії, Іспанії й Неаполітанського королівства. У серпні 1849 р. капітулювала оточена австрійськими військами Венеція.

АВСТРІЯ

Основні завдання революції. Австрійська імперія, у якій правила династія Габсбургів, була багатонаціональною державою. Із 37 млн населення імперії в 1847 р. 18 млн становили слов'янські народи (чехи, поляки, словаки, українці, хорвати, словенці), 5 млн — угорці, були також німці, італійці, румуни та ін. Тому основним завданням революції, що назрівала в країні, було *звільнення пригноблюваних народів* від влади Австрійської імперії, повалення монархії Габсбургів й утворення федерації рівноправних народів або незалежних національних держав.

Початок революції. На початку березня 1848 р. депутати ландтагу Нижньої Австрії та союз промисловців зажадали введення конституції, скликання загальноавстрійського парламенту, відставки канцлера К. Меттерніха, проведення демократичних реформ.

Революція в Австрії розпочалася 13 березня з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і буржузів. На вулицях столиці відбулися зіткнення демонстрантів з військами. Фердинанд I був змушенний відправити у відставку канцлера К. Меттерніха. У квітні створено Комітет громадської безпеки — неофіційний орган влади буржуазії.

25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I «дарував» своїм підданим Конституцію Австрійської імперії, що проголосила різні свободи, але зберегла владу в руках імператора й призначеної ним верхньої палати *Рейхстагу* (парламенту).

У липні в столиці розпочав роботу австрійський Рейхstag, який ухвалив закон про скасування низки повинностей селян, але безкоштовно відмінялася лише незначна частина повинностей.

Повстання у Відні. На початку жовтня 1848 р. влада вирішила кинути частину віденського гарнізону на придушення угорської революції. У відповідь 6 жовтня спалахнуло народне повстання. Проте повстанцям протистояла величезна армія, яка взяла столицю в облогу та влаштувала артилерійський обстріл. Через три тижні керівники повстання капітулювали.

Після поразки жовтневого повстання в Австрії було створено новий уряд із представників монархічної знаті та великої буржуазії. Імператор **Франц Йосип**, що вступив на престол у грудні 1848 р., після зречення Фердинанда I, проголосив у березні 1849 р. впровадження нової конституції. Рейхstag був розпущений. *Революція в Австрії зазнала поразки, але повне повернення до додержавності порядків було вже неможливе.*

ПОВСТАННЯ В УГОРЩИНІ

15 березня 1848 р. в Пешті розпочалися демонстрації інтелігенції, студентів, робітників і ремісників. Демонстранти висували вимоги демократичних свобод, виведення з країни імператорських військ і створення самостійного угорського уряду.

Навесні 1848 р. угорський сейм (парламент) ухвалив ряд законів, спрямованих на перетворення країни: про фінансову й військову самостійність

Франц Йосип I

королівства, про скасування податкових привілеїв дворянства, про відміну без викупу всіх феодальних повинностей тощо. Проте землі селяни не отримали. Не знайшли рівноправ'я слов'яни й румуни, що проживали на території Угорщини.

Ще у вересні 1848 р., з метою придушення революції, австрійська війська розгорнули воєнні дії в Угорщині, проте в березні 1849 р. внаслідок успішного контраступу угорської армії, австрійці змушені були покинути країну. Австрійський уряд звернувся за допомогою до свого союзника по Священному союзу — **Росії**. На початку червня 1849 р. російська армія під командуванням генерала-фельдмаршала І. Паскевича здійснила інтервенцію до Угорщини, і в серпні 1849 р. угорські війська капітулювали.

Революція в Угорщині зазнала поразки.

Символ угорської революції
1848–1849 рр.

3. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

На розвиток революційного руху Австрії впливали події, що відбувалися на всіх землях «клаптикової імперії», насамперед — на слов'янських землях, де посилювався соціальний і національний рух. Період національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії прийнято називати «**будітельством**», тобто «пробудженням» національної свідомості народу. «Будітельство» було пов'язане з діяльністю освічених інтелектуалів, які досліджували й популяризували слов'янську культуру.

Павел Йозеф Шафарик (1795–1861) був видатним діячем чеського і словацького національного відродження, істориком і філологом. У праці «Слов'янські старожитності» (1837 р.) П. Шафарик уперше окреслив територію, заселену слов'янами, обґрунтав індоєвропейське походження слов'ян, а також продемонстрував їхнє значення для світової історії та внесок у культуру. Саме Шафарик був одним з головних організаторів «Слов'янського з'їзду» (червень 1848 р.). Національним героєм словацького народу став **Людовіт Штур** (1815–1856) — патріот-писменник, депутат угорського сейму. Своєю діяльністю він утвердив словацьку мову як самостійну і літературну, був лідером словацького національного руху. Видатним сербським просвітителем, основоположником сербської літературної мови був **Вук Караджич** (1787–1864) — філолог, фольклорист й історик. Відомим лідером хорватського національного руху був історик, поет, драматург **Іван Кукулевич-Сакцинський** (1816–1889).

ПОВСТАННЯ В ЧЕХІЇ

У Чехії, найбільш розвиненій у промисловому відношенні території імперії, ще в березні 1848 р. розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. Через місяць у Празі був створений Національний комітет, який фактично став урядом Чехії. Селяни домоглися скасування панщини, безробітні — виплат невеликих допомог.

Наймасштабнішим проявом визвольного руху в Чехії став **Слов'янський конгрес** (з'їзд представників усіх слов'янських народів Австрійської імперії) на початку червня 1848 р.

Українці Австрійської імперії не мали на з'їзді власної делегації: галичани об'єдналися з поляками, а закарпатці — зі словаками.

ПОВСТАННЯ У СЛОВАЧЧИНІ

У Словаччині гаряче вітали угорську революцію 15 березня 1848 р., яка принесла скасування кріпосництва й звільнила словаків від австрійської

Пожежа у Львівській ратуші. Малюнок 1848 р.

?

Пригадайте основні події української Весни народів.

Свідчать документи. З Прокламації I Слов'янського конгресу до народів Європи 12 червня 1848 р.

Піднімає голову давно пригноблюваний слов'янин, скидає з себе ярмо і вимагає гучним і рішучим голосом свою давню спадщино — свободу. Сильний чисельністю, а ще більше своєю волею і знову надбаною братською однодумністю своїх племен, він, проте, залишається вірним своїй природі і принципам своїх предків: він не хоче володарювати, панувати; він хоче свободи як для себе, так і для кожного; він вимагає її, безумовно, як найсвятіше право людини. Так, свобода, рівність і братерство всіх підданих держави — наше гасло, так само як воно було у нас тисячу років назад.

Ми запропонували імператорові Австрії... петретворити імперію на союз рівноправних народів, який однаково задовільнить як своєрідні потреби народів, так і єдність монархії.

② Які ідеї проголошував Слов'янський конгрес?

колоніальної залежності. Більшість словацького населення становило селянство. Щоб не допустити посилення селянського руху, угорська влада швидко скасувала панщину. Але у квітні 1848 р. безземельні селяни Словаччини все ж повстали задля захоплення землі. Однак всі ці виступи були придушені військами. Одночасно із селянським рухом на повстання піднялись робітники, зокрема шахтарі.

Наприкінці квітня 1848 р. було засновано Слов'янський національний комітет, який 10 травня скликав у центрі Північної Словакії Національні збори Словаччини. У цих зборах головним чином брали участь прихильники Л. Штура. Збори прийняли маніфест, у якому вимагалося «територіальної автономії» Словаччини; визнання рідної мови населення офіційною мовою; створення словацьких шкіл і словацького університету».

16 вересня 1848 р. було засновано Слов'янську національну раду, яка виступила з вимогою про надання автономії Словаччині в межах Угорського королівства.

Після придушення за допомогою російської

армії революції в Угорському королівстві зазнав поразки і словацький національний рух.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В ХОРВАТІЇ

23 березня 1848 р. баном Хорватії було проголошено **Йосифа Єлачича**. Він зібрав у Загребі Собор, що ухвалив, зокрема, вимогу об'єднання під єдиною владою всіх хорватських земель. Відень, який саме в цей час боровся з угорськими повстанцями, пішов на поступки хорватам з політичних, економічних питань і проблеми національного самозбереження. У вересні 1848 р. Єлачич зі своїми загонами розпочав бойові дії проти угорських повстанців, які обстоювали ідеї угорського націоналізму, прагнучи створення «Великої Угорщини» від Карпат до Адріатики.

Єлачич погодився на компроміс із Габсбургами, сподіваючись на здобуття політичних і національних прав хорватами за умови збереження цілісності імперії.

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ Й НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 pp.

Серед причин поразки революцій 1848–1849 pp. можна виділити такі:

- **роз'єднаність цілей, завдань і дій** у ході революції представників різних політичних і соціальних груп (поміркованих лібералів, республіканців, ремісників, робітників, студентів, селян тощо);
- **державна роздробленість у Німеччині та Італії** стояла на шляху вирішення політичних, економічних і соціальних питань у ході революцій;
- **наявність міжнаціональних суперечностей**, наприклад в Австрійській імперії, які стояли на шляху об'єднання революційних сил;
- **залучення іноземних військ** для придушення революцій (зокрема, інтервенція російських військ в Угорщині; інтервенція французьких військ та їхніх союзників для ліквідації завоювань Римської республіки тощо).

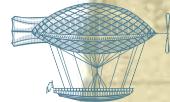
НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 pp.

Революції стали прискорювачами суспільного прогресу:

- у європейських країнах **зникли залишки кріпацтва**, завершилася індустриальна революція;
- знищення феодальних пережитків в економіці сприяло **розвитку капіталістичного господарства**;

- влада багатьох монархів **була обмежена конституціями та парламентами**;
- боротьба за введення конституцій і створення демократичних республік **була спробою створення громадянського суспільства і правової держави**;
- революції **прискорили процес формування націй**; у Німеччині та Італії завершилося подолання роздробленості та створення національних держав; Угорщина добилася права на самоврядування.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. У яких країнах Європи в 1848–1849 рр. відбулися революції?
2. Які народи проживали на території Австрійської імперії?
3. Назвіть спільні передумови революцій у Франції, Німеччині, Італії, Австрійській імперії. Які передумови революцій були характерні для окремих держав?
4. Які були причини перемоги Луї-Наполеона Бонапарта на президентських виборах?
5. Які були основні причини поразки революції 1848–1849 рр.
6. Схарактеризуйте наслідки революції 1848–1849 рр.?
7. Покажіть на карті (с. 200) території, що в першій половині XIX ст. належали до італійських; кордони держав, де відбувалися революційні події 1848–1849 рр.
8. Поясніть значення термінів і понять: *ліберальні реформи, контрреволюція, бонапартизм, державний переворот, юнкерство*.

II. Собговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чому революції 1848–1849 рр. отримали назву «Весна народів»?
2. Яку роль у революціях 1848–1849 рр. відіграли ліберальна буржуазія та інтелігенція?
3. Після закінчення революцій одні стверджували, що «кров була пролита дарма, жертви марні», а інші відзначали, що, попри поразку, події 1848–1849 рр. стали прискорювачами суспільного прогресу. Що Ви думаете з приводу цих тверджень?
4. Як Ви вважаєте, чим революційні події в Європі в 1848–1849 рр. відрізнялися від руху чартистів у Великій Британії?

III. Миємо творчо й салоспійно

10 грудня 1848 р. у Франції відбулися президентські вибори. За їхніми підсумками беззастережну перемогу отримав Луї-Наполеон Бонапарт, що набрав 74,4 % голосів виборців. Використовуючи текст підручника, інші матеріали та джерела, складіть основні тези передвиборної програми майбутнього президента країни.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

25 лютого 1848 р.	проголошення республіки у Франції
січень – лютий 1848 р.	початок революції в Італії
березень 1848 р.	народне повстання у Відні
березень 1848 р.	народне повстання в Берліні
червень 1848 р.	повстання робітників у Парижі
2 грудня 1851 р.	державний переворот Луї-Наполеона Бонапарта
2 грудня 1852 р.	Луї-Наполеон Бонапарт проголошений імператором під іменем Наполеона III

§ 11

Об'єднання Німеччини

1. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ

Рішенням Віденського конгресу **8 червня 1815 р.** було створено *Німецький союз*, до якого входили **35 незалежних німецьких монархій та чотири вільні міста** (Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні), а також *частково землі Австрії та Пруссії*. Нові кордони в Центральній Європі дещо нагадували ті, які були у Священній Римській імперії німецької нації.

Багато німців втомилися від десятилітніх війн на континенті й раділи, що Європа та їхня батьківщина повернулися до стану спокою й порядку. *Головними цінностями німецького суспільства були спокій, порядок, добробут та сімейний комфор*. Звичними ставали сімейні вечірки в колі друзів, музичні та театральні вечори. Дами із «середнього класу» захоплювалися французькими модними журналами. У столичних містах міщани орієнтувалися на стиль життя аристократів і князівського двору.

Але політичне життя не припинилося. Посилувався молодіжний, студентський рух.

Вимоги створення об'єднаної Німеччини дедали частіше висували представники різних політичних сил та верств німецького суспільства. У країні формувалися перші політичні об'єднання — майбутні політичні партії.

Піднесення ідей національного об'єднання сприяв також економічний розвиток німецьких земель. У сільське господарство поступово проникали ринкові відносини, розвивалося юнкерське господарство з використанням праці вільнонайманих сільськогосподарських робітників. Ширше використовувалися машини, нові технології, зростало будівництво залізниць. Велике значення для економічного об'єднання німецьких держав мав створений у **1834 р.** з ініціативи Пруссії *Митний союз*.

Сутність німецького питання визначали дві протилежні тенденції.

З одного боку, провідні *європейські країни були зацікавлені зберегти роздроблену Німеччину*, використовуючи німецькі держави для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей.

З іншого боку, зростання могутності Пруссії, яке розпочалося в середині XVIII ст., та *претензії Пруссії на роль лідера серед німецьких держав* спричинили загострення її *суперечностей з Австрією* навколо проблеми німецького об'єднання.

Доля німецьких земель залежала, насамперед, від результатів пруссько-австрійського суперництва.

2. ПОСИЛЕННЯ ПРУССІЇ ТА ЗАГОСТРЕННЯ ЇЇ СУПЕРНИЦТВА З АВСТРІЄЮ

ДВА ШЛЯХИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

На середину XIX ст. сформувалися **два шляхи об'єднання Німеччини**:

- **«малонімецький»** — під верховенством Пруссії;
- **«великонімецький»** — під верховенством Австрійської імперії.

Король Пруссії Фрідріх-Вільгельм IV разом із Саксонією й Ганновером опублікував свій варіант Конституції Німеччини. Понад 20 німецьких держав прийняли умови Берліна, погодившися стати членами так званого *Прусського союзу*.

Проте ані Росія, ані Австрія не бажали надмірного посилення Пруссії й реального об'єднання Німеччини. Австрія після революції 1848—1849 рр. не мала сил для військової протидії. Тому у вересні 1849 р. вона уклала з Пруссією угоду про спільне управління німецькими справами. У травні 1850 р. за ініціативою Австрії був скликаний сейм Німецького союзу (Франкфуртський сейм), що відзначився відновленням колишніх порядків в управлінні Німеччиною.

Фрідріх-Вільгельм IV

Пруссія не визнала сейм. Таким чином, **два найбільші німецькі держави** **йшли на збройний конфлікт** при тому, що решта членів Німецького союзу розділилися у своїх симпатіях.

ПІДГОТОВКА ДО ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Восени 1859 р. впливові кола буржуазії північнонімецьких держав утворили власну політичну організацію — **Національний союз**. Програма союзу передбачала «малонімецький» шлях об'єднання країни, за якого Австрія не мала увійти до складу майбутньої Німецької держави.

Але на південному заході Німеччини — у Бадені, Вюртембурзі та Баварії ці плани сприйняли без особливого ентузіазму. Населення цих держав одвіку не любило чванливих прусських чиновників й офіцерів, а буржуазія побоювалась потужніших північних конкурентів. Південнонімецькі держави хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії.

Незважаючи на всі зміни в Європі, прусський режим до середини XIX ст. спирається на армію та дворянство. Після смерті короля Фрідріха-Вільгельма IV в січні 1861 р. новим прусським монархом став його брат **Вільгельм I**. Перші роки правління Вільгельма I отримали назву **нової доби**, оскільки були заповнені реформами. Прусський парламент схвалив реформу Митного союзу, збільшення витрат на освіту, але *відмовився підтримати реформу армії*. Метою військової реформи, ініційованої Вільгельмом I, було збільшення регулярної армії та впровадження трирічної військової служби (замість двох років). Нова реформа потребувала значного збільшення військового бюджету, але представники буржуазії, що засідали в Палаті депутатів (нижній палаті парламенту), вбачали в цій реформі прагнення позбавити армію демократичних рис і відмовились виділити гроші. У Пруссії розпочався **конституційний конфлікт**.

На виборах до Палати депутатів, що відбулися в 1861 р., перемогла створена представниками ліберальної буржуазії в тому ж році **Прогресивна партія**. Розбіжності між прусським урядом і новообраною палатою різко загострилися під час обговорення державного бюджету на 1862 рік. Більшістю голосів нижня палата парламенту відхилила представлений урядом проект бюджету. 11 березня 1862 р. видано указ короля про розпуск Палати депутатів. У новообраній Палаті депутатів, де прогресисти знову опинилися в більшості, законопроект про військову реформу був повторно відхиленій. Конституційний конфлікт загострився.

За цих обставин багато військових пропонували вжити рішучих заходів щодо парламенту, але відновлення абсолютистських методів правління було небезпечне — опозиційну буржуазію підтримував широкий народний рух. Тому далекоглядні верстви прусського дворянства прагнули залистатися підтримкою **ліберальної буржуазії** і, відхиляючи вимоги конституційно-парламентських реформ, були готові здійснити її давні мрії про об'єднання країни.

Конституційний конфлікт у Пруссії.

Карикатура Вільгельма фон Шольца. (1866 р.)

О. фон Бісмарк на малюнку тягне за собою тріумфальну колісницю, яка є аллегорією прусських перемог.

За мотузку тримаються прусські ліберали, які раніше протистояли Бісмарку, але потім почали казати, що «тягнуть державу» в тому ж напрямку, що Й. Бісмарк:

«...Ми, звісно, теж з графом Бісмарком,
і ми тягнемо ту ж лямку, що й він».

② Які думки намагався передати автор карикатури? Як зображені ліберали: такими, що допомагають Бісмарку, чи скоріше заважають йому?

Вільгельм I

Монограма
Вільгельма I

Конституційний конфлікт у Пруссії — конфлікт між нижньою палатою парламенту, з одного боку, та королем й урядом — з іншого щодо **питання розподілу коштів на реформування** всіх життєво важливих систем держави.

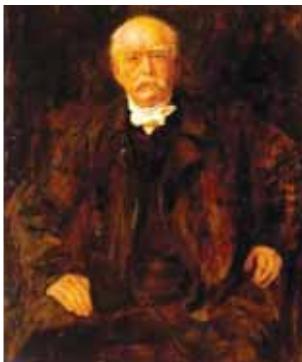
Parlamentarisches mit Illustrationen.

Und in diesem Sinne sind auch wir mit dem Greten Bismarck einig, und haben mit ihm denselben Strang gejogen.
Great Eulenburg.

3. БОРОТЬБА ПРУССІЇ ЗА ГЕГЕМОНІЮ НА НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ПЛАН О. фон БІСМАРКА ОБ'ЄДНАТИ НІМЕЧЧИНУ
«ЗАЛІЗОМ І КРОВ'Ю»

23 вересня 1862 р. король призначив на пост прем'єр-міністра (голови уряду) і міністра закордонних справ Пруссії О. фон Бісмарка — «*сильну людину, що користувалася репутацією*». Це про нього король Фрідріх-Вільгельм IV ще в 1848 р. сказав: «Завзятий реакціонер, пахне кров'ю, використовувати пізніше».

Отто фон Бісмарк (1815–1898 рр.) — князь, видатний державний діяч Пруссії й Німеччини, перший рейхсканцлер Німецької імперії в 1871–1890 рр. Був вихідцем з давнього прусського роду, здобув юридичну освіту, обіймав чиновницькі посади, служив в армії. Наприкінці 1840-х років Бісмарк включився в політичну діяльність. У 1859 р. був призначений посланцем до Санкт-Петербурга, а в 1862 р. — до Франції. У вересні 1862 р. О. фон Бісмарк очолив уряд і став міністром закордонних справ Пруссії. Він здійснив об'єднання Німеччини на пруссько-мілітаристській основі, зміцнював панування в країні юнкерсько-буржуазного блоку, вів боротьбу проти клерикальної опозиції («Культуркампф»), запровадив Винятковий закон проти соціалістів, був ініціатором низки соціальних реформ. Бісмарк — один з головних організаторів Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія), спрямованого проти Франції й Росії.

Консервативна політика — прихильність традиційним цінностям, настановам, стабільноті, неприйняття нового, недовіра до проектів реформістів.

Свідчать документи. З промови О. фон Бісмарка в бюджетній комісії ландтагу 30 вересня 1862 р.

...Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто, проте, не віддасть їм ролі, яку відіграє Пруссія, кордони Пруссії за Віденськими договорами-трактатами не сприяють здоровому державному життю; не промовами і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності — це було великою помилкою 1848 і 1849 рр., — а залізом і кров'ю...

?) Які уроки брав до уваги О. фон Бісмарк із революційних подій 1848 і 1849 рр.?

О. фон Бісмарк з'явився до ландтагу з проектом військової реформи й зажадав його затвердження, проте Палац депутатів відмовилася задовільнити вимоги уряду. Тоді, незважаючи на відмову ландтагу, глава прусського уряду в 1863–1866 рр. **провів військову реформу**, витративши великі кошти на реорганізацію армії та її озброєння. **Конфлікт між правом та силовою** закінчився перемогою останньої, оскільки Бісмарк спирається на військові частини й поліцію. Він здійснював свою діяльність на вищих державних посадах на тлі цілковитого ігнорування існування парламенту. Опорою своєї консервативної політики О. фон Бісмарк вважав ті верстви населення, у яких збереглися пережитки станових уявлень: селян, ремісників, дрібних торговців.

О. фон Бісмарк поставив перед собою мету — об'єднати Німеччину «зверху», не допустивши розгортання широкого демократичного руху. Як єдиний можливий метод для цього він обрав **використання військової сили**.

Протягом наступного десятиліття політика голо-ви уряду Пруссії призвела до трьох війн. Першою з них стала війна з Данією в 1864 р.

ВІЙНА З ДАНІЄЮ

Першим кроком до об'єднання німецьких земель стала війна проти Данії за герцогства Шлезвіг і Гольштейн. У листопаді 1863 р. в Данії була ухвалена нова конституція, за якою Шлезвіг приєднувався до данського королівства. Хоча відносини між Пруссією та Австрією були украї напруженими, проти Данії вони виступили спільно. Прусські, австрійські, саксонські й ганноверські війська зайняли Гольштейн і Лауенбург. Після відхилення Данією австро-prusського ультиматуму 1 лютого 1864 р. розпочалися воєнні дії.

Коротка, але кровопролитна війна закінчилася поразкою Данії, якій не надала допомоги жодна з європейських держав. 30 жовтня 1864 р. у Відні був

підписаний мирний договір, за яким Данія втратила Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург, що переходили під спільне управління Пруссії та Австрії. У серпні 1865 р. Пруссія підписала з Австрією конвенцію, згідно з якою Пруссія отримала право управляти в Шлезвізі, а Австрія — у Гольштейні.

ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

Наступним завданням О. фон Бісмарка був розгром Австрії та усунення її впливу в німецьких державах. Через заплутаний порядок управління герцогствами Шлезвіг і Гольштейн конфлікт між Австрією та Пруссією був неминучим. Бісмарк свідомо провокував зіткнення, сподіваючись на силу прусської армії.

Навесні 1866 р. О. фон Бісмарк зажадав від Австрії згоди на реформу Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія направила війська до Гольштейну й внесла до союзного сейму проект нової конституції Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії.

Але сейм підтримав Австрію. У червні 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу й відразу розпочалася *австро-prusська війна*. На боці Австрії виступили держави Південної Німеччини.

З перших днів війни *перевага була на боці Пруссії*. Її чудово озброєні й підготовлені війська вступили в австрійські володіння. На початку липня австрійці зазнали нищівної поразки в Чехії, а тим часом інші прусські військові частини розгромили війська південних німецьких держав — союзників Австрії та зайняли столицю Німецького союзу Франкфурт-на-Майні.

Австрія, проти якої з півдня діяли також італійські війська, змущена була укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі в серпні 1866 р. За його умовами *Німецький союз розпускається, а Австрія відмовляється від претензій на гегемонію в Німеччині*. Пруссія отримала право створювати нові об'єднання держав без участі Австрії. Згодом Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Нассау та Франкфурт-на-Майні.

Італія у винагороду за виступ проти Австрії отримала обіцяну Венеціанську область.

4. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ УТВОРЕННЯ ПІВНІЧНОНІМЕЦЬКОГО СОЮЗУ

Війна з Австрією стала вирішальним кроком на шляху досягнення національної єдності. Замість Німецького союзу під прусською гегемонією створено новий *Північнонімецький союз*, до якого увійшла 21 держава, розташовані на північ від Майна. Католицькі землі Південної Німеччини — Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт тимчасово зберегли свою незалежність, але незабаром змушені були укласти з Пруссією союзні договори.

Конституція Північнонімецького союзу, прийнята в 1867 р., надала всю повноту виконавчої влади спадковому президентові Союзу — *королю Пруссії*. Парламент нового Союзу складався з верхньої федеральної палати — *Бундестагу* й нижньої палати — *Рейхстагу*, вибори до яких відбувалися на основі загального виборчого права для чоловіків.

Члени Північнонімецького союзу зберігали *політичну автономію*, мали своїх монархів, конституції і власне судочинство. Також у Північнонімецькому союзі введено єдину валюту, єдине комерційне і промислове законодавство. Але члени Союзу повинні були визнати гегемонію Пруссії і як спільний національний прапор — чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою до нього знизу червоною смугою.

Утворення великого національного об'єднання відкрило новий простір економічній ініціативі німецької буржуазії. Політична роздробленість більше не стримувала розвиток господарства Німеччини. Проте об'єднання країни було здійснене зовсім не так, як це уявляли собі ліберали. Це завдання правлячі кола Пруссії вирішували «залізом і кров'ю», а «хрещеним батьком» нової держави став О. фон Бісмарк.

Пам'ятник
О. фон Бісмарку
в Гамбурзі (Німеччина)

З утворенням Північнонімецького союзу в центрі Європи виникла військово-бюрократична, агресивно налаштована монархія, що дотримувалася мілітаристського курсу.

ВІЙНА З ФРАНЦІЄЮ

Після австро-prusської війни 1866 р. і створення Північнонімецького союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише Франція, яка продовжувала підтримувати роздробленість Німеччини, побоюючись створення потужної держави на своїх кордонах. Наполеон III вирішив укріпити позиції Франції приєднанням Великого Герцогства Люксембург. Пруссія не погодилася з його намірами, що привело до різкого погіршення франко-prusських відносин. Голова прусського уряду О. фон Бісмарк був переконаний, що *війна з Францією неминуча й необхідна для завершення об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю»*. Для забезпечення нейтралітету провідних держав Європи О. фон Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення війни, чого добився за допомогою дипломатичної провокації. *Приводом* для війни стало прагнення Пруссії посадити на іспанський престол родича прусського короля Вільгельма I — Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена.

Дипломатичні провокації Бісмарка привели до бажаного ним результату: 19 липня **1870 р.** імператор Франції *Наполеон III* оголосив *війну Пруссії*. Франція була погано підготовлена до війни, а війська Пруссії та її союзників чисельно майже удвічі переважали противника. На початку серпня війська німецьких держав переправилися через Рейн і в перших боях завдали поразки французькій армії, яка відступила вглиб країни. Незабаром велике угруповання французьких військ були оточені й розбиті поблизу фортеці *Мец* і *р. Седан*. Повідомлення про Седанську катастрофу й взяття в полон імператора Наполеона III викликало в Парижі народне повстання. Францію проголошено республікою, до влади прийшов уряд національної оборони, проте і йому не вдалося організувати ефективний опір супротивнику. З 19 вересня Париж опинився в облозі прусських військ. Небезпека голоду та епідемії змусила французів укласти перемир'я, а згодом і мирний договір (попередній 26 лютого у Версалі й остаточний **10 травня** у *Франкфурті*). *Франко-prusська війна закінчилася повною поразкою Франції*.

Меморіал загиблим у франко-prusській війні

5. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. КОНСТИТУЦІЯ 1871 р.

ПРОГОЛОШЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

З розгромом Франції усунено зовнішні причини, що ускладнювали об'єднання німецьких держав під егідою Пруссії. У листопаді 1870 р. між Північнонімецьким союзом і південнонімецькими державами — Баденом, Баварією, Гессен-Дармштадтом, Вюртембергом — укладено *союзні договори*, відповідно до яких південнонімецькі держави вимушенні були погодитися увійти до складу Німецької імперії, що створювалася.

18 січня 1871 р., коли прусська артилерія обстрілювала Париж, у Дзеркальному залі Версальського палацу (на окупованій у ході франко-prusської війни території Франції) зібралися німецькі князі. Саме тут і проголошено створення *Німецької імперії*. Її імператором (кайзером) став король Пруссії *Вільгельм I*, зберігаючи за собою титул короля Пруссії.

Завершився процес об'єднання країни, і на політичній карті Європи виникла нова держава із 40-мільйонним населенням.

До складу імперії, якою управляли монарх і двопалатний парламент, *увійшли всі німецькі держави, окрім Австрії* (22 монархії, три вільних міста — Гамбург, Бремен, Любек, область Ельзас-Лотарингія).

Проголошення Німецької імперії в 1871 р.
Картина художника
Антона фон Вернера (1882 р.)

Місцеві німецькі князі й королі зберегли свої трони, погодилися підкорятися спільній конституції та імператорові Німеччини. Жодна з окремих держав, що утворили імперію, не могла відокремитися від Союзу або бути виключеною з нього.

За формою державного устрою Німеччина ставала **федерацією**. У кожній з монархій була своя династія, свій парламент (ландтаг). Провідне місце в імперії зайняла **Пруссія** (її територія становила дві третини території всієї імперії, а населення — 60 %), якій належала провідна роль в об'єднанні німецьких земель.

КОНСТИТУЦІЯ 1871 р.

Державний устрій єдиної Німеччини визначала Конституція Німецької імперії, ухвалена 16 квітня 1871 р.

Вища законодавча влада належала **Федеральним зборам**, які складалися з двох палат: верхньої — **Бундесрату (Согової ради)** та нижньої — **Рейхстагу**. Її належала законодавча компетенція з питань армії, флоту, зовнішньої політики, митниці й торгівлі, пошти, телеграфу, залізниць, судноплавства тощо.

Бундесрат володів як законодавчою, так і виконавчою владою. Пануюче місце в Бундесраті належало Пруссії, що володіла 17 з 58 місць. Об'єднана Німеччина була союзом династій під верховенством прусської династії **Гогенцоллернів**. У Бундесраті мали своїх посланців не народи, що входили до федерації, а представники місцевих монархів: королів, князів, герцогів.

Рейхstag, що перебував під контролем імператора, володів значно меншими повноваженнями, ніж Бундесрат. Кожний закон, прийнятий Рейхстагом, мав бути затвердженим. Більшість депутатських місць належало консерваторам, що представляли інтереси прусського юнкерства й буржуазії, а також офіцерства та багатих селян.

За формою державного правління Німеччина стала **конституційною монархією**. **На чолі нової держави стояв кайзер (імператор)**, яким міг бути лише король Пруссії. Імператор володів величезними повноваженнями. Будучи головою виконавчої влади, він призначав вищих посадових осіб імперії, насамперед перед канцлера (голову уряду). Він був головнокомандувачем збройних сил країни, представляв Німеччину на міжнародній арені. Йому належало право скликати, закривати та розпускати Бундесрат і Рейхstag. Ряд найважливіших своїх повноважень імператор здійснював з відома Бундесрату: оголошення війни і миру, укладення договорів між державами.

Виконавча влада була повністю незалежною від законодавчої. Імперського **канцлера** призначав і зміщував особисто кайзер, лише перед яким він і ніс відповідальність, а не перед парламентом. Канцлер був також главою Бундесрату, де його голос був вирішальним у разі рівності голосів. Канцлер і підлеглі йому статс-секретарі (державні секретарі) здійснювали внутрішню й зовнішню політику держави.

Вищою судовою інстанцією був Імперський суд, який розміщувався в Лейпцигу. Судова влада не залежала від законодавчої й виконавчої.

Імперська конституція не проголошувала навіть формально принципу «народного суверенітету» або «влади народу». Вищою волею була воля монарха, що мала «божественне походження». Від імені імператора здійснювалася законодавча й виконавча влада, визначалися повноваження державних установ і посадових осіб. Конституція зберегла в імперії риси прусської поліцейської держави та закріпила гегемонію Пруссії.

Але були в Конституції 1871 р. і прогресивні елементи. Хоча формально станові привілеї дворянства не були скасовані, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на обіймання державних посад, володіння власністю та підприємницьку діяльність.

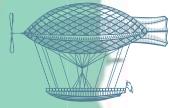
Об'єднання німецьких земель, утворення та конституційне оформлення Німецької імперії мало велике історичне значення. Німеччина стала новим центром сил у Європі, однією з найбільш потужних і впливових держав.

Герб німецького імператора в 1871–1889 рр.

Пам'ятник Німеччині в пам'ять її об'єднання в 1871 р.
Побудований у 1877–1883 рр.
за проектом скульптора Йоганнеса Шиллінга

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:

запитання та завдання

I. Знаю її систематизую нову інформацію

- Які були наслідки утворення Північнонімецького союзу?
- Назвіть підсумки війн Пруссії з Данією та Австрією в 60-і роки XIX ст.
- Визначте основні передумови укладення австро-угорського договору 1867 р.
- Які були основні передумови війни Пруссії з Францією?
- Коли й за яких обставин було проголошено створення Німецької імперії?
- Схарактеризуйте державний устрій Німецької імперії згідно з Конституцією 1871 р.
- Покажіть на карті (с. 202) німецькі землі, що увійшли до складу Німецької імперії.
- Схарактеризуйте становище німецьких земель у першій половині XIX ст.
- Якими були настрої в німецькому суспільстві після закінчення наполеонівських війн?
- Чим було зумовлене загострення суперництва між Пруссією та Австрією в 1849–1850 рр.?
- Які соціальні верстви населення німецьких держав були найбільше зацікавлені в об'єднанні Німеччини?
- Назвіть основні причини конституційного конфлікту в Пруссії.
- Поясніть значення термінів і понять: **консервативна політика, конституція, конституційна монархія, конституційний конфлікт у Пруссії**.

II. Обговоріть у групі

- Прусський король Фрідріх-Вільгельм IV якось зізнався: «У 1848 році нас зовсім було поклали на лопатки». Як Ви думаете, що мав на увазі монарх Пруссії? Які висновки з цієї тези були зроблені його найближчим оточенням?
- О. фон Бісмарк говорив: «Хто хоче управляти Німеччиною, повинен її завоювати». Який сенс, на Вашу думку, вкладав голова уряду Пруссії в ці слова?
- О. фон Бісмарк любив повторювати: «Я завжди радів, якщо мені вдавалося хоча б на три кроки наблизитися до єдності Німеччини». Яка роль О. фон Бісмарка в об'єднанні Німеччини?
- Як Ви думаете, чому О. фон Бісмарк був прихильником об'єднання Німеччини «зверху»?

III. Миєлю творчо її салостійно

- Використовуючи текст підручника, інші матеріали та джерела, складіть політичний портрет О. фон Бісмарка.
- У 962 р. німецький король Оттон I створив Священну Римську імперію, у якій панівне становище займали німецькі землі. Складіть таблицю «Німеччина на шляху створення централізованої держави», де мають бути відображені основні етапи об'єднання Німеччини аж до 1871 р.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

8 червня 1815 р.	створення Німецького союзу
1834 р.	створення Митного союзу
1864 р.	війна Пруссії та Австрії проти Данії
1866 р.	війна Пруссії проти Австрії
1866–1867 рр.	створення Північнонімецького союзу
1870–1871 рр.	війна Пруссії проти Франції
18 січня 1871 р.	проголошення Німецької імперії
16 квітня 1871 р.	ухвалення Конституції Німецької імперії

§12

Об'єднання Італії

Історичні подробиці. Італія — держава на Півдні Європи, у центрі Середземномор'я. У V—III ст. до н.е. територія Італії була основною частиною Римської держави. До кінця Середньовіччя Італія залишалася роздробленою. У XVI ст. значну частину території Італії контролювала Іспанія, після війни за Іспанську спадщину в 1701—1714 рр. — австрійські Габсбурги. З кінця XVIII ст. в Італії розгорнувся рух за національне визволення й ліквідацію територіальної роздробленості («Рісорджименто» — «Відродження»). З 1814 р. Італія перебувала під французькою окупацією, на її території були створені залежні від наполеонівської Франції держави. Віденський конгрес 1814—1815 рр. реставрував в Італії феодально-абсолютистські монархії.

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ІТАЛІЇ

За рішенням Віденського конгресу *Італія була розділена на вісім держав*: Королівство обох Сицилій (Неаполітанське королівство — найвідсталіший регіон Італії), Папська область, герцогства Модена, Парма, Лукка й Тоскана, Сардинське королівство, П'емонт, Ломбардо-Венеціанське королівство, що увійшло до складу Австрійської імперії. Майже всі ці держави потрапили під вплив Австрії. Відповідно на це стала епоха *«Рісорджименто» — рух за звільнення з-під австрійського гніту та об'єднання Італії*.

Придушення революції 1848—1849 рр. призвело до *відновлення абсолютистських режимів у всіх італійських державах*, окрім Сардинського королівства. Особливо лютувала реакція на півдні країни, у Неаполітанському королівстві, де король Фердинанд II встановив режим терору й поліцейського свавілля.

Багато областей, що були ареною військових дій, постраждали від руйнувань. Всюди зросли податки. *Спостерігався застій у промисловості й торгівлі*. Гостра криза, в основі якої було малоземелля й безземелля селян, вибухнула в сільському господарстві. Особливо важкими були її наслідки в південних регіонах.

Віктор Еммануїл II

2. ПІДНЕСЕННЯ П'ЕМОНТУ

Найбільш розвиненими були північні землі Італії — Сардинське королівство з П'емонтом.

Лише в Сардинському королівстві після придушення революції 1848—1849 рр. збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Представник Савойської династії король *Віктор Еммануїл II*, побоюючись повторення революційних потрясінь, продовжував співпрацю з лібералами.

З 1852 р. аж до своєї смерті в 1861 р. прем'єр-міністром *П'емонту* був видатний представник ліберальних кіл граф *К. Кавур*.

Камілло Бенсо ді Кавур (1810—1861 рр.) — граф, італійський політичний і державний діяч, дипломат, лідер поміркованих лібералів, прем'єр-міністр Сардинського королівства в 1852—1861 рр. К. Кавур народився в аристократичній сім'ї, здобув освіту в військовій академії. У листопаді 1831 р. К. Кавур залишив військову службу. Він побував у Франції, Великій Британії, Швейцарії й Бельгії, де вивчав проблеми західного світу. У Парижі близько зійшовся з представниками ліберальної буржуазії, а з Британії повернувся переконаним прихильником британської політичної системи. К. Кавур закликав до об'єднання всіх італійських держав дипломатичним шляхом. Він краще за інших політичних діячів Італії розумів значення економіки для зміцнення держави. Ставши прем'єр-міністром, приділив першорядну увагу економічному розвитку П'емонту. З іменем К. Кавура пов'язане економічне піднесення країни, зміцнення її міжнародного авторитету.

У 50-х роках XIX ст. в П'емонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Були створені сприятливі умови для розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. К. Кавуру вдалося зменшити державний борг. Він уклав вигідні торговельні угоди з Великою Британією та Францією.

3. ДВА НАПРЯМИ БОРОТЬБИ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ ИТАЛІЇ

У середині XIX ст. склалися *передумови для створення єдиної італійської держави*.

- *Пробуджувалася національна самосвідомість італійців*, які усвідомлювали себе єдиною нацією та прагнули до національного визволення.
- Більшість італійців розуміли, що *роздробленість Італії перешкоджає її соціально-економічному розвитку*.

У національно-визвольному русі в Італії, що активізувався наприкінці 50-х років XIX ст., визначилися два напрями.

Помірковано-ліберальний напрям представляв інтереси ліберального дво-рінства й буржуазії Північної Італії та *орієнтувався на об'єднання країни під верховенством Сардинського королівства*. Головна надія при цьому покладалася на П'емонт. Лідер цієї течії граф К. Кавур, як і всі ліберали, відкидав революційний шлях об'єднання країни «знизу» і прагнув створення Королівства Північної Італії *під егідою Савойської династії*.

Представники революційного напряму, які спиралися на інтелігенцію, ремісників, робітників, селян, були прихильниками революційного шляху об'єднання Італії в єдину демократичну республіку. Лідерами революціонерів-демократів були *Дж. Мадзіні* та *Дж. Гарібалльді*.

Джузеppe Мадзіні (1805–1872 рр.) — італійський патріот і письменник.

У 1831 р. був висланий з Італії за участь у діяльності «Товариства карбонаріїв». Оселившись у Марселі, Дж. Мадзіні створив там революційну організацію «Молода Італія». Головною її метою було звільнення країни від австрійського гніту й об'єднання всіх італійських земель у єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Дж. Мадзіні та його спільніків, можна було лише шляхом **революції**, яка мала здійснитися «з народом і для народу». У 1849 р., коли після скасування світської влади Папи Римського в Папській області було створено Римську республіку, керовану тріумвіратом, Дж. Мадзіні отримав у ньому головний пост. Після 1849 р. Мадзіні, мріючи про нову революцію, залишився вірним повстанській тактиці. За його активної участі в 1853 р. було підготовлено повстання в Мілані, яке, проте, закінчилося поразкою. Невдалою була і спроба мадзіністів організовувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. Але «Партія дії», яка сформувалася на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

Джузеppe Гарібалльді (1807–1882 рр.) — італійський революціонер, один з лідерів визвольного й об'єднувального рухів. Народився в Ніцці в родині моряка. Уже підлітком Джузеппе став юнгою на торговельному судні, побував у багатьох портах, у тому числі в Одесі. Уночі симпатизував борцям за свободу в Іспанії, Португалії, Греції. У 1833 р. в Марселі він познайомився з Дж. Мадзіні й вступив у таємне товариство «Молода Італія». Понад 10 років бився за незалежність південноамериканських республік. Учасник Італійської революції 1848–1849 рр., організатор оборони Риму. У 1848–1849, 1866 рр. на чолі добровольців брав участь у визвольних війнах проти Австрії. У 1860 р. очолив похід «тисячі», яка визволила південь Італії й забезпечила перемогу Італійської революції 1859–1860 рр. У 1862, 1867 рр. намагався за допомогою зброї визволити Рим від влади Папи. У 1866 р. Дж. Гарібалльді відіграв велику роль у перемогах над австрійцями, що привело до приєднання Венеціанської області до Італії. Під час франко-prusської війни 1870–1871 рр. бився на боці Франції. Деякий час Дж. Гарібалльді залишався членом парламенту Італії, але потім відйшов від політичної діяльності. Помер на о. Капрера 2 червня 1882 р.

Дж. Мадзіні всюди проповідував свободу особистості й національне визволення не лише Італії, а й усієї Європи. Його кредо було: «Я люблю мою країну, тому що я люблю всі країни». Він зазначав, що всі європейські народи мають жити в рівності й братерстві в межах природних кордонів, відведеніх для них

Богом. Дж. Мадзіні вважав, що у ХХ ст. націоналізм має поширитися за межі Європи. І справді, його твори стали джерелом натхнення для багатьох лідерів азіатських та африканських держав.

4. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАННЯ ИТАЛІЇ

Імператор Франції Наполеон III з метою зміцнення свого внутрішнього становища визнав для себе корисним виступити в ролі захисника італійської незалежності та єдності й запропонував К. Кавуру свою допомогу в боротьбі з Австрією. Прем'єр-міністр Сардинського королівства скористався нагодою.

У 1858 р. К. Кавур уклав з Наполеоном III таємну угоду, згідно з якою, зокрема, французька армія разом з п'емонтською повинна була взяти участь у вигнанні австрійців з Ломбардо-Венеції. За задумом Наполеона III, австрійський вплив в італійських державах мав бути замінений французьким. А К. Кавуру за допомогою дипломатичних маневрів вдалося спровокувати Францію на війну з Австрією в ім'я інтересів Італії.

У квітні 1859 р. Австрія в ультимативній формі зажадала розброяння армії Сардинського королівства й цим дала йому привід для початку військових дій.

Франція й Сардинське королівство оголосили Австрії війну.

В Італії це викликало вибух патріотизму. З усіх кінців півострова прибували добровольці до очоленого Дж. Гарібальді батальйону альпійських стрільців; усюди відбувалися народні мітинги. У Тоскані, Модені, Пармі вони переросли в революції. Народ у цих регіонах вимагав оголошення війни Австрії й приєднання до Сардинського королівства. Перелякані герцоги й папський намісник втекли, влада перейшла до тимчасових урядів, утворених з ліберальних буржуа та дворян.

Незабаром війська Сардинського королівства і Франції захопили всю Ломбардію, розбили австрійську армію в битвах біля Мадженті й Сольферіно. Але за цих обставин Наполеон III, побоюючись створення поряд із Францією сильного об'єднаного Італійського королівства, порушив попередні домовленості з К. Кавуром та уклав з Австрією **сепаратне перемир'я**. У відповідь на це в березні 1860 р. національні збори Тоскани, Парми, Модени схвалили рішення про приєднання до Сардинського королівства.

5. СТВОРЕННЯ ИТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

ПОХІД «ТИСЯЧІ» ДЖ. ГАРІБАЛЬДІ

Опору реакції залишалося Неаполітанське королівство.

У квітні 1860 р. на о. Сицилія знов спалахнуло селянське повстання. Скориставшись цим, патріотичні організації на півночі Італії взялися за підготовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. На початку травня 1860 р., зібрали невеликий загін добровольців з 1200 осіб (вони були одягнені в червоні сорочки — звідси назва «червоносорочники»), Дж. Гарібальді таємно на двох пароплавах відплів з Генуї на Сицилію.

Висадившись на острів, він був сприйнятий населенням як **візвозитель від тиранії Бурбонів**. Звидусіль до «Тисячі» Дж. Гарібальді сходилися добровольці. Дж. Гарібальді вдалося виграти важливу битву під Калатафімі. Услід за цим гарібальдійці захопили центральне місто Сицилії — Палермо, і незабаром весь острів був очищений від королівських військ.

Прибувши до Палермо, від імені сардинського короля Віктора Еммануїла II **Дж. Гарібальді оголосив себе правителем (диктатором) Сицилії**. Скориставшись своїми повноваженнями, він відмінив багато

Герб Сардинського королівства

Свідчать документи. Перша проглашення Гарібальді в Сицилії (середина травня 1860 р.)

... Сицилія! Я привів до вас пригорщу сміливців... Ми бажаємо лише одного: визволення вітчизни. Будьмо одностайні, і справа виявиться неважкою. До зброї! Хто не візьметься за неї, той або боягуз, або зрадник! Хай Сицилія знову покаже світу, як доблесний об'єднаний народ визволяє країну від тих, хто її пригноблює.

?

Які чинники допомогли Дж. Гарібальді отримати перемогу в Сицилії?

привілеїв дворянства та духовенства, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на перемелювання зерна, визволив політичних в'язнів, взявся за організацію шкіл і притулків, роздав частину державних земель селянам.

Незабаром Дж. Гарібальді урочисто вступив до столиці Королівства обох Сицилій.

ПРИЄДНАННЯ ПІВДЕННОЇ ІТАЛІЇ ДО САРДИНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Зростаюча популярність народного генерала турбувала правлячі кола Сардинського королівства. Регулярні війська під командуванням короля Віктора Еммануїла II в жовтні 1860 р. увійшли до Неаполітанського королівства з півночі, перегородивши повстанським загонам шлях до Папської області. Король та голова уряду К. Кавур вважали, що похід Дж. Гарібальді до Папської області може ускладнити міжнародне становище Італії, накликати на неї гнів французів.

У листопаді 1860 р. Дж. Гарібальді оголосив про передачу влади у визволений ним Південній Італії королю Віктору Еммануїлу II. Прохання Дж. Гарібальді залишити його в Південній Італії намісником короля було відхилено. Тоді Гарібальді розпустив свій загін і повернувся до власного маєтку на о. Капрера. *Таким чином, блок лібералів і монархістів зумів перемогти революціонерів-демократів.*

ПРОГОЛОШЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

У лютому 1861 р. в Турині на своє перше засідання зібрався загальноіталійський парламент, на якому були присутні представники від усіх територій, що висловилися за союз із Сардинським королівством. 14 березня парламент оголосив Сардинське королівство разом з усіма приєднаними до нього землями Італійським королівством, а короля Віктора-Еммануїла II — королем Італії. Столицею королівства стала Флоренція. Майже вся Італія (за винятком Риму та Венеції) була об'єднана під владою Савойської династії. Формою державного правління в новій італійській державі стала *конституційна монархія*.

6. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ ПОХІД НА РИМ

У серпні 1862 р. Дж. Гарібальді на чолі загону з двох тисяч добровольців вирушив у похід для звільнення Риму. «Рим або смерть» — таким було гасло гарібальдійців. Проте й цього разу Віктор Еммануїл II не підтримав Гарібальді. Дж. Гарібальді був оголошений бунтівником, і проти нього спрямували італійські королівські війська. Біля гори Аспромонте відбулася битва. У цьому бою Дж. Гарібальді був важко поранений, узятий під варту й кинутий до в'язниці, де перебував до жовтня, після чого амністований королівським указом.

ВІЙНА ІТАЛІЇ З АВСТРІЄЮ

У 1866 р. Італія за попередньою угодою з Пруссією взяла участь у війні проти Австрії. Італійські війська зазнали низку поразок на суші та морі. Але розгром головних австрійських сил прусською армією в битві біля Садовій визначив результат війни: Австрія змущена була скласти зброю. Згідно з Празькою мирною угодою *Венеціанську область* спочатку передано Наполеону III, а потім до складу Італійського королівства. Із цієї міті поза італійською державою залишилися лише Рим і прилеглі до нього інші папські володіння.

ВЗЯТТЯ РИМУ КОРОЛІВСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

У 1867 р. друга спроба Дж. Гарібальді зі своїм загоном захопити Рим закінчилася невдачею. Папа Римський Пій IX кинув проти патріотів наймані полки швейцарців, і вони за підтримки французьких військ розбили гарібальдійців.

Створення одної італійської держави остаточно завершилося в 1870 р., під час франко-пруської війни. Після перших поразок Франції Наполеон III

Герб Королівства Італії

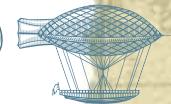
Пам'ятник Джузеппе Гарібальді в м. Піза (Італія)

💡 Поміркуйте, чому пам'ятники Дж. Гарібальді встановлено в різних країнах світу.

був змушений відкликати з Папської області французький легіон. На початку вересня 1870 р. італійські королівські війська вступили на територію Папської області й 20 вересня зайняли Рим. У січні 1871 р. столицю Італійського королівства перенесено з Флоренції до «вічного міста».

Папську державу ліквідовано. Позбавлений світської влади Папа Пій IX зберіг її лише у Ватикані.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які були основні передумови та чинники об'єднання Італії?
2. Коротко схарактеризуйте помірно-ліберальний і революційний напрями в італійському об'єднувальному русі. У чому полягали принципові відмінності між ними?
3. Які реформи провів Дж. Гарібальді як правитель (диктатор) о. Сицилія?
4. Зіставте об'єднувальний процес в Італії та Німеччині. У чому Ви вбачаєте схожість? У чому відмінність?
5. Покажіть на карті (с. 203) території, що належали до італійських держав.

II. Обговоріть у групі

1. К. Кавур був найбільшим політичним діячем Італії XIX ст. Водночас перед походом Дж. Гарібальді на південь Італії в 1860 р. К. Кавур писав своєму другові: «Я докладу всіх зусиль, аби перешкодити італійському руху стати революційним... Я готовий заради цього на все». Як пояснити позицію К. Кавура, якщо ми знаємо, що він був палким прихильником об'єднання Італії? Висловте свою думку.
2. В Італії було багато прихильників республіканської форми державного правління. Як Ви думаєте, чому після об'єднання країни в Італії все-таки встановилася монархія?
3. Коли в 1861 р. утворилось єдине Італійське королівство, Дж. Гарібальді сказав: «Це зовсім не та Італія, за яку я боровся все своє життя». Як Ви думаєте, який сенс він вкладав у ці слова?
4. Чи поділяєте Ви точку зору, що завершення об'єднання Італії було великим кроком уперед в історії не лише італійського народу, а й усієї Європи?

III. Миємо творчо й самостійно

1. Використовуючи підручник, інші матеріали та джерела, складіть у довільній формі діалог між К. Кавуром і Дж. Гарібальді, у якому були б відображені процес об'єднання Італії, майбутній державний лад і проблеми розвитку країни в недалекому майбутньому.
2. Прочитайте таке висловлювання: «Причини успішного завершення об'єднання Італії криються в дуже простому факті — кожен італієць цього щиро хотів. Простий народ й аристократія, згадуючи часи Римської Імперії, марили про новий початок. Італійці змогли створити свою державу й перемогти Австрію лише тому, що в кожного в голові вже було це саме Королівство Італія». Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Напишіть есе «Воля народу та доля країни: з історичного досвіду Італії та України».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1859 р. франко-італо-австрійська війна
1860 р. висадка загону під командуванням Дж. Гарібальді на о. Сицилія
1861 р. утворення Італійського королівства
1870 р. приєднання Папської області до Італійського королівства, остаточне об'єднання Італії

§13

Суспільні рухи в Російській імперії в першій половині XIX ст.

1. ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ

Декабристи — дворянські революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва.

Великий вплив на формування ідей декабристів мав загальний підйом патріотизму під час *війни 1812 р.* Під час закордонних походів російської армії в 1813–1815 рр. більшість офіцерів, не кажучи вже про солдатів, уперше познайомилися з життям народів Європи. Контраст між тим, що спостерігали

майбутні декабристи на Заході, й російською дійсністю справив на них гнітюче враження. Там вони бачили економічний прогрес, відчували громадянські свободи; у більшості європейських країн уже було скасовано кріпосне право. А в Росії в цей час панували рутина в господарстві, жорстокі форми експлуатації й кріпосницької залежності.

На погляди майбутніх декабристів істотний вплив справили *революції* в Європі. Їхні думки розбурхували країні здобутки вітчизняної й закордонної *публицистики та літератури*, які критично сприймали навколошню дійсність.

ПЕРШІ ТАЄМНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕКАБРИСТІВ

Союз порятунку. У 1816 р. в Петербурзі створено першу організацію майбутніх декабристів — Союз порятунку. Йї засновниками були офіцери О. Муравйов, М. Муравйов, М. Муравйов-Апостол, П. Пестель та інші. Основною метою була *ліквідація кріпосного права* й установлення в країні *конституційної монархії*. Цю мету члени Союзу порятунку мали намір здійснити шляхом збройного захоплення влади й царевівства. У 1818 р. Союз саморозпустився.

Союз благоденства. Спадкоємцем Союзу порятунку став Союз благоденства, заснований у 1818 р. Його цілями залишалися прийняття конституції, введення парламенту, скасування кріпосного права. Шляхи реалізації програми члени організації бачили в пропаганді своїх поглядів і пропозицій, які передбачалося направляти уряду. Але розчарування у владі ставало дедалі сильнішим, і в 1821 р. радикальні члени Союзу благоденства організували його розпуск.

Таємні організації в Україні. На українських землях таємні товариства виникали у формі модних у ті часи масонських лож. У 1817 р. в Харкові з'явилася майстерня «Вмираючий сфінкс», 1818 р. в Одесі — масонська ложа «Понт Євксінський», у Києві — «Об'єднані слов'яни», у Полтаві — «Любов до істини». Їх членами були військові, чиновники, поміщики, діячі культури, у тому числі й майбутні лідери декабристського руху П. Пестель, М. Бестужев-Рюмін та ін.

Діяльність лож на теренах України не мала національного спрямування.

«РУСЬКА ПРАВДА» П. ПЕСТЕЛЯ Й «КОНСТИТУЦІЯ» М. МУРАВЙОВА

У 1821 р. на основі Союзу благоденства виникли нові організації — **Південне товариство** (з місцем перебування в Україні) на чолі з **П. Пестелем** і **Північне товариство** в Петербурзі, яке очолив **М. Муравйов**. Товариства тісно взаємодіяли одне з одним і розглядали себе як частини однієї організації.

«Руська правда» П. Пестеля — політична програма Південного товариства — була **найбільш радикальним** конституційним проектом декабристів.

Павло Пестель

Масонство — це **релігійно-філософський рух**, витоки якого сягають церковних братств Средньовіччя. Основна мета масонів, або «вільних каменярів», — «об'єднати людей на засадах братерства, любові, взаємодопомоги й рівності».

Масони належать до впливових політичних і фінансових спільнот. З одного боку, було чимало революцій, до яких причетні масони, зокрема Французька революція й повстання декабристів. З іншого — масони організовували інтриги та змови в європейській політиці.

У країні передбачалася ліквідація самодержавства, кріposного права, станових привілеїв, установлення рівності всіх громадян перед законом, проголошення республіки. Громадянам гарантувалася свобода слова, друку, віросповідання. Вищим органом законодавчої влади проголошувалося Народне віче, що обирається всіма громадянами країни. Вища виконавча влада мала належати Державній думі. «Руська правда» передбачала наділення землею селян, які звільнялися від кріposницької залежності.

Програму Північного товариства — «Конституцію» — розробив М. Мурав'йов. У ній декларувалася ліквідація кріposного права, передбачалися рівність усіх громадян перед законом, скасування станів, демократичні свободи. Уся законодавча влада передавалася Народному віче. Виконавчу владу М. Мурав'йов припустив залишити за імператором, що мав би право вето на всі рішення Народного віче. Майбутня конституційна монархія повинна була стати федерацією. М. Мурав'йов вважав, що земля має залишитися в поміщицькій власності. Селянинові ж передавалася його садиба й невеликий наділ польових земель.

ПОВСТАННЯ 14 грудня 1825 р. В ПЕТЕРБУРЗІ Й ВИСТУП ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Напередодні повстання. У 1824 р. розпочалася підготовка до збройного повстання. У вересні 1825 р. до Південного товариства влилося Товариство об'єднаних слов'ян, що діяло в Новоград-Волинську.

Виступ декабристів було сплановано на літо 1826 р., але несподівано 19 листопада 1825 р. в Таганрозі помер Олександр I. На престол мав вступити брат царя — Костянтин. Утім ще в 1823 р. за вимогою Олександра I він змушений був відмовитися від своїх прав на користь брата Миколи. Відмова Костянтина від престолу зберігалася в таємниці, тому війська були приведені до присяги Костянтину. Але після того, як він підтвердив свою відмову від престолу, Микола призначив переприсягу. Декабристи вирішили використати цю подію для здійснення своїх планів.

Повстання в Петербурзі. 14 грудня 1825 р. члени Північного товариства вивели 3 тис. солдат з казарм, сказавши їм, що вони йдуть захищати право на престол Великого князя Костянтина. Солдати вишикувалися в каре навколо

Титульна сторінка
«Руської правди»
П. Пестеля

Повстання декабристів. Фрагмент картини художника Карла Кольмана

пам'ятника Петру I навпроти будинку Сенату, де мала присягти Державна рада. Однак до цього часу цар Микола вже встиг привести до присяги членів Сенату й Державної ради. Крім того, князь С. Трубецький, призначений керівником повстання, не з'явився на Сенатську площу, в останній момент відмовившись від участі в повстанні.

Генерал-губернатор Петербурга М. Мілорадович, популярний у військах воєначальник, прибув на площу та спробував умовити солдат розійтися, але був застрілений членом таємного товариства П. Каховським. Після цього по каре відкрили вогонь. Повстання було придушено.

Повстання Чернігівського полку. Ранком **29 грудня 1825 р.** почалося повстання Чернігівського полку, розташованого неподалік українського міста Василькова. Повстання очолили М. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Перед лавами полку вожді повстання зачитали революційний «Катехізис» — документ, що обґрутував необхідність знищення монархії й установлення республіки.

Повсталі сподівалися, що до них приєднаються інші частини царської армії, але цього не сталося. З січня 1826 р. повстанці розгромили урядові війська.

РОЗПРАВА НАД ДЕКАБРИСТАМИ. ЗНАЧЕННЯ ПОВСТАННЯ

Розправа над декабристами. Після розгрому повстання розпочалися масові арешти. Був створений спеціальний Слідчий комітет зі справ декабристів. До слідства притягнуто 579 осіб, а причетними до змови визнано 269, з них 131 — винними.

Верховний суд у Петербурзі засудив до страти п'ятьох найактивніших діячів декабристського руху: **П. Пестеля, К. Рилєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського.** 126 декабристів засудили до каторги, заслання й поселення в Сибіру. Усіх їх позбавили військових чинів і дворянського звання. Особливі комісії розглядали «справи» солдатів, що брали участь у повстанні. Багатьох із них прогнали крізь стрій і покарали різками. На Кавказ у діючу армію був відправлений весь Чернігівський полк.

Дружини декабристів: подвиг кохання та честі. **Дружини одинадцяти засуджених декабристів** розділили їхне вигнання. Серед них були незннатні, але більша частина належала до аристократії: княгині Марія Волконська та Катерина Трубецька, Олександра Муравйова — доночка графа Чернишова, баронеса Ганна Розен та ін. Микола I надав кожній право розлучитися з чоловіком — «державним злочинцем». Проте жінки відмовилися від розкоші, залишили дітей, рідних і пішли за чоловіками, яких любили. Добровільне вигнання до Сибіру мало гучний громадський резонанс.

Жінки оселилися поблизу в'язниці в сільських хатах, самі готували їжу, ходили по воду, топили печі. Побачення із чоловіками дозволялися лише двічі на тиждень у присутності офіцера. Дружини декабристів вели невпинну боротьбу з петербурзькою й сибірською адміністраціями за полегшення умов ув'язнення. Вони зруйнували ізоляцію, на яку влада прирекла революціонерів. З тих жінок, котрі пішли за чоловіками в Сибір, три залишилися тут навічно: Олександра Муравйова, Камілла Івашева, Катерина Трубецька. Останньою померла в 1895 р. 93-річна Олександра Давидова.

Сергій Муравйов-Апостол

**Свідчать документи. З переписки
Миколи I. Костянтин Павлович — Миколі I, 20 грудня 1825 р.**

...Великий Боже, що за події! Ця словота була незадоволена, що має государем ангела, і змовилася проти нього! Чого ж ім потрібно? Це дивовижно, жахливо...

Генерал Дибич передав мені всі папери, і з них один... жахливіший від усіх інших ...де йдеться, як Волконський закликав взятися за зміни у правлінні. І ця змова триває вже 10 років! Як це сталося, що її не виявили негайно або вже давно?

② Чим були викликані бурхливі емоції представників царської родини?

Історичні подробиці. Першою — на другий день слідом за каторжником-чоловіком — вирушила до Сибіру Катерина Трубецька. У Красноярську зламалася карета, захvorів провідник. Княгиня продовжила шлях одна, у тарантасі. В Іркутську губернатор довго залякував її, вимагав письмового зれчення від усіх прав, і Трубецька підписала його. Через кілька днів губернатор оголосив колишній княгині, що вона продовжить шлях разом із кримінальними злочинцями. Вона погодилась...

Підсумки й значення повстання декабристів. Перше в історії Росії повстання дворянської опозиції, спрямоване проти самодержавства й кріпосництва, за-знало поразки. Дворянські опозиціонери хотіли зробити переворот у країні в ім'я народу, але без його активної участі. Суспільство виявило неготовність до рішучих перетворень. Але значення повстання декабристів полягає в тому, що **вони першими виступили проти абсолютизму й кріпосного права й дали поштовх подальшому розвитку реформаторського руху в країні.**

РЕЖИМ МИКОЛА I

Новий уряд ужив заходів щодо змінення режиму. У 1826 р. засновано *Третьє відділення Власної його імператорської величності канцелярії*, що стало головним органом політичного розшуку. Супротивників миколаївського режиму очікували в'язниці, арештантські роти, заслання на Кавказ. У 1826 р. був опублікований устав про *цензуру*, за допомогою якого миколаївські міністри мали намір упоратися з небезпечними західноєвропейськими ліберальними ідеями.

2. СУСПІЛЬНИЙ РУХ другої чверті XIX ст.

У суспільному русі другої чверті XIX ст. визначилися три ідейні напрями: консервативний, радикальний і ліберальний.

Консерватизм у Росії спиралася на теорії, які доводили непорушність самодержавства й кріпосного права. Для ідеологічного обґрунтування самодержавства міністр освіти граф **С. Уваров** створив *теорію офіційної народності*. Вона була заснована на трьох принципах: *самодержавство, православ'я, народність*.

Радикальний напрям представляли гуртки **О. Герцена** й **М. Огарьова**, **М. Станкевича**, **В. Белінського**, **М. Буташевича-Петрашевського** та інших громадських діячів.

Ліберальний напрям був представлений *слов'янофілами й західниками*.

Гурток **слов'янофілів** утворився в Москві. Він об'єднував невелику групу громадських діячів, письменників і публіцистів. Ядро його становили **О. Хом'яков, брати Аксакови, Ю. Самарін, А. Кошелев**.

Слов'янофили вважали, що в кожного народу є своя історична доля й свій шлях. Отже, і *Росія повинна розвиватися своїм шляхом, який не має нічого спільногоЯ із західноєвропейським* і базується на «традиційних російських цінностях». Великого значення слов'янофили надавали православ'ю. Вони не визнавали досягнень західноєвропейської культури й вважали помилковим зближення Росії із Заходом за часів Петра I, який, на їхню думку, зруйнував віковий уклад і порядок у Росії.

Водночас слов'янофили були *прихильниками скасування кріпосного права*, критикували бюрократизм і деспотію.

На думку слов'янофілів, основу життя російського суспільства становила *общинна (колективна) свідомість і принцип згоди*, на відміну від західноєвропейського індивідуалізму.

Ядро **західників** становили історики, юристи, письменники, публіцисти: **Т. Грановський, С. Солов'йов, К. Кавелін, В. Боткін, П. Анненков** та інші.

Західники дотримувалися ідеї про *спільність історичних шляхів Європи й Росії*. Вони вважали, що в Росії рано чи пізно встановляться західноєвропейські порядки. Західники були прихильниками скасування кріпосного права, відстоювали вільний розвиток особистості, свободу підприємництва та інші ліберальні ідеї. Проте вони були супротивниками революції. Західники виступали за широку освіту народу, вважаючи, що це єдиний шлях успіху модернізації Росії.

Суперечки західників і слов'янофілів мали велике суспільне значення. Вони пробуджували громадську думку, закликали до творчої діяльності й знаменували собою *початок формування ліберальної ідеології в Росії*.

Микола I

Слов'янофили — представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., які виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії, заснований на принципах **патріархальності, консерватизму, православ'я**.

Західники — представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст. На противагу слов'янофілам, вони виступали за здійснення соціально-економічних **реформ у Росії за західним зразком**.

3. СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА

У середині XIX ст. Велика Британія і Франція прагнули витиснути Росію з берегів Чорного моря й перетворити Туреччину на свою колонію. Водночас Росія хотіла забезпечити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, посилити свій вплив серед слов'янського населення балканських володінь Османської імперії.

Підставою до роз'язання війни став конфлікт між православною й католицькою церквами за право контролю над святыми для християн місцями в Палестині. Підтримана Францією, Туреччина відмовилася задовольняти домагання Росії на пріоритет православної церкви в цьому питанні. У 1853 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною й окупувала Молдавію

і Валахію, які перебували в залежності від Туреччини. У відповідь на ці дії турецький султан 4 жовтня 1853 р. оголосив війну Росії.

Турецькі війська перейшли в наступ на дунайському фронті. Однак перші атаки турецьких військ були відбиті. Під час боїв російська артилерія знищила турецьку Дунайську флотилію.

У листопаді 1853 р. російська ескадра під командуванням адмірала П. Нахімова розгромила турецький флот у *Синопській битві*. Ця перемога забезпечила Росії панування на Чорному морі й активізувала Велику Британію та Францію, які в березні 1854 р. оголосили війну Росії.

Військово-морські сили Британії й Франції атакували чорноморські портові міста, заблокували Балтійський флот у Кронштадті, обстріляли Соловецький монастир на Білому морі. *Оборона Севастополя* (вересень 1854 — серпень 1855 р.), незважаючи на масовий героїзм матросів і солдат, офіцерів, цивільних громадян, серед яких було чимало українців, закінчилася здачею головної бази Чорноморського флоту Росії.

18 березня 1856 р. протиборчі сторони підписали *Паризький мирний договір*. Росія віддавала Туреччині фортецю Карс на Кавказі, а союзники повертали Росії Севастополь та інші захоплені ними російські міста. Дунайські князівства — Молдавія й Валахія — залишалися під правлінням турецького султана, але над ними фактично був установлений колективний протекторат великих держав. Чорне море оголошувалося нейтральним. Росії й Туреччині заборонялося мати на ньому військовий флот і військово-морські бази. Особливою конвенцією про режим чорноморських проток підтверджувалася заборона проходу через Босфор і Дарданелли в мирний час військових кораблів усіх країн, крім Туреччини.

Східна війна продемонструвала економічну й військово-технічну відсталість Росії від провідних країн Європи, нездатність вищих чиновників і військових керувати країною в складних умовах воєнного часу.

Після того як Пруссія завдала удару Австрії (1866 р.) і Франції (1870 р.), Росія вирішила визнати себе вільною від угоди 1856 р.

У 1871 р. в Лондоні була скликана конференція всіх держав, що брали участь в укладенні Паризького мирного договору. Конференція підтвердила право Росії мати військовий флот на Чорному морі. Вона одержала також право будувати військові

Фрагмент панорами «Оборона Севастополя». Картина художника Франца Рубо (1854–1855)

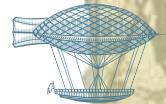

Карикатура часів Східної війни. Робота художника Оноре Дом'є

➊ Які ідеї намагався передати автор карикатури?

укріплення на Чорноморському узбережжі. У результаті цієї дипломатичної перемоги Росія значно активізувала свою зовнішню політику на Балканах, узявши курс на продовження боротьби з Османською імперією.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Які явища в політичному й соціально-економічному житті Росії вплинули на формування поглядів декабристів?
- Зіставте програмні документи Південного й Північного товариств.
- Визначте основні причини поразки декабристів. У чому полягало історичне значення повстання декабристів?
- Схарактеризуйте основні ідейні напрями в суспільному русі Росії в 20–40-і роки XIX ст.
- У чому полягали розбіжності в поглядах західників і слов'янофілів щодо визначення шляхів історичного розвитку Росії?
- Які країни брали участь у Східній (Кримській) війні? Які були її підсумки?
- Покажіть на карті в шкільному атласі місця основних подій Східної війни.
- Поясніть значення понять: *декабристи, західники, слов'янофили*.

II. Обговоріть у групі

- Одні історики вважають повстання декабристів проявом зростання революційного руху в країні, другі — проявом опозиції до самодержавства, а треті вважають повстання декабристів спробою військового перевороту в країні. Якої точки зору дотримуєтесь Ви?
- Чому підвалини самодержавства й кріпосництва у 20–40-і роки XIX ст. залишалися непорушними?
- Поет П. В'яземський, дізнавшись про рішення дружин декабристів, сказав: «Спасібі жінкам: вони дадуть кілька прекрасних рядків нашої історії». Які «рядки історії» мав на увазі сучасник декабристів? Які історичні, моральні уроки можна винести із цієї історії?

III. Милю творчо й самостійно

На думку деяких вчених, повстання дворян-декабристів свідчило про незрілість російського суспільства та неспособність російської буржуазії виступити проти самодержавства й феодальних порядків у країні. Це позначилось і на подальший долі Росії.

Проаналізуйте цю точку зору та сформулюйте власний погляд на проблему.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1816 р. створення Союзу порятунку
1818 р. створення Союзу благоденства
14 грудня 1825 р. повстання декабристів на Сенатській площі в Петербурзі
29 грудня 1825 р. повстання Чернігівського полку
1853–1856 pp. Кримська (Східна) війна
18 березня 1856 р. підписання Паризького мирного договору

§14

Громадянська війна в США і Реконструкція Півдня. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

Історичні подробиці. У XVI ст. розпочалася європейська колонізація Північної Америки, у ході якої корінне населення витиснялося й винищувалося. Із XVII ст. для роботи на плантаціях привозили рабів з Африки. До середини XVIII ст. в Північній Америці сформувалися 13 британських колоній з населенням майже 1,5 млн осіб. Управління колоніями здійснювали губернатори, яких призначав британський король. Британське панування стримувало соціально-економічний розвиток північноамериканських колоній, що призвело до їх війни за незалежність проти Великої Британії (1775–1783 рр.). Було утворено першу незалежну державу в Новому Світі — Сполучені Штати Америки (1776 р.). У 1787 р. ухвалено Конституцію, що проголосила США федеральною державою. У 1789 р. був прийнятий, а в 1791 р. набув чинності «Біль про права» (перші 10 поправок до Конституції США 1787 р.) — основний юридичний документ, що гарантує особисті права та свободи громадянам США.

1. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ СПА

У 1803 р. до США була приєднана **Луїзіана**, куплена у Франції за 15 млн дол. Переслідуючи індіанців, війська США захопили **Східну Флориду**, що належала Іспанії. У 1819 р., за угодою між урядами Сполучених Штатів й Іспанії, Східна Флоріда була продана США за 5 млн дол. (**Західна Флоріда** куплена в Іспанії в 1813 р.) Індіанське плем'я семінолів, що населяло півострів, до кінця 30-х років XIX ст. було майже винищено.

Просуваючись на захід, американці колонізували великі території **Тексасу** та **Каліфорнії**. У 1835 р. мексиканські війська знищили американський форт Аламо (Техас), під час захисту якого весь гарнізон загинув. Наступного року озброєні формування, організовані американськими планктаторами (землевласниками) Півдня, захопили Техас, який належав Мексиці. Техас був оголошений незалежною республікою, а в 1845 р. Конгрес (парламент США) прийняв закон про анексію Техасу. Мексиканський уряд розірвав зі Сполученими Штатами дипломатичні відносини.

У 1846 р. США остаточно домоглися від Великої Британії визнання **Орегона** своєю територією.

У 1846 р. між Мексикою та США розпочалася нова війна. У вересні наступного року американці, розгромивши слабо підготовлену мексиканську армію, увійшли до столиці країни — місто Мехіко. Згідно з договором від 2 лютого 1848 р., мексиканський уряд вимушений був передати США всі землі на північ від річки Ріо-Гранде, **Нову Мексику** та **Каліфорнію** з гаванню Сан-Франциско. **США отримали вихід до двох океанів, стали найбільшою за територією та найвпливовішою державою континенту.**

2. «ДОКТРИНА МОНРО»

У 1822 р. США визнали нові держави Латинської Америки. 2 грудня 1823 р. президент країни Дж. Монро направив чергове щорічне послання президента до Конгресу Сполучених Штатів. До його тексту був включений документ про **принципи зовнішньої політики США**, що отримав назву «Доктрина Монро» (доктрина — керівний політичний принцип).

Доктрина містила попередження на адресу європейських держав і Росії, що захоплення колоній в Латинській Америці Сполучені Штати надалі розглядали як загрозу своїй власній безпеці. Проте президент Дж. Монро заявив, що США триматимуться остоною від європейських справ. У документі також наголошувалося на несумісності державного устрою монархічної Європи й республіканських Сполучених Штатів Америки.

Джеймс Монро

Фактично «доктрина Монро» не лише застерігала європейські держави від втручання у справи держав Західної півкулі, а й обґрутувала **експансіоністські прагнення Сполучених Штатів** щодо цих держав, що ставали сферою впливу США.

Це було доволі зухвало, адже доктрина не була погоджена й визнана іншими державами, а була **однобічною декларацією**.

Проголошена в 1823 р. «доктрина Монро» на тривалий час визначила політику експансіонізму США.

3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ США

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІВНОЧІ Й ПІВДНЯ США

На рубежі XVIII і XIX ст. **на півночі США** відбулася індустриальна революція. Країна посідала четверте місце у світі за обсягом промислового виробництва. Водночас велика частина населення була зайнята в сільському господарстві. На півночі та заході панували родинні ферми, які вели господарство власними силами, а продукцію збували на ринку.

Для фермерських господарств було характерне інтенсивне землеробство із застосуванням дешевої найманої праці іммігрантів, широке використання сільськогосподарських машин і хімічних добрив.

На півдні США поширювалося плантаційне рабовласницьке господарство, засноване на рабській праці афроамериканців (вихідців з Африки).

Африканців завозили до Північної Америки для підневільної праці ще із XVII ст. Їхню працю використовували при вирощуванні бавовни, цукрового очерету, тютюну. Після набуття чинності з 1809 р. закону про заборону ввезення рабів до Сполучених Штатів їх почали ввозити контрабандою. Великий попит на бавовну із США у Британії привів до зростання кількості рабів та посилення їх експлуатації. У 1790 р. в США було 760 тис. рабів-афроамериканців, а в 1860 р. їхня чисельність перевищила 4 млн осіб.

Конституції штатів Півночі, ухвалені наприкінці XVIII ст., **забороняли рабство**, а рабовласники прагнули **узаконити** його на Півдні та нових територіях. Під час розширення території США виникали суперечки про те, якими будуть нові штати.

ОСВОЄННЯ ЗАХОДУ

Заселення західних земель та їх освоєння супроводжувалося **виселенням і винищуванням індіанців**, які прагнули захистити від прибульців свої землі. Уцілілих індіанців переселили в спеціальні **резервації** (окремі поселення). Спроби опору індіанців були придушені.

На заході було багато вільних земель. **Перших переселенців, які прокладали нові шляхи, освоювали землі в диких лісах і преріях, називали піонерами.** На захід зазвичай виrushали сильні та мужні люди. Піонери займалися полюванням і рибальством та жили в тимчасових хатинах, оскільки, рухаючись далі на захід, не затримувалися довго на одному місці.

За піонерами рухалися **скватери** — фермери, які займали землі без юридичного оформлення. На своїх ділянках вони за прикладом індіанців вирощували маїс (кукурудзу).

Експансіонізм — **агресивна політика** з метою захоплення чужих територій і ринків збуту.

Ферма — приватне сільськогосподарське **підприємство на власній або орендованій ділянці землі**; фермер — власник такого приватного сільськогосподарського підприємства.

Плантаційне рабовласницьке господарство — велике землевласницьке господарство, що спеціалізувалося на вирощуванні технічних і продовольчих культур з використанням праці рабів.

Пригадайте визначення поняття «рабство».

Індіанці

Золотошукачі.

Картина художника Альфредо Родрігеса

Західні райони не знали ані феодалізму, ані рабства, забороненого там ще в 1787 р. Проте плантатори Півдня скуповували країці ділянки землі, позбавляючи цієї можливості простих фермерів. Фермери вимагали від влади заборони поширення рабства на нових територіях.

У 1848 р. виявлення родовищ золота в **Каліфорнії** спричинило «**золоту лихоманку**» — потік на Захід численних золотошукачів, яких захоплювала прімара швидкого успіху. «Золота лихоманка» супроводжувалася збройними зіткненнями між конкуруючими угрупованнями.

Населення Каліфорнії стало стрімко зростати.

«Золота лихоманка» привела на захід не лише золотошукачів, а й купців, фермерів, сприяла будівництву поштових трактів і залізниць, розвитку економіки в цілому.

Найбільший прибуток від видобування золота отримали не самі робітники копалень, а виробники супутніх товарів — лопат, ємностей для промивання породи, різних кирок тощо. «Золота лихоманка» завершилася так само раптово, як і розпочалася. Золотодобування набуло організованого **індустриального характеру**. Більшість колишніх старателів зайнялися фермерством, торгівлею, лісозаготовлями або залишили Каліфорнію.

ЗРОСТАННЯ ИММІГРАЦІЇ ДО США

Зростання економіки потребувало робочої сили, тому уряд США заохочував імміграцію. Недаремно Сполучені Штати називають «**країною іммігрантів**».

Жителів Європи, Азії, Латинської Америки приваблювали в США можливості покінчити з бідністю, наявність вільних земель і робочих місць, умов для швидкого збагачення. Багато хто намагався реалізувати особисті мрії в американських умовах. Більшість іммігрантів прибували з європейських країн. Серед них було чимало **українських селян**, які шукали вільні землі. Загальна кількість іммігрантів, що прибули до США з 1820 по 1850 р., перевищила 2,5 млн осіб.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ США

За формою державного правління США були **республікою** на чолі з **президентом**, а за формою державного устрою — **федеральною** державою.

Вища законодавча влада належала Конгресу (парламенту), що складався з двох палат — Сенату й Палати представників.

Характерною ознакою політичного життя США до Громадянської війни був **тимчасовий політичний компроміс між підприємцями Півночі та плантарами Півдня**.

Такого компромісу вдалося досягти на деякий час президентові США **Е. Джексону**. Його однодумці, а серед них були плантатори Півдня, підприємці Півночі, частина робітників і ремісників, почали іменувати себе **Демократичною партією**, до тою заснування якої вважається **1828 р.** Ця партія перед Громадянською війною перебувала при владі з невеликими перервами майже 30 років.

У **1854 р.** утворено **Республіканську партію** США, основу якої становили ворожі рабству фермери та буржуазія. Помірне крило республіканців складалося з представників великої буржуазії Півночі, які вимагали обмеження поширення рабства на територію південних штатів.

Суперництво демократів і республіканців стало головним стрижнем політичного життя США.

4. НАРОСТАННЯ КОНФЛІКТУ МІЖ ПІВДНЕМ І ПІВНІЧЮ

Наявність рабовласництва *підтримала єдність економічної системи країни*. Плантацийне господарство Півдня, зайняте обробітком бавовни, працювало переважно на експорт, а свої потреби у промислових товарах задовольняло здебільшого за рахунок імпорту британських виробів. *Орієнтація Півдня на експортивну торгівлю гальмувала торгівлю між північними та південними штатами США*. Високі темпи *економічного розвитку* Півночі, застосування найманої праці на заводах та у фермерських господарствах вступали у протиріччя з використанням примусової праці рабів на Півдні, низькою продуктивністю їх праці.

У 1850-і роки різко посилився антагонізм між рабовласниками та фермерами через *земельне питання*. Багато збіднілих фермерів і батраків вимагали земельні ділянки, або *гомстеди*, на Заході й домагалися *заборони рабства* на західних землях. Натомість великі землевласники Півночі та плантатори Півдня виступали проти безкоштовної роздачі землі.

Посилювалося політичне протистояння Півночі й Півдня. На Півночі формувалися основи *демократії*, а на Півдні формувалися основи *олігархії — влади небагатьох* (найбагатших і найвпливовіших планктаторів).

5. АБОЛІЦІОНІСТСЬКИЙ РУХ

Громадськість Півночі співчувала рабам, проте мало хто виступав за їхнє звільнення, бо вони вважалися приватною власністю плантаторів. Інколи раби піднімали повстання. Прихильники ліквідації рабства — *аболіціоністи* — допомагали рабам втікати від плантаторів. Були створені спеціальні таємні маршрути для втікачів, яких переправляли до Півночі США та Канади.

Кульмінацією боротьби за скасування рабства стало *повстання під керівництвом Дж. Брауна* в 1859 р. Для підготовки повстання у штаті Віргінія Дж. Браун створив невеликий озброєний загін із 22 осіб, включаючи його самого і трьох синів. Повсталі захопили склади зброї, готувалися до розширення масштабів боротьби, проте урядові війська зуміли придушити опір невеликого загону. Дж. Браун був засуджений військовим судом до смерті й повішений.

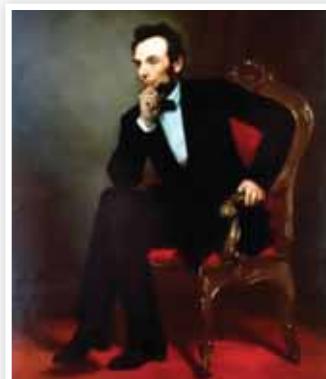
6. ГРОМАДЯНСКА ВІЙНА 1861–1865 рр.

Підставою для Громадянської війни стало обрання в листопаді 1860 р. президентом США лідера Республіканської партії *А. Лінкольна*. Він проголосив головними напрямами своєї майбутньої політики *боротьбу за збереження єдності США і за непоширення рабства в інших регіонах країни*.

Абраам Лінкольн (1809–1865 рр.) — американський державний і політичний діяч. Народився у штаті Кентуккі в сім'ї бідного фермера. З дитинства Абраам звик до праці, допомагаючи батькам обробляти землю. Сім'я часто переїжджала з місця на місце, і хлопчикові не вдалося здобути належної початкової освіти. Виучали його природна кмітливість, відмінна пам'ять, потяг до самоосвіти. Почавши у 21 рік самостійне життя, він перепробував багато професій: землеміра, комірника, лісоруба, поштового службовця. Протягом кількох років А. Лінкольн вивчав право. З 1834 р. він робить перші кроки в політиці — його обрано в Законодавчі збори штату Іллінойс. З 1847 р. А. Лінкольн став членом Конгресу США. У 1854 р. був одним із засновників Республіканської партії. У 1861–1865 рр. — президент США. Усю свою діяльність А. Лінкольн зосередив на збереженні єдності країни, економічному процвітанні, скасуванні рабства. 14 квітня 1865 р. А. Лінкольн був смертельно поранений найманцем рабовласників.

Гомстеди — ділянки землі на Заході США, що надавалися кожному американському громадянинові (при сплаті невеликого збору), які згодом переходили в його власність.

Аболіціонізм (від лат. abolito — знищення, відміна) — 1) *суспільний рух, спрямований на скасування певного закону*; 2) наприкінці XVIII — у XIX ст. — рух у США за скасування рабства афроамериканців; у Великій Британії, Франції та інших країнах — рух *за відміну рабства в колоніях*.

Перемога А. Лінкольна на президентських виборах означала втрату рабо-власниками влади і стала сигналом до відокремлення південних штатів від північних. Першою розірвала свій союз з іншими штатами Південна Кароліна. До 1 лютого 1861 р. її приклад підхопили Міссісіпі, Флоріда, Алабама, Джорджія, Луїзіана й Техас. Штати, що відокремилися, на з'їзді своїх представників проголосили «*Конфедерацію штатів Америки*», її президентом став багатий планктатор *Д. Девіс*.

Конфедерація (стосовно історії США) — **об'єднання південних штатів США** з метою збереження існуючого на Півдні соціально-економічного устрою й рабовласництва.

У конституції, прийнятій на з'їзді, головною метою Конфедерації лицемірно проголошувався захист свобод окремих штатів і, зокрема, «їх права на відокремлення». Конституція була пронизана расистськими принципами, рабство проголошувалося «оплотом цивілізації».

Президент А. Лінкольн заявив про невизнання Конфедерації. **12 квітня 1861 р.** війська Конфедерації бомбардували зайнятий федеральними військами форт Самтер у Південній Кароліні й згодом захопили його. Ця подія стала *початком Громадянської війни між Північчю та Півднем*.

Незабаром до Конфедерації приєдналися ще чотири штати: Тенесессі, Арканзас, Північна Кароліна й Віргінія. Місто *Ричмонд*, столиця Віргінії, стало столицею Конфедерації. Перевага сил у війні, яка розпочалася, була на боці Півночі, що давала 75 % промислової продукції країни. Але північні штати не були готові у військовому відношенні. Крім того, частина командних кадрів армії Півночі опинилася на боці бунтівників, у ній орудували шпигуни й диверсанти Півдня. По суті, мешканцям Півночі доводилося в ході війни створювати армію заново, вербувати її кадри й готувати надійний командний склад.

Крім того, бунтівники небезпідставно розраховували на допомогу Британії, Франції, Іспанії. Розпад США на дві держави при збереженні за Конфедерацією ролі постачальника бавовни й іншої сільськогосподарської сировини був вигідний для західноєвропейської буржуазії.

Війська Півночі на першому етапі війни — у 1861–1862 pp. — зазнавали невдач. Лише талановитим генералам північних штатів *В. Гранту* і *Б. Батлеру* вдалося досягти деяких успіхів. Але їхні досягнення були зведені нанівець по-разкою армії Півночі під командуванням Мак-Клеллана на головному фронті у Віргінії. Улітку 1862 р. війська Півночі, що наступали на столицю Конфедерації місто Ричмонд, були розбиті. Ціною величезних зусиль і великих втрат наступ бунтівників вдалося припинити.

У травні 1862 р. уряд А. Лінкольна провів у Конгресі *закон про гомстеди*, якого домагалися американські фермери й робітники. Цей закон надавав кожному американцю або іммігрантові, які бажали працювати на землі, можливість отримати майже безкоштовно *ділянку з державного фонду* розміром 160 акрів (акр — близько 0,4 га). Після закінчення п'ятирічного терміну проживання і праці на цій ділянці утримувач ставав її повноправним власником.

22 вересня 1862 р. А. Лінкольн видав прокламацію про звільнення з 1 січня 1863 р. всіх рабів, які належали планктаторам-бунтівникам. Це *рішення про ліквідацію рабства* мало величезне значення. До армії Півночі добровільно вступили майже 400 тис. афроамериканців, які отримали право з 1 січня 1863 р. служити там. У південному тилу почалися повстання рабів.

Уряд А. Лінкольна запровадив нові податки на великих власників й ухвалив закон про конфіскацію

Офіцери американської армії та афроамериканські робітники. Фото 1864 р.

Свідчать документи. Промова А. Лінкольна в м. Геттісберг 19 листопада 1863 р.

...Наші батьки утворили на цьому континенті нову націю, яка народилась у свободі і вірі в те, що всі люди народжені рівними. Тепер ми ведемо велику Громадянську війну... сповідуючи ті ж ідеали випробування на здатність вистояти.

...Нам, живим, слід... перейняти у цих високочесанованих загиблих ще більшу прихильність тій справі, якій вони... зберігали вірність, сповнитися переконаністю, що вони загинули недаремно, що наша нація з Божою допомогою відродиться в свободі і що влада народу волею народу і для народу не зникне з лиця Землі.

?

Про які основні цінності йдеться у виступі А. Лінкольна?

майна бунтівників. Успішно відбулася «чистка» армії та висунення з її рядів здібних офіцерів. У листопаді 1864 р. А. Лінкольна обрано президентом США на другий термін.

На початку липня 1863 р. армія Конфедерації зазнала жорсткої поразки під Геттісбергом (Пенсильванія). **Військова ініціатива, моральна та психологічна переваги були вже на боці Півночі.** 19 листопада 1863 р. президент А. Лінкольн виголосив із приводу відкриття великого солдатського кладовища відоме «**Геттісбергське звернення**».

Восени 1864 р. війська Півночі під командуванням генерала **В. Гранта** розгорнули широкий наступ на столицю Конфедерації — місто Ричмонд. Розбиті війська Конфедерації відступили на півден. У літку 1864 р. генерал мешканців півночі **В. Шерман** розпочав свій відомий «марш до моря». Його 100-тисячна армія пройшла по тилах конфедератів на південні, 2 вересня взяла Атланту — центр військової промисловості Півдня й наприкінці року вийшла на берег Атлантичного океану.

Війська Конфедерації були деморалізовані. У 1865 р. Конгрес США затвердив 13-ту поправку до Конституції, що забороняла рабство на всій території США. 3 квітня 1865 р. війська Півночі захопили Ричмонд, а 9 квітня капітулювали основні сили бунтівників у Віргінії. Кількома тижнями потому залишки військ Півдня припинили боротьбу.

Проте **14 квітня 1865 р.** сталася трагічна подія. Під час святкування перемоги Півночі в Громадянській війні у Вашингтоні, у ложі театру Форда, президент А. Лінкольн був смертельно поранений прихильником плантарів актором Дж. Бутом. Цієї ж ночі президент помер від ран.

Громадянська війна 1861–1865 рр. стала найкровопролитнішою війною на території СПА за всю їхню історію.

Основними результатами перемоги Півночі в Громадянській війні були: збереження **єдності країни; ліквідація рабства;** надання **афроамериканцям права голосу;** затвердження демократії; надання фермерам, робітникам, іммігрантам **безкоштовних земель на Заході;** підтримка основ плантаційного господарства та великого землеволодіння, остаточне затвердження **фермерського шляху розвитку** американського сільського господарства; створення **единого внутрішнього ринку;** прихід до політичної та економічної влади в США **буржуазії Півночі.** Перемога Півночі відкрила можливості для розвитку економіки, сприяла виходу країни на передові позиції у світі.

7. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ 1865–1877 рр.

Мета Реконструкції полягала у **проведенні демократичних перетворень на Півдні та обмеженні влади колишніх рабовласників.** Уся влада на Півдні була передана федеральній армії. Активні учасники заколоту були позбавлені політичних прав, у тому числі й права обіймати державні посади. Понад 1 млн афроамериканців отримали право голосу.

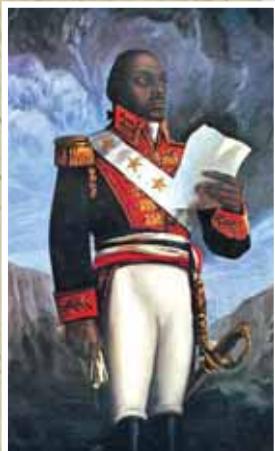
Плантари намагалися звести до мінімуму результати своєї поразки, обмежившись визнанням скасування рабства без надання афроамериканцям землі. У південних штатах виходили друком так звані «чорні кодекси», що обмежували громадянські права колишніх рабів. Плантари організовували озброєні банди, що переслідували афроамериканців.

Але Реконструкція приносila більше позитивних результатів.

Реконструкція — система заходів, що здійснювалася урядом США після закінчення Громадянської війни для **zmіцнення єдності країни**, з метою реорганізації управління південними штатами та ліквідації наслідків рабовласництва.

8. ПОВСТАННЯ РАБІВ НА о. ГАЇТІ Й УТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Історичні довідка. До Латинської Америки належали країни Південної та Центральної Америки, а також острови в Карибському морі. За політичним принципом до цього регіону відносять американські землі, що раніше належали Іспанії або Португалії й на територіях яких переважають іспанська або португальська мови. Понад три століття велика частина народів Нового Світу перебувала під владою Іспанії. Під впливом боротьби британських колоній у Північній Америці за свою незалежність і Французької революції кінця XVIII ст. передові представники іспанських колоній почали рішуче виступати проти іспанського панування.

Франсуа Туссен-Лувертюр

Французька колонія **Сан-Домінго** на о. Гаїті була однією з найважливіших європейських колоній, що виготовляла 40 % цукру у світі. На Гаїті мешкало щонайменше 500 тис. чорношкірих рабів — близько половини від загальної кількості рабів на островах **Карибського моря**.

У 1791 р. в колонії Сан-Домінго розпочалося повстання рабів під керівництвом **Ф. Туссен-Лувертюра**. Керівники повстання перебували під впливом ідей Французької революції. Повстанцям вдалося розгромити колоніальні війська й захопити владу. Раби отримали свободу та землі планктаторів, на острові була проголошена республіка. У 1801 р. Національні збори прийняли конституцію, згідно з якою Сан-Домінго залишалося володінням Франції, але отримувало автономію, а Ф. Туссен-Лувертюр

тур став довічним губернатором. Рабство було скасоване.

Спроба Наполеона відновити владу Франції над колишньою колонією зазнала невдачі. У ході боротьби за незалежність загинули тисячі гаїтанських патріотів. Ф. Туссен-Лувертюр був захоплений французами й помер у в'язниці, але боротьба гаїтанців за свої права тривала.

У результаті **єдиного в історії вдалого повстання рабів** Республіка Гаїті (колишня французька колонія Сан-Домінго змінила назву на Гаїті) у **1804 р.** стала незалежною державою. **Це була перша республіка в Латинській Америці, що здобула незалежність.**

9. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ МЕКСИКИ

Поразка Іспанії в боротьбі проти наполеонівської Франції створила сприятливі умови для національно-визвольного руху в іспанських колоніях. Повстання в Мексиці, що розпочалося у вересні 1810 р., очолив священик **M. Ідальго**. Керуючись його закликом «Незалежність та смерть іспанцям!» повсталі, переважно індіанці та метиси, рушили на столицю.

Коли через 10 місяців М. Ідальго був схоплений іспанцями й розстріляний, прапор визвольної боротьби підхопив інший приходський священик, республіканець за переконаннями **X. Морелос**. Скліканий за його ініціативою в 1813 р. конгрес прийняв декларацію про незалежність Мексики. Проте за два роки X. Морелоса спіткала доля його попередника.

У подальші роки рух за незалежність у Мексиці набув характеру партизанської війни. У **1821 р.** Мексика здобула незалежність.

10. С. БОЛІВАР — ЛІДЕР НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ КРАЇН ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ

У 1810 р. молодий венесуельський аристократ **С. Болівар** (1783–1830 рр.) очолив боротьбу за незалежність в іспанських колоніях Нового Світу. Він створив армію, здійснив сміливий похід з Нової Гренади (тепер — Колумбія) через гори Анди до Венесуели й визволив її столицю Каракас від колонізаторів.

З новою силою боротьба проти іспанського панування розгорнулася в 1816 р. У ряді битв армія С. Болівара отримала перемогу. Сам С. Болівар намагався на практиці втілити **ідею латиноамериканської єдності**. Своєрідною моделлю широкої конфедерації іспаномовних держав Західної півкулі стала **Велика Колумбія** — створена С. Боліваром держава, до якої увійшли на добровільних засадах Венесуела, Колумбія, Панама та Еквадор. Президентом Великої Колумбії, що проіснувала з 1819 по 1830 р., став С. Болівар. Прийшовши до

Сімон Болівар

влади, він скасував рабство, податки з індіанців, підготував проект закону про конфіскацію земель найбільших плантаторів.

Проте величезні відстані й відсутність широкої мережі шляхів сполучення, економічна розруха, поява на місцях численних каудильйо (вождів-князьків), які виступали проти центрального уряду, — усе це вело до роздробленості та розпаду Великої Колумбії.

11. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ БРАЗИЛІЇ

Події в Європі стимулювали боротьбу за незалежність Бразилії. Вторгнення наполеонівських військ у Португалію в 1807 р. змусило членів королівської династії та 15 тис. її прихильників утекти до Бразилії. Там від імені короля був відразу виданий закон про *відкриття бразильських портів*, що означало надання Бразилії *економічної самостійності*.

Після того, як у березні 1808 р. королівський двір облаштувався в Ріо-де-Жанейро, у Бразилії сталися значні зміни. Були створені королівська бібліотека, друкарня, засновано два медичні факультети в місцевих університетах, ботанічний сад, відбулися інші економічні й культурні перетворення. У 1815 р. Бразилія отримала статус королівства. Вона стала частиною Об'єднаного королівства Португалії, Бразилії та Алгарії. Утім нове піднесення національно-визвольного руху змусило короля Жуана VI покинути Бразилію в 1821 р.

У 1822 р. Бразилію проголошено *незалежною імперією*. Син Жуана VI, Педру, був проголошений імператором Бразилії. У 1824 р. набула чинності перша конституція, за якою Бразилія стала *конституційною монархією*.

У другій половині XIX ст. в Бразилії розгорнувся рух за скасування рабства (було ліквідоване лише в 1888 р.), посилився антимонархічний республіканський рух. У 1889 р. владу імператора повалено і Бразилію проголошено федеративною республікою.

12. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ в першій половині XIX ст.

У результаті національно-визвольного руху народів Латинської Америки в цьому регіоні були створені незалежні держави: Гаїті (1804 р.), Парагвай (1811 р.), Аргентина (1816 р.), Чилі (1818 р.), Велика Колумбія (1819 р.), Перу (1821 р.), Мексика (1821 р.), Федерація республік Центральної Америки (1821 р.), Болівія (1825 р.), Уругвай (1830 р.).

Куба й Пуерто-Рико залишилися колоніями Іспанії до кінця XIX ст. Після розпаду Федерації республік Центральної Америки утворилися такі держави: Коста-Ріко (1838 р.), Нікарагуа (1838 р.), Гондурас (1838 р.), Гватемала (1839 р.), Сальвадор (1841 р.). У 1814 р. від Гаїті відокремилася Домініканська Республіка.

Війни за незалежність розчистили шлях для розвитку капіталістичних відносин, але в цілому вони негативно вплинули на стан економіки нових держав. Для прискорення економічного розвитку молоді незалежні держави почали активно використовувати іноземні кредити. Це дало можливість США, Британії, Франції взяти їх економіку під свій контроль. Селяни латиноамериканських держав не отримали землі, зберігалася їх напівфеодальна експлуатація, а власники латифундій, як і раніше, мали величезні маєтки та політичну владу.

У нових державах утверджувалася *республіканська* форма правління, були ухвалені перші конституції. Політичне життя в них характеризувалося боротьбою двох політичних таборів — лібералів і консерваторів. У боротьбі за владу вони часто використовували *армію*, нелегальні збройні формування, встановлювали *диктаторські режими*.

Проголошення незалежності Бразилії. Фрагмент картини художника Франсуа-Рене Моро

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:

запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Визначте особливості соціально-економічної розвитку Півночі та Півдня США в першій половині XIX ст.
- Які чинники перешкоджали розвитку промисловості в США?
- Назвіть політичні партії, утворені в США в 1828 і 1854 рр.
- У чому полягали відмінності між фермерськими та планктаторськими господарствами?
- Чому США були зацікавлені в прибутті іммігрантів?
- Назвіть основні причини Громадянської війни в США.
- Як закони про гомстеди й скасування рабства вплинули на хід Громадянської війни та розвиток США?
- Які основні результати Громадянської війни в США?
- Визначте ціль та основні напрями політики Реконструкції Півдня.
- Визначте особливості соціально-економічного розвитку та політичного життя нових незалежних держав Латинської Америки в першій половині XIX ст.
- Яка країна Латинської Америки першою здобула незалежність?
- Схарактеризуйте особливості боротьби за незалежність Мексики та Бразилії.
- Назвіть лідерів, які очолювали боротьбу латиноамериканських народів за незалежність.
- Покажіть на карті (с. 204): нові території, приєднані до США в першій половині XIX ст.; основні події, пов'язані з Громадянською війною в США; незалежні латиноамериканські держави, що постали в XIX ст.
- Поясніть значення термінів і понять: *анексія, експансіонізм, імміграція, гомстеди,abolіціонізм, федерація, конфедерація, громадянська війна, Реконструкція Півдня.*

II. Обговоріть у групі

- З промови сенатора Хаммонда, штат Південна Кароліна: «Бавовна, рис, тютюн і морські запаси правлять світом, і ми маємо досить здоровий глузд, щоб зрозуміти це. Північ без нас перетвориться на беззахисне ягня й загине від парші та голоду». Які ідеї відобразив сенатор у своєму виступі?
- Схарактеризуйте спільність і відмінність у діяльності О. Бісмарка з об'єднання Німеччини та боротьби С. Болівара за єдність латиноамериканських країн.
- У чому полягають значення та наслідки війн за незалежність латиноамериканських держав — для них і для інших країн?

III. Мислю творчо й салостійно

- Яким був внесок американської історії з 1776 по 1870 р. в майбутнє країн й утвердження її як світового лідера?
- У чому, на Ваш погляд, полягали (полягають) уроки історії США в цей період для інших країн світу?
- Сформулюйте гіпотезу про те, які особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Латинської Америки позначаються на їх сучасних проблемах.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1804 р.	незалежність Республіки Гаїті
1821 р.	незалежність Мексики
1822 р.	незалежність Бразилії
1861–1865 рр.	Громадянська війна в США
20 травня 1862 р.	ухвалення закону про гомстеди
1 січня 1863 р.	набув чинності закон про ліквідацію рабства в США
1865–1877 рр.	Реконструкція Півдня США

§15

Матеріали до уроку узагальнення з розділів 1 і 2

Для систематизації та узагальнення навчального матеріалу пропонуємо виконати такі завдання (їх можна розподілити за варіантами).

1. Складіть таблицю «Періодизація Французької революції кінця XVIII ст.»

Дата	Період	Основні події
14. 07. 1789– 10. 08. 1792	Початок революції При владі перебували...	
10. 08. 1792– 02. 06. 1793	Повалення монархії і встановлення республіки При владі перебували...	
02. 07. 1793– 27. 07. 1794	Якобінська диктатура При владі перебували...	
27. 07. 1794– 09. 11. 1799	Термідоріанський режим При владі перебували...	

2. Складіть розгорнутий план «Головні підсумки та значення Французької революції кінця XVIII ст.»

3. Складіть хронологічну таблицю «Війни наполеонівської Франції. Антифранцузькі коаліції»

Дата	Події та наслідки

4. Складіть таблицю «Індустріальна революція та особливості соціально-економічного розвитку європейських країн»

Країна	Особливості соціально-економічного розвитку
Велика Британія	
Франція	
Німецькі держави	
Австрія	
Росія	

5. Складіть таблицю «Підсумки та наслідки революцій 1848–1849 рр.»

Країна	Підсумки та наслідки революції
Франція	
Німецькі держави	
Австрійська імперія	
Італійські держави	

6. Складіть хронологічні таблиці «Основні етапи об'єднання Німеччини й Італії»

Дата	Основні події

7. Складіть розгорнутий план «Особливості розвитку Великої Британії та США в першій половині XIX ст.»

МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ

третині XIX – на початку ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати:

- час парламентських реформ у Великій Британії, «великих реформ» у Росії, «доби Мейдзі» в Японії, Молодотурецької й Сіньхайської революцій;
- дати утворення дуалістичної Австро-Угорщини, першої російської революції, столипінських реформ;

розуміти:

- вплив результатів франко-прусської війни на суспільний розвиток Франції та Німеччини;
- поняття «гомруль», «домініон», «експансіонізм», «дуалістична монархія», «анти-монопольне законодавство», «індустріалізація», «монополія», «трест», «синдикат», «картель», «колоніальна імперія», «дискримінація», «сегрегація», «суфражизм», «фемінізм», «пробудження Азії»;

уміти:

- показати на карті напрямки колоніальної експансії й колоніальні володіння Великої Британії, Франції та Німеччини, території незалежних держав на Балканах, Японію, Китай, Османську імперію;
- схарактеризувати тенденції суспільно-політичного та економічного розвитку країн Європи та Північної Америки, парламентські реформи у Великій Британії, «великі реформи» в Російській імперії, особливості розвитку Австро-Угорщини;
- визначити причини та наслідки індустріалізації, монополізації провідних галузей економіки, переходу Німецької імперії до «світової політики», впровадження антитрестівського законодавства в США, російських реформ 1860–1870-х років, російської революції 1905–1907 рр., столипінських реформ, національних рухів слов'янських народів;
- пояснити причини відмінностей у темпах розвитку країн Європи та Америки, сутність революції Мейдзі, Молодотурецької й Сіньхайської революцій;
- обґрунтувати судження про історичне значення діяльності королеви Вікторії, Олександра II, Отто фон Біスマрка, Франца-Йосифа I, Теодора Рузельта, Девіда Ллойда Джорджа, Жоржа Клемансо, Сунь Ятсена.

§ 16

Монополізація економіки. Зростання ролі держави в суспільному житті. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу

1. НОВІ ЯВИЩА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розвиток економіки визначали зміни в енергетичній сфері, перехід на рідке паливо та електрику.

Важливі технологічні зміни в останній третині XIX ст. відбулися в **сільському господарстві**. У цей період почали широко застосовувати мінеральні добрива та нові агротехнічні прийоми, використовувати сільськогосподарські машини.

Нові тенденції формувались у **військово-страпецькій сфері**. З'явилися нові види стрілецького озброєння та артилерії; військова авіація й танки; створювались потужні військово-морські флоти; були винайдені нові види вибухових речовин та отруйних газів; у військових цілях використовували радіозв'язок.

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ

Значне підвищення обсягів виробництва, дорожча нової техніки й технологій, різке загострення конкуренції під час збути продукції тощо потребували значної **концентрації виробництва й капіталів**.

В останні десятиліття XIX ст. водночас із збереженням вільної конкуренції багато дрібних і середніх підприємств стали зливатися з великими компаніями, які контролювали значну частину різних галузей промисловості. **Концентрація виробництва** (тобто його зосередження в руках крупних власників) привела до появи **монополій**. Створення монополій дозволяло централізовано управляти безліччю компаній і підприємств, удосконалювати технічну базу, знижувати витрати на виробництво.

Монополії, великі корпорації намагалися залучити якомога більше коштів, капіталу для свого розвитку. Так почали з'являтися **акціонерні компанії**.

В останній третині XIX ст. зароджуються нові форми виробничих об'єднань — концерни, картелі, синдикати, трести.

Концерн (англ. concern — фірма, підприємство) — найпоширеніша форма корпорації у сфері промисловості, особливістю якої є **багатогалузевий характер діяльності** (у галузі торгівлі, транспорту, банківської справи); при цьому учасники зберігають **формальну самостійність**, але підпорядковуються єдиному фінансовому керівництву та контролю.

Картель (фр. cartel від лат. carta — папір, документ) — угоди між підприємцями щодо регулювання виробництва, умов збути продукції та найму робочої

Історичні подробиці. Перші подібні до тракторів машини з'явилися в XIX ст. й були паровими. Так, ще в 1850 р. англійський винахідник У. Говард використовував для оранки локомобіль. У другій половині XIX ст. на полях Великої Британії працювало вже близько двох тисяч таких машин. У 1896 р. американські інженери створили перший трактор із двигуном внутрішнього згоряння.

Монополії — це велики капіталістичні підприємства або об'єднання підприємств, що зосередили у своїх руках **значну частку виробництва певної продукції**,

що давало змогу диктувати:
умови праці;
головне — **ціни** на ринку,

} внаслідок чого —
отримувати
НАДВИСОКІ ПРИБУТКИ

Акціонерна компанія (акціонерне товариство) — об'єднання осіб, підприємств, що є поєднанням капіталів; капітал товариств розділений на рівні частини (акції або пай).

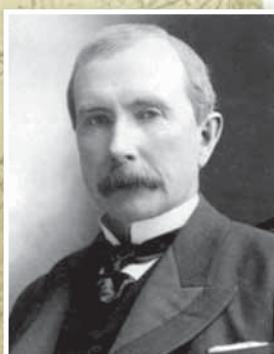
Акція — цінний папір, що випускається акціонерною компанією, власник якої має право на частку прибутку компанії.

Великі монополії придушують мале підприємництво. Карикатура 1884 р.

Джон Морган

Джон Рокфеллер

сили, встановлення цін на відповідні види товарів, обміну виробничою та комерційною інформацією тощо.

Синдикат (лат. syndicatus від грец. syndicos — повірений, представник) — одна з форм монополістичного об'єднання підприємців, яке бере на себе здійснення всієї комерційної діяльності при збереженні виробничої та юридичної самостійності підприємств, що до нього входять.

Трест (англ. trust; букв. — довіра) — одна з форм монополістичних об'єднань, за якої підприємства, що входять до тресту, втрачають свою комерційну, виробничу, нерідко і юридичну самостійність.

Процес концентрації також був характерним і для банківської справи, де відбувалася концентрація капіталів. Укрупнення банків, що стали могутніми фінансовими центрами, вкладення банківських коштів у розвиток промисловості, злиття банківського капіталу з промисловим, участь власників найбільших банків у діяльності акціонерних компаній привели до появи **фінансового капіталу**.

Зростаюче економічне панування власників промислових і фінансових монополій значно збільшувало їхні можливості впливати на політичне життя, ухвалення державних рішень. Так з'явилися могутні фінансово-промислові групи, або **фінансова олігархія**.

Однією з найбільших і найвпливовіших фінансово-промислових груп США та всього світу стали **Рокфеллери**. Основою їхньої могутності був нафтovий бізнес. У 1870 р. Дж. Рокфеллер-старший створив компанію «Стандарт ойл», яка наприкінці XIX ст. монополізувала перегонку, переробку та продаж нафти й нафтопродуктів у США.

В останній третині XIX ст. сформувалася найбагатша фінансово-промислова група в США — **Моргани**. Величезний статок Моргани нажили під час Громадянської війни 1861–1865 рр., коли займалися військовими постачаннями. У період економічного бума Моргани разом з американським залучали і британський капітал для фінансування промислових підприємств і залізничного будівництва. У 1902 р. вони заволоділи великою мережею залізниць протяжністю 90 тис. км.

3. СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ ТА АМЕРИЦІ в останній третині XIX — на початку ХХ ст.

Індустріальна епоха знаменувала собою **появу нового типу «ділових людей**», для яких інтерес до збагачення збігався з інтересом до справи. У Британії, США, Франції буржуазія стала приходити й до політичної влади. Сучасники, аналізуючи основні риси характеру представників цієї найвпливовішої соціальної групи, відзначали, що їм особливо притаманні працьовитість, наполегливість, системність у роботі, уміння домагатися поставлених цілей, сміливість і рішучість. Про таких людей казали, що вони «зробили самі себе». Показовим щодо цього є життєвий шлях і кар’єра **Дж. Д. Рокфелера** (1839–1937 рр.) — американського підприємця, першого мільярдера в історії людства. Він не походив з багатої родини, не мав великої спадщини, а всього в житті домігся своїм розумом, працьовитістю та діловою спритністю.

Бізнесмени, що володіли величезними багатствами, віддавали всі сили й час своїй справі. Багато хто з них був досить скромним у повсякденному житті, не прагнув демонструвати свої статки. У другій половині XIX ст. дедалі більше людей з-поміж великих підприємців почали займатися добroчинністю.

В останній третині XIX ст. в індустріально розвинених західних країнах буржуазія дедалі рідше брала безпосередню **участь у політиці**. У суспільстві формувалася особлива соціальна група професійних політиків, яка фінансувалася буржуазією й відстоювала її політичні інтереси.

Помітним явищем в останній третині XIX ст. було **збільшення чисельності та зростання впливу в державі й суспільстві так званого «середнього класу»**.

Збільшення частки «середнього класу» стабілізувало суспільство. Маючи певну власність, високооплачувану роботу, ця верства населення не була зацікавлена в радикальному зламі існуючого правопорядку й державного ладу. Маючи свої інтереси й намагаючись зміцніти та поліпшити свій статус, ідеологи «середнього класу» прагнули добиватися реформування суспільства з метою усунення найгостріших політичних і соціально-економічних протиріч у суспільстві. «Середній клас» поступово ставав найбільш зацікавленим у зміцненні громадянського суспільства, що формувалося.

4. ЗРОСТАННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ

В останній третині XIX ст. зростала роль держави в соціально-економічному та політичному житті. Посилилася її роль у захисті суспільного устрою, запобіганні й усуненні небезпечних соціальних конфліктів, здійсненні спільної для всієї країни внутрішньої політики (економічної, соціальної, культурної тощо).

У цей період з'являються три основні **форми державного правління**: конституційна (парламентська) монархія; президентська республіка; парламентська республіка.

Наприкінці XIX ст. конституційна, або **парламентська**, монархія в класичному вигляді існувала у **Великій Британії**. *Великій Британії вдалося без революції, еволюційним шляхом перетворитися з країни з аристократичною монархією на країну з розвиненим парламентаризмом і громадянським суспільством.* Класичним прикладом **президентської республіки** були **США**. **Парламентська республіка** як форма державного правління найповніше реалізувалася у **Франції**.

За **формою державного устрою** держави поділялися на **унітарні** (до них належали Велика Британія, Франція, Італія та ін.) та **федеративні** (США та ін.).

До кінця XIX ст. існували **імперії** — багатонаціональні утворення, що складалися з держави-метрополії та кількох країн — приєднаних чи завойованих — або народів, які не встигли створити свою державність чи втратили її. Такими державними утвореннями були Австрійська, Російська, Османська (Оttomanська), Німецька імперії.

5. УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У багатьох європейських країнах та в США основні принципи державного устрою дедалі більше наблизалися до доктрини **народного суверенітету — тобто визнання народу джерелом політичної влади**. Це право народ здійснював через виборчу систему: народні обранці — депутати — від імені народу управляли державою, визначали її внутрішню та зовнішню політику. У Великій Британії, США, Франції, Німеччині було значно розширене коло виборців і тих, хто міг стати депутатом парламенту або органів місцевого самоврядування. Спільним для всіх найбільш розвинених країн Заходу було становлення основ **громадянського суспільства**.

Темпи цього процесу були в різних країнах не однаковими. Серед основ громадянського суспільства в **США** й **Великій Британії** — партійна система, механізм виборчої системи, розгалужена мережа громадських організацій тощо. Але й у цих країнах існували свої проблеми. Так, у США особливо гострим було

«Середній клас» — широка соціальна група, що об'єднує середню буржуазію, верхівку дрібної буржуазії, а також представників технічної та творчої інтелігенції (інженерів, лікарів, юристів, викладачів тощо), високооплачуваних службовців приватних компаній і державних установ, офіцерів. У розвинених країнах «середній клас» становить найчисленнішу групу населення. «Середній клас» традиційно забезпечує стабільність суспільства.

Громадянське суспільство — сукупність соціальних утворень (груп, колективів), об'єднаних економічними, етнічними, культурними інтересами, що реалізуються **поза сферою діяльності держави** й дозволяють контролювати дії державної машини. Громадянське суспільство — **суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами**, які сприяють утворенню зворотних зв'язків між суспільством і державою.

«південне питання». Попри знищення в результаті Громадянської війни рабства, мешканцям Півдня після її закінчення вдалося узаконити систему **расової сегрегації** (дискримінації). У Великій Британії надскладним було питання про **надання самоврядування Ірландії**.

У **Франції** лише на початку 90-х років був зроблений остаточний вибір республіканської форми державного устрою. Тільки після цього можна було говорити про утвердження в країні основ громадянського суспільства.

Ще складніше становлення громадянського суспільства відбувалося в **Німеччині**, де особливо впадало в очі протиріччя між рівнем розвитку економіки (за базовими показниками Німеччина перебувала на передових позиціях у світі) та зберіганням численних соціально-політичних пережитків.

6. МІГРАЦІЙНІ РУХИ

В епоху індустріального суспільства відбувалися масові міграційні процеси. Чинниками міграції робочої сили були як економічні, так і неекономічні (політичні, національні, релігійні, расові, сімейні тощо). У пошуках роботи, кращих заробітків, безпеки, позбавлення від національного й релігійного гноблення, заради можливостей для реалізації своїх життєвих і кар'єрних планів люди залишали рідні місця й виїжджали до інших міст і країн.

Найпотужніший потік переселенців виник у XIX ст., особливо в другій його половині, й основна маса мігрантів прямувала **до США**, а також **до Канади**. Основу міграційних потоків у XIX ст. становили селяни й робітники, менше — службовці, фахівці.

У 1830-х роках виникла масова еміграція з **Великої Британії**: у 1820 р. з цієї країни виїхали 25 тис. осіб, у 1830 р. — 56 тис., у 1840 р. — 90 тис. Англійці здебільшого виrushали до Канади, частково до Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки. До Великої Британії почали надходити дешеві канадський ліс та хліб, австралійська вовна.

У 1840-х роках унаслідок так званого «картопляного голоду» й масового безземелля селян стався вибух еміграції з **Ірландії до США** (півтора мільйона осіб тільки з 1846 до 1851 р.).

Широкомасштабна міграція на початку 80-х років XIX ст. з **Італії, країн Східної Європи** до США й низки країн Латинської Америки була пов'язана з падінням цін на європейську пшеницю, безземеллям селян і масовим безробіттям.

Пам'ятник заробітчанам, установлений у с. Колочава на Закарпатті (2011 р.)

Українські переселенці до Канади. Фото з книги В. Кіпіані, М. Гримич «Українська Канадіана: збірник матеріалів з історії українців Канади» (2016 р.)

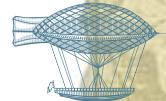
Міграційний рух захопив ї **українське населення**. Поряд з міграційним рухом кінця XVIII — початку XIX ст. до Європейської частини **Російської імперії** (зокрема, до Поволжя та Північного Кавказу) з другої половини XIX ст. царський уряд сприяв переселенню селян до Сибіру та Далекого Сходу. Наприкінці XIX ст. у Приморській та Амурській областях українців налічувалося близько 225 тис. осіб (20 % від усього населення). Територію компактного розселення українців (від узбережжя Охотського та Японського морів до Забайкалья) назвали **Зеленим Клином**.

Українські селяни **Австро-Угорщини** в пошуках вільних земель переселялися до США, Канади, Бразилії, Аргентини. Зацікавлені в робочій силі для розвитку сільського господарства та промисловості, уряди цих країн заохочували масові переселення. Іммігранти, які прибули до Західної півкулі, були сміливими, енергійними, заповзятливими людьми, серед них було чимало кваліфікованих фахівців. Незважаючи на всі труднощі й мінливості долі, які їх чекали за океаном, вони поступово інтегрувалися в нове суспільство, роблячи свій вагомий внесок у розвиток економіки та культури країн Нового Світу.

Пам'ятник мігрантам (частина композиції)
у с. Зарваниці
на Тернопільщині
(2016 р.)

ЗНАЮ МИКУЛЕ — ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Назвіть нові соціально-економічні зміни та тенденції, що з'явились у країнах Європи та Америки в останній третині XIX — на початку ХХ ст.
- Які були передумови концентрації виробництва й капіталів?
- Назвіть основні форми виробничих об'єднань (монополій).
- Схарактеризуйте місце й роль підприємців у суспільстві індустриальної доби.
- У чому полягало зростання ролі держави в XIX ст.?
- Назвіть відомі Вам форми державного правління й форми державного устрою в останній третині XIX ст.; наведіть приклади.
- Які причини викликали зростання міграції в XIX — на початку ХХ ст.? Назвіть основні напрямки міграції в 70—90-х роках XIX ст., зокрема — міграції українців.
- Поясніть значення основних понять параграфа підручника: монополія, трест, синдикат, картель.
- Поясніть значення інших термінів і понять: акціонерна компанія, «середній клас», громадянське суспільство, міграція.

II. Обговоріть у групі

- Чому «середній клас» стабілізує суспільство? Запишіть відповідь по пунктах.
- Анархісти стверджували, що будь-яка держава пригнічує людину, і на цій підставі вимагали її знищення. Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору?
- На зміну революціям, державним заколотам, що відбувалися у Франції в перші 70 років XIX ст., в останній третині XIX ст. в цій країні настає час реформ. Як Ви думаете, чому це сталося?

III. Милю творчо й самостійно

- Індустриальна епоха ознаменувала собою появу нового типу «ділових людей». Складіть словесний портрет одного представника з таких людей, що здобули широку популярність у XIX ст.
- Чи є «середній клас» в сучасній Україні? Кого Ви могли б віднести до теперішніх представників «середнього класу», за якими ознаками?
- Чи можна вважати, що громадянське суспільство забезпечує стабільний економічний розвиток країни та відсутність політичних конфліктів?
- Що Ви знаєте про проблеми сучасного міграційного руху? Які нові явища з'явилися в ньому порівняно з XIX ст.?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§17

Еволюція європейського соціалістичного руху від радикальних до поміркованих форм і легальної парламентської діяльності

ОПРАЦЮЙТЕ ТЕКСТ ПАРАГРАФА ТА ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

1. ЗРОСТАННЯ РЕФОРМІСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ РУСІ

Зі швидким розвитком виробництва ситуація в робітничому середовищі змінювалася. *Велика кількість трудящих поліпшила своє матеріальне становище*. У робітничих верствах з'явилася тенденція відмови від радикальних методів у політичній боротьбі.

Лідери європейської соціал-демократії прийшли до усвідомлення ефективності суспільних трансформацій *еволюційним шляхом*, визнання суспільно-політичних інститутів держави та використання парламентських механізмів впливу.

Після 1890 р. провідну роль у керівництві європейської соціал-демократії відігравали прихильники *реформізму* (політики здійснення реформ), мирних, парламентських форм боротьби за інтереси трудящих.

Поява «ревізіоністської» та «реформістської» течій була пов'язана з діяльністю представників німецької та австрійської соціал-демократії Е. Бернштейна, К. Каутського.

2. ФАБІАНСТВО

У 1884 р. в Лондоні було створене Фабіанське товариство. Його прихильники виступали *за поступове реформування капіталізму*, в межах якого треба було долати суспільну несправедливість і поступово формувати нові суспільні відносини. Вони також *відкинули положення марксизму про соціалістичну революцію*, наголосивши на тому, що суть революції полягає в поступових, систематичних змінах капіталізму в умовах демократії, прав особистості та збереження приватної власності. Таким змінам мали передувати зміни в суспільній свідомості, а *перехід від капіталізму до соціалізму мав відбуватися еволюційно*. Фабіанці вважали, що *держава є представником інтересів усіх громадян*, а не лише одного конкретного класу. Фабіанці обґрутували необхідність дій, спрямованих на поліпшення матеріального становища робітників.

Фабіанське товариство тісно співпрацювало з Лейбористською партією від моменту її створення. У діяльності товариства брали участь, зокрема, англійський письменник Бернард Шоу (1856–1950), британський філософ і математик Берtran Рассел (1872–1970), економіст Вільям Беверідж (1879–1963) і навіть прем'єр-міністри Сполученого Королівства (Р. Макдональд, К. Еттлі та ін.).

3. ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИВ. Е. БЕРНШТЕЙН

У праці «Умови можливості соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899 р.) *Едуард Бернштейн* довів, що більшість передбачень, зроблених К. Марксом щодо капіталізму, виявилися хибними. Зокрема, *розвиток*

Емблема
Фабіанського
товариства

капіталізму призводив не лише до збагачення капіталістів, а й до поліпшення матеріального становища робітників, розвитку середнього класу.

Бернштейн погоджувався зі співпрацею робітничих партій з органами буржуазної держави заради ухвалення законодавства, вигідного для робітників, захисту їхніх прав щодо власників. **Виступаючи проти революції, Е. Бернштейн проголошував необхідність боротьби за права юдини, що зближувало його погляди з ідеями лібералізму.**

4. КАРЛ КАУТСЬКИЙ

Карл Каутський відомий як головний ідеолог **централізму** в марксистському робітничому русі. Він намагався дистанціюватися як від «лівих» радикалів-революціонерів, так і від «правого» напряму, представленого прихильниками Е. Бернштейна. У своїх роботах К. Каутський значну увагу приділяв аналізу протиріч капіталістичного суспільства, які мали привести цей суспільний лад до краху. Він вважав, що умовою проведення соціалістичних перетворень мало бути оволодіння пролетаріатом політичною владою шляхом парламентських виборів.

Жовтневу революцію 1917 р. в Росії К. Каутський сприйняв критично, звинувачуючи більшовиків у застосуванні диктаторських методів. Ідеї В. Леніна (більшовизм) він кваліфікував як псевдомарксизм, який не підходив навіть для умов економічно відсталої Росії. На думку К. Каутського, **робітничий клас мав бути зацікавленим у парламентській республіці, яка гарантувала би політичні права та свободи громадянам, у тому числі й робітникам**. Головний акцент він робив на мирному, легальному завоюванні влади в розвинених і демократичних капіталістичних країнах. К. Каутський вважав, що **в майбутній соціалістичній державі недопустиме будь-яке обмеження прав і свобод громадян**, а саме соціалістичне суспільство має бути демократичнішим, аніж чинне на той час капіталістичне.

5. МАРКСИСТИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ

Володимир Ленін і російські радикальні революціонери (більшовики) вели активну боротьбу за надання діяльності європейських соціал-демократичних партій «більшої революційності».

Після початку Першої світової війни (1914 р.) соціалісти більшості країн Європи активно підтримали свої уряди, боролися за захист національних інтересів. Натомість російські більшовики виступали «за поразку власного уряду в війні», вбачаючи в такій поразці сприятливіші умови для здійснення революції та захоплення влади.

Розкол робітничого руху на демократичний і революційний напрями остаточно відбувся після Жовтневої революції 1917 р.

Запитання та завдання

1. Пригадайте визначення понять: марксизм, соціалізм, демократія, радикалізм, лібералізм.

2. Назвіть передумови появи реформізму в європейській соціал-демократії.

3. У чому полягає сутність ідей реформізму?

4. Схарактеризуйте основні ідеї Е. Бернштейна та К. Каутського.

5. Чи можна реформістський напрям європейської соціал-демократії назвати демократичним?

6. Які ідеї європейських соціал-демократів були подібними до ліберальних? Про що це свідчило?

7. У чому полягала відмінність поглядів марксистів, більшовиків, з одного боку, і європейських соціал-демократів, реформістів — з іншого?

Едуард Бернштейн

Карл Каутський

Володимир Ленін

ОЗНАЙОМТЕСЯ З ПОДАНИМИ ЦИТАТАМИ ТА ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

1. ДЕМОКРАТІЯ І НАСИЛЬСТВО

Карл Каутський

Я стверджую, що демократія необхідна, бо є тією державною нормою, в якій пролетаріат розвиває сили і здібності для свого звільнення.

Більшовизм залишиться темною сторінкою в історії соціалізму. Уже тепер широкі маси міжнародного пролетаріату з жахом відвертаються від братовбивства, що здійснюється більшовиками винятково через прагнення влади.

Микола Бердяєв

Демократія ніколи не торжествувала в революціях.

2. РЕВОЛЮЦІЯ

Карл Маркс

Революції — локомотиви історії.

Бернард Шоу

Революції ніколи ще не полегшували тягар тиранії, а лише перекладали його на інші плечі.

Володимир Ленін

Поганій той революціонер, який у момент гострої боротьби зупиняється перед непорушністю закону.

Микола Бердяєв

Революції завжди бувають невдалі, вдалих революцій не буває і бути не може. Вони завжди породжують не те, до чого прагнули, завжди переходят у свою протилежність.

Революція заперечує не лише особистість, але також і зв'язок з минулим, з батьками, вона сповідує релігію вбивства, а не воскресіння.

Володимир Ленін

Революції не потрібні історики.

Отто фон Бісмарк

Революції замислюють романтики, здійснюють фанатики, а їх результатами користуються покидьки.

Запитання та завдання

1. Як співвідносяться демократія і революція, демократія і комунізм (більшовизм)?
2. Дайте характеристику думкам про революцію, висловленим марксистами.
3. Що думають про революцію люди з демократичними поглядами?
4. Висловте свої думки щодо демократії та революції.
5. Чи можлива демократична за характером революція в наші дні?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Чому в передових країнах останньої третини XIX — початку ХХ ст. (Великій Британії, США) склалася традиція діалогу влади й суспільства, а радикалізм і класичний марксизм не знайшли там підтримки?
2. Напишіть коротке есе на тему: «Вплив радикальних ідеологій та радикальних рухів на суспільство».

Картина «Нова планета» втілює образ революційних змін. Робота художника Костянтина Юона (1921 р.)

§18

Франко-прусська війна та її наслідки. Третя Республіка у Франції. Ж. Клемансо

1. ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА 1870–1871 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Основними **причинами** франко-прусської війни були:

- прагнення правлячих кіл Франції **не допустити об'єднання Німеччини навколо Пруссії** та зберегти свою гегемонію в континентальній Європі;
- Наполеон III за допомогою війни сподіався **здолати глибоку кризу Другої імперії**;
- керівництво Пруссії прагнуло захопити економічно багаті й стратегічно важливі прикордонні провінції Франції — **Ельзас та Лотарингію** — території, заселені німцями й захоплені французами в XVII ст.;
- О. фон Бісмарк прагнув **подолати сепаратизм Баварії й Вюртемберга**, які в 1869 р. не захотіли приєднатися до Північнонімецького союзу і вступили в таємні переговори з Францією про надання їм підтримки в разі війни з Пруссією.

Підставою для війни стало **питання про заміщення іспанського престолу**.

І Франція, і Пруссія намагалися поставити на престол контролювану ними людину. Дипломатичні переговори продовжились публічними образами в пресі, що стало зручним приводом до війни. **19 липня 1870 р.** Франція оголосила війну Пруссії.

Пруссія була набагато краще підготовленою до війни. У Пруссії швидко мобілізували півмільйонну армію, що була вдвічі більшою за французьку. Маючи найсучаснішу наземну армію, прусське командування вже на початку серпня віддало наказ про вторгнення своїх військ у Францію. Основні сили французів були оточені у фортецях Мец та Седан.

2 вересня 1870 р. прусські війська змусили капітулювати седанське угруповання французької армії, де перебував імператор Наполеон III. Битва біля містечка Седан стала вирішальною в ході франко-прусської війни. У полон здалися понад 80 тис. французьких солдатів й офіцерів на чолі із самим імператором. Прусським військам була відкрита дорога на Париж, а захоплення в полон Наполеона III стало закінченням монархії у Франції.

4 вересня, як тільки в Парижі було отримано повідомлення про Седанську катастрофу, на вулиці вийшли тисячі горожан, вимагаючи позбавлення влади імператора й захисту вітчизни. Під впливом народного руху депутати парламенту змушені були проголосити **Францію республікою**.

Франція **утримала** за свою історію стала республікою (Перша Республіка — 1792–1804 рр., Друга Республіка — 1848–1852 рр.). У країні проголошувалися демократичні права та свободи.

До нового Тимчасового уряду національної оборони увійшов блок опозиційних імперії політичних сил — від роялістів до радикально налаштованих республіканців. В уряді, очолюваному генералом Л. Трошю, найважливіша роль належала Ж. Фавру, Л. Гамбетту й А. Тьєру.

Восени 1870 р. французький уряд зібрав значні сили для продовження війни з Пруссією, проте прусські війська діяли успішно й зайняли значну частину території Франції.

19 вересня 1870 р. прусські війська розпочали облогу Парижа. Зима, що настала, принесла житељям столиці Франції муки голоду й холоду.

Солдати
франко-прусської
війни

Історичні подробиці. Тисячі сімей змушені були існувати за скромну винагороду, яку отримували їх годувальники за службу в Національній гвардії, — 1,5 франка на день. Продовольче становище парижан різко погіршало. Торговці ховали продовольство, жителі столиці голодували. Хлібний пайок був скорочений до 30 грамів на добу. Але й за цим крихітним шматочком хліба жінкам і дітям доводилося стояти в чергах до булочних з 5-ї години ранку. Ціни на продукти нечувано зросли: 300–400 грамів собачого або котячого м'яса продавали по 5 франків, одна цибулина коштувала 50 франків. Палива не було — доводилося рубати дерево на відомих паризьких бульварах. Бомбардування противника чинили великі руйнування в місті, багато горожан втратили притулок. Унаслідок закриття багатьох підприємств у Парижі зросли безробіття й злідарство.

Адольф Тьєр

Вважаючи, що війна програна, і побоюючись нової революції, французький уряд 28 січня 1871 р. підписав **перемир'я** з Німеччиною (18 січня 1871 р. була проголошена **Німецька імперія**) на умовах капітуляції Парижа. 250-ти-січний гарнізон здався в полон, місто було зобов'язане виплатити 200-мільйонну контрибуцію. Услід за паризьким гарнізоном склала зброю й решта французьких військ.

На вимогу Бісмарка в лютому 1871 р. у Франції були проведені вибори до Національних зборів (парламент країни), де більшість місць отримали **монархісти**. Новий уряд очолив ставленник орлеанської династії **A. Тьєр**.

26 лютого 1871 р. у Версалі був підписаний **попередній мирний договір**, за яким у країни забирали Ельзас і північно-західну частину Лотарингії. Франція мала виплатити Німеччині контрибуцію 5 млрд франків. Німецьким військам надавалося право на тимчасову окупацію Парижа.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ. ПАРИЗЬКА КОМУНА

Національне приниження французів і жорстка соціальна політика Національних зборів викликали загальне неприйняття влади. Обурення народу вилилося у створення **комун** у Парижі, Марселі, Ліоні, Тулузі.

У ніч з 17 на 18 березня регулярна армія здійснила спробу захопити розташовані на Монмартрі гармати, що належали парижанам. Це стало **приводом для початку повстання в столиці**. Частина солдат Національної гвардії перейшла на бік повсталіх, у місті розпочалися вуличні бої. До вечора **18 березня 1871 р.** влада в Парижі перейшла до Центрального комітету Національної гвардії. За розпорядженням А. Тьєра армійські частини та урядові установи були евакуйовані до Версаля.

ЦК Національної гвардії розглядав себе як тимчасову владу й на 26 березня призначив **вибори до Комуни Парижа**. 28 березня Комуні була урочисто передана влада в столиці. Члени Комуни за фахом були чиновниками, лікарями, журналістами, робітниками. Переважно вони представляли послідовників різних соціалістичних і радикальних учень.

Наприкінці березня були видані **декрети Комуни**:

- про **відміну рекрутського набору** й заміну постійної армії народним ополченням;
- про **скасування поліції**;
- про **відміну всіх указів уряду A. Тьєра**;
- про **виборність чиновників** і прирівнювання їхньої зарплатні до рівня оплати робітників.

Згодом були також проведені такі **реформи**:

- була реформована **судова система** на основі виборності суддів, гласності судочинства, забезпеченні обвинувачуваних захистом;
- був прийнятий декрет про **відокремлення церкви від держави**;
- запроваджувалася загальна обов'язкова й безкоштовна **освіта**;
- були надані громадянські **права жінкам**;
- **робочий день** був скорочений до 10 годин, на заводах і фабриках заборонялися штрафи, на виробництві запроваджувалася охорона праці.

Розпочалась **відача платні** державним службовцям, у тому числі солдатам й офіцерам Національної гвардії.

Комуна **конфіскувала недіючі підприємства**, залишені господарями, що втекли до Версаля, і передала їх асоціації робітників.

Паризька комуна встигла створити боєздатну армію чисельністю до 90 тис. осіб. Але Париж був оточений військами уряду («версаліцями»), як їх називали

Декрети Комуни

в народі). А. Тьєр віддав наказ військам про штурм Парижа. Він домовився з німецьким командуванням про озброєння 60 тис. французьких військовополонених, які вільно пройшли крізь бойові порядки німців і пішли на штурм французької столиці. До середини травня комунарам вдавалося стримувати натиск «версальців», але 21 травня вони прорвалися до Парижа.

Так закінчилася 72-денна історія Паризької комуни.

10 травня 1871 р. уряд А. Тьєра підписав у Франкфурті-на-Майні остаточний варіант мирного договору. Франція втратила свою провідну роль на континенті, а перемога Німеччини, навпаки, значно зміцнила її позиції.

Герб Третьої Республіки у Франції

3. СТАНОВЛЕННЯ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

На парламентських виборах у липні 1871 р. **монархісти** отримали перевагу над республіканцями, а 31 серпня **А. Тьєр** був обраний першим президентом Третьої Республіки. Спочатку він дотримувався монархічних поглядів, але в 1872 р. заявив, що став прихильником республіканського устрою. За два роки свого правління він зміг виплатити контрибуцію Німеччині, після чого її війська були виведені з території Франції. Проте вимоги монархістів щодо ведення жорсткішої політики змусили А. Тьєра в 1873 р. подати у відставку.

Новим президентом Франції був обраний маршал **П. Мак-Магон**. Він виступав за **відновлення монархії у країні**. Проте більшість населення країни були прихильниками республіканського устрою.

У 1875 р. Національні збори більшістю всього на один голос остаточно узаконили у Франції республіканську форму правління й ухвалили Конституцію Третьої Республіки.

Конституція 1875 р. встановлювала республіканську форму державного правління у формі **парламентської республіки**. Законодавча влада була надана двопалатному парламенту — **Національним зборам**. Жінки, військовослужбовці, сезонні робітники, жителі колоній права голосу не отримали. Виконавча влада надавалася голові держави — **президенту**, що обирається Національними зборами на спільному засіданні обох палат терміном на сім років, і міністрам, яких призначав голова держави. **Уряд**, який очолював сам президент, був відповідальним перед парламентом. Конституція Третьої Республіки не містила переліку основних політичних прав особистості (свободи слова, друку, мітингів, зборів, пересування тощо).

Перші парламентські вибори, що відбулися в 1876 р. на основі нової конституції, принесли **перемогу республіканцям**. У 1879 р. президентом став республіканець **Ж. Греві**. У Франції остаточно утвердилася республіка.

Патріс де Мак-Магон

Жюль Греві

4. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Величезний збиток економіці завдала **невдала війна з Пруссією**. Франція втратила дві найбільш промислово розвинені провінції (Ельзас і значну частину Лотарингії), виплачувала велику контрибуцію. Гроші — 5 млрд франків — збиралі по всій країні за «позикою визволення». Це дозволило виплатити контрибуцію досліково, і вже у вересні 1873 р. останній німецький солдат залишив французьку територію.

Машини й устаткування на французьких підприємствах були застарілими — виготовленими переважно в першій половині XIX ст.

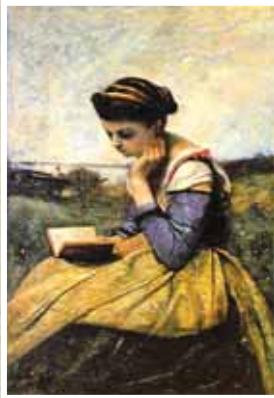
Промисловість країни відчувала **брак сировини та палива**.

Французька буржуазія вважала за краще **вкладати гроші в економіку інших країн** — це приносило їй більший прибуток.

Низький рівень сільського господарства зумовив **вузькість внутрішнього ринку**. Дрібні власники, які переважали у французькому селі, дедалі менше могли купувати готову промислову продукцію. Низьку купівельну спроможність мали робітники дрібних підприємств, ремісники.

Водночас, у 1871–1913 рр. **обсяг промислового виробництва** у Франції збільшився втричі. Приріст забезпечили металургія, вугільна промисловість,

Жінка під час читання.
Картина художника
Каміля Коро (1869 р.)

машинобудування, автомобілебудування й суднобудування. Нестача вугілля стимулювала будівництво гідроелектростанцій.

У Франції відбувалася **концентрація виробництва й капіталів**. В автомобільній промисловості країни лідували підприємства Рено, а основні воєнні, металургійні, машинобудівні заводи, вугільні шахти опинилися під контролем могутніх концернів Шнейдера й де Ванделей.

На початок ХХ ст. у Франції, як і раніше, **переважала легка промисловість** із великою кількістю дрібних підприємств і ручної праці.

Франція була країною, де швидко **накопичувалися великі капітали**. На відміну від британських банкірів, французи фінансисти вивозили свої капітали не стільки в колонії, скільки в менш розвинені країни Європи. Франція щороку вивозила за кордон до 1,5 млрд франків, перетворюючись на найбільшого **європейського лихваря**.

5. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ. ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ 80–90-Х РОКІВ XIX СТ.

ПЕРШІ РЕФОРМИ РЕСПУБЛІКАНЦІВ

Уже перший уряд республіканців переніс свою резиденцію з Версаля до Парижа, гімном республіки стала відома «Марсельєза», а 14 липня — День взяття Бастилії — оголошено національним святом.

У 1880 р. ухвалено **закон про свободу зборів і друку**, дозволялась вільна політична пропаганда. Тоді ж власті **амністували комунарів**, завдяки чому тисячі прихильників Паризької комуни змогли повернутися на батьківщину. **Обмежувався вплив католицького духовенства** на громадське життя: була заборонена діяльність єзуїтських організацій, священиків усували з армії й державних установ. Реформи торкнулися і **сфери освіти**. Було запроваджено безкоштовне навчання дітей з 6 до 13 років, створена система середньої жіночої освіти.

Щоб унеможливити відновлення монархії в країні, у 1884 р. Національні збори ухвалили закон, який забороняв навіть ставити в парламенті на порядок денний питання про перегляд республіканської форми правління. Нашадкам династій, що колись правили у Франції, було заборонено балотуватися на посади президента й сенаторів.

Радикал — 1) **прихильник докорінних, рішучих заходів** або крайніх поглядів, дій; 2) **член радикальної політичної партії**, який виступає за проведення докорінних реформ.

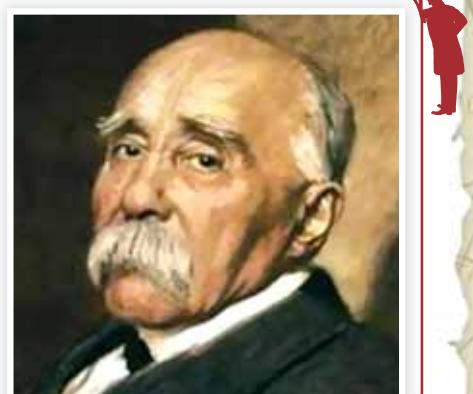
ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ РАДИКАЛІВ

На виборах 1881 р. від блоку республіканських партій відмежувалася група радикалів, які створили свою партію. Радикали критикували правих республіканців за поміркованість реформ. Завдяки ви-

ступам проти монархістів і клерикалів, викриттям зловживань урядів, вони почали користуватися великою популярністю серед селянства та міської дрібної буржуазії. Визнаним лідером радикалів став **Ж. Клемансо**.

Жорж Клемансо (1841–1929 pp.) — політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1906–1909, 1917–1920 рр. Народився в сім'ї сільської лікарки та республіканця, що потрапив у в'язницю через опозицію до режиму Наполеона III, а також ворога духовенства (він навіть відмовився хрестили свого сина). Ж. Клемансо здобув медичну освіту, але зайнівся політичною діяльністю. За участь у демонстрації проти влади Другої імперії побував у в'язниці. Ж. Клемансо неодноразово посідав міністерські посади. У 1880–1890-і роки — лідер радикалів. Голова Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Прагнув до встановлення військово-політичної гегемонії Франції в Європі. Неабиякий розум, темперамент, гнучкість, публіцистичний і ораторський талант дозволили йому стати одним із впливових політиків країни.

ЗМОВА Ж. БУЛАНЖЕ

Невдоволення різних груп населення владою прагнули використати реакціонери, які розпалювали націоналістичні настрої, пропагували реваншистську війну проти Німеччини.

У 1886 р. посаду військового міністра обійняв генерал **Ж. Буланже**. Він звернув на себе увагу різкими випадами проти Німеччини, вимогою зміщення військового потенціалу країни. Про нього заговорили як про особу, здатну повернути Франції минулу велич. Заручившись підтримкою монархістів і бонапартистів, генерал *створив украї правий політичний рух*, почав вести підготовку до державного перевороту.

Буланжистська організація зажадала розпуску парламенту, відставки уряду й перегляду Конституції 1875 р. Але в 1888 р. Ж. Буланже відправили у відставку та звинуватили в державній зраді. Партія його прихильників була заборонена. Чутки про можливий арешт змусили Ж. Буланже втікати з Франції; Верховний суд засудив його заочно до страти. Незабаром після цього буланжистський рух розпався, а його лідер застрелився.

Жорж Буланже

ПАНАМСЬКА АФЕРА

Ще в 1880 р. була створена компанія для будівництва каналу через Панамський перешайок. Акції були куплені багатьма французами, які сподівалися отримати надприбутки. Але будівництво каналу затягнулося, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. **Численні утримувачі акцій втратили вкладені гроші**. Незабаром з'ясувалося, що із зібраних 1,4 млрд франків на будівництво каналу витрачено лише 700 млн. Решта грошей була розтрачена керівництвом компанії та пішла на підкуп офіційних осіб. В отриманні хабарів від компанії було викрито понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів. Країна була приголомщена масштабами скандалу. Ділки, що керували компанією, опинилися у в'язниці.

Облігація Панамської компанії 1888 р.

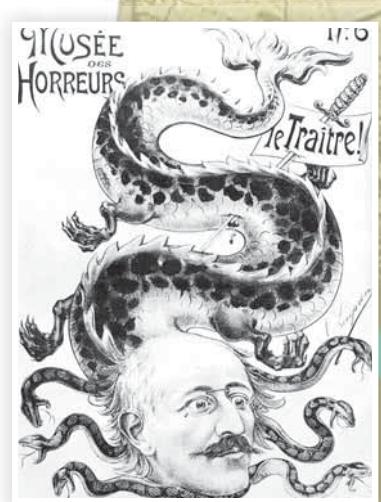
«СПРАВА ДРЕЙФУСА»

У 1894 р. капітана генерального штабу, єврея за національністю, **A. Дрейфуса** звинуватили у передачі секретної військової інформації Німеччині. Незважаючи на відсутність доказів його провини, A. Дрейфус був розжалуваний і засуджений військовим трибуналом на довічне ув'язнення. Серед французьких офіцерів, переважно вихідців із дворянських сімей, побутували **антисемітські настрої**, і «справу Дрейфуса» військове командування використовувало для розпалювання реваншизму, шовінізму та антисемітизму в країні.

Антисемітизм — форма національних, релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв.

Два роки потому новий начальник французької контррозвідки Ж. Пікар встановив невинність A. Дрейфуса. Він зажадав виправити помилку, але був усунутий з посади. Проти судового фарсу виступили відомі французькі письменники (зокрема, Е. Золя, А. Франс), учені, прогресивні політичні діячі.

«Справа Дрейфуса» набуvalа **політичногозвучання**. Уже йшлося не просто про реабілітацію безневинно засудженого, а про захист демократичних свобод у країні. Франція розкололася на два табори — прихильників та противників A. Дрейфуса. Під час обговорення його справи в парламенті спалахували бійки, а в багатьох містах демонстрації дрейфусарів та антирейфусарів переростали в озброєні зіткнення. Франція була на межі **громадянської війни**. Наприкінці літа 1899 р. відбувся новий суд над A. Дрейфусом, який засудив його замість довічного до 10-річного ув'язнення, а президент Е. Лубі одразу ж помилував його. У 1906 р. суд виправдав A. Дрейфуса, його відновили на службі й нагородили Орденом Почесного легіону. Незабаром через хворобу він пішов у відставку. A. Дрейфус помер у 1935 р. Й був похований з почестями.

«Дрейфус — зрадник». Карикатура 1890-х років

Плакат символізує французьку колоніальну імперію під гаслом: «Три кольори, один прапор, одна імперія»

Політичні кризи 80–90-х років XIX ст. закінчилися поразкою реакціонерів, після чого вони вже не наважувалися на відкриті напади проти демократії та республіканського устрою у Франції.

6. ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ

В останній третині XIX ст. Франція вела майже безперервні колоніальні війни. У 1883 р. французькою колонією став *Туніс*. Після жорстоких війн були захоплені *В'єтнам*, *Західна Африка*, низка територій *Центральної Африки*. З 1860 по 1899 р. володіння Франції збільшилися в 19 разів, а населення її колоніальної імперії зросло до 56 млн осіб. *Франція стала другою колоніальною державою світу*.

Проте подальші її загарбання в Африці привели до загострення відносин із Британією. У 1898 р., коли французькі й британські війська зіткнулися в *Судані*, справа ледь не дійшла до війни між двома країнами. Але Франція, для якої головним ворогом залишалася Німеччина, відступила й визнала за Великою Британією першість у колоніальній політиці. Ця угода дозволила їй згодом захопити *Марокко* (1911 р.), розширити володіння в *Індокитаї* та на *острівах Тихого океану*.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТЬНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які події відбулися на початку франко-прусської війни?
2. Визначте основні підсумки франко-прусської війни.
3. Назвіть основні реформи, здійснені Паризькою комунуєю.
4. У чому виявлялося протистояння монархістів і республіканців у 70-х роках XIX ст.?
5. Визначте основні досягнення Третьої Республіки на шляху розвитку демократії.
6. Чим були викликані політичні кризи у 80–90-х роках XIX ст.?
7. У чому полягали основні причини уповільнення темпів економічного зростання Франції у 70–90-х рр. XIX ст.?
8. Покажіть на карті (форзац 2) території, що стали колоніями Франції в останній третині XIX ст.
9. Поясніть значення термінів і понять: комуна, радикал, антисемітизм.

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чи могли умови мирного договору між Францією та Пруссією забезпечити міцний мир у Європі?
2. Чому у Франції, де з кінця XVIII ст. і до 1871 р. відбувались революції, після 1871 р. вдалося уникнути революційних потрясінь?

III. Миємо творчо й са-лоспітійно

1. Як змінювалось розуміння поняття «радикали» в історії?
2. Чому «Справа Дрейфуса» набула великого політичного та суспільного значення? Як пов’язані проблема антисемітизму й питання демократії?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ИСТОРИЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1870–1871 рр. франко-прусська війна

1875 р. ухвалення Конституції Третьої Республіки

§19

Німецька імперія. Канцлерство О. фон Бісмарка. Вільгельм II. Перехід Німеччини до «світової політики»

1. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Уже в 1870-і роки в промисловому розвитку Німеччина обігнала Францію, а на початку ХХ ст. залишила позаду Велику Британію. *Німеччина вийшла на перше місце в Європі й стала другою (після США) індустріальною державою світу.*

ЧИННИКИ, ЩО СПРИЯЛИ ЕКОНОМІЧНОМУ ПІДЙОМУ НІМЕЧЧИНИ

Після об'єднання в країні утворився *единий внутрішній ринок*, були знищенні митні кордони, введені єдина валюта, система мір і ваги, торговельне та банківське законодавство.

Захоплення у Франції Ельзасу й частини Лотарингії, отримання 5-мільярдної контрибуції сприяли індустріальному зростанню країни. Використовуючи лотарингську руду й вугілля Рурського та Саарського басейнів, німецькі промисловці створили потужну *наливно-металургійну базу*, а французькі мільярди були використані для фінансування розвитку індустрії та транспорту.

Німецькі підприємці успішно використовували *досвід інших країн*, впроваджували новітні досягнення науки і техніки, передову технологію.

Зростання промисловості стимулювали *великі державні замовлення* на виробництво озброєння, будівництво фортець, залізниць і морських портів.

Економічний прогрес Німеччини обумовлено її традиційними *рисами німецького народу* — працьовитістю, дисциплінованістю й єщадливістю. Швидке зростання кількості населення (із 40 млн у 1871 р. до 67 млн у 1913 р.) сприяло збільшенню ємності внутрішнього ринку.

НОВІ ОЗНАКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Вражаючі успіхи Німеччини в гірничодобувній промисловості, виробництві сталі (друге місце у світі), машинобудуванні та прокладанні залізниць свідчили про *завершення у 80-х роках XIX ст. індустріальної революції*.

З кінця XIX ст. випереджаючого розвитку в Німеччині набули *новітнігалузі* — машинобудування, електроенергетика, хімічна та електротехнічна промисловість. У країні було зосереджено 2/3 світового виробництва фарб, а потужність німецьких електростанцій лише на початок ХХ ст. збільшилася у вісім разів.

Відбувалася *концентрація виробництва та капіталів*. Монополія у вугільній промисловості країни належала *Рейн-Вестфальському вугільному синдикату*. В електротехнічній промисловості панували гіантські корпорації ЗЕК (Загальна електрична компанія), «Сіменс і Гальське», «Сіменс-Шуккерт». Лідерство на ринку озброєнь, у виробництві локомотивів, залізничних рейок Німеччини на початок ХХ ст. захопив могутній концерн *Ф. Круппа*. Найбільшими фінансово-промисловими магнатами були *Круппи, Тіссени, Сіменси, Ганземани* та ін.

У 90-і роки XIX ст. *німецький експорт подвоївся*, левову частку в його структурі становили машини й готові вироби.

Розвиток сільського господарства через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля селян відбувався значно повільніше. Прусське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі. Натомість лише 40 % селян Німеччини були власниками землі. Збіднілі селяни виrushали в міста.

Особливістю економіки країни було *поєднання передової потужної індустрії з поміщицьким землеволодінням та відсталими формами організації сільськогосподарського виробництва*.

Логотип компанії
«Сіменс і Гальське»
в 1847–1897 рр.

Рекламний плакат
із зображенням
автомобіля Protos
компанії
«Сіменс-Шуккерт»

Срібні монети номіналом 10 євро, виготовлені до 200-річчя з дня народження Отто фон Бісмарка (2015 р.)

Будівля Імперського банку Німеччини.
Гравюра XIX ст.

2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ

Особливу роль у політичних процесах відігравав **O. фон Бісмарк**. Для перших років його канцлерства характерне переважання ліберальних методів управління країною. У цей час створюється загальноімперська партійна система, зростають робітничі організації. У цілому період 1871–1878 рр. німецької історії науковці називають «Ліберальна ера».

В останній третині XIX ст. всі великі політичні партії були представлені в Рейхстазі.

Консервативна партія захищала інтереси аристократії, юнкерства, прусського офіцерства.

Націонал-ліберальна партія представляла велику промислову буржуазію; члени цієї партії виступали за загальне виборче право, скасування станових привілеїв.

Партія прогресистів (або вільнодумних) — опозиційна партія; прогресисти виражали інтереси частини інтелігенції, середньої та дрібної міської буржуазії; виступали за демократизацію суспільних відносин, самовизначення національних меншин.

Партія центру — опозиційна партія; захищала інтереси католицької церкви й католицьких верств населення імперії.

Соціал-демократична робітнича партія (СДРП) — опозиційна партія; створена шляхом злиття Союзу німецьких робітничих товариств із лівими елементами Загального німецького робітничого союзу.

Соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН) створена в 1875 р. (з 1890 р. іменувалася **Соціал-демократична партія Німеччини**). Соціал-демократи виступали за соціальні реформи, встановлення республіки, еволюційне просування до соціалізму. СЄПН (СДПН) відстоювала інтереси робітників, частини інтелігенції, дрібної буржуазії.

3. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА О. фон БІСМАРКА

Після створення єдиної німецької держави її «хрещений батько», перший канцлер імперії **O. фон Бісмарк** спрямував свої зусилля на централізацію влади в імперії, зміцнення економічної та військово-політичної могутності країни, забезпечення першості Німеччини в Європі.

Зміцнення військової могутності імперії стало одним із провідних напрямів внутрішньої політики Бісмарка. У 1874 р. канцлер домігся від Рейхстагу згоди на збільшення армії в мирний час до 400 тис. осіб і затвердження військових витрат на сім років уперед. Після цього військове відомство було позбавлено парламентського контролю.

Наприкінці 1870-х років Бісмарк першим з європейських політиків відмовився від застарілого, на його думку, принципу свободи торгівлі й державного невтручання в економіку. Зважаючи на зростаючу конкуренцію на світовому ринку, у 1879 р. він провів закон, що захищав промисловість і сільське господарство Німеччини **протекційними митами**. Уряд ввів державну монополію на тютюн і спиртні вироби, націоналізував залізниці Пруссії.

У 70-і роки XIX ст. Рейхстаг ухвалив численні закони, спрямовані на зміцнення єдності імперії та посилення її державного апарату.

На початку 70-х років XIX ст. O. фон Бісмарк почав **наступ на католицьку церкву**, довкола якої об'єдналися опозиційні сили держав Західної й Південно-Західної Німеччини. Формально заходи O. фон Бісмарка були спрямовані проти засилля католицького духовенства у сфері **культури** (тому вони й були названі «культуркампф»).

Проте фактично удар завдавався по автономному становищу церкви в державі, її впливу на політичне життя країни.

Історичні подробиці. Закон 9 липня 1873 р. встановив єдину для імперії валюту — марку, що замінила грошові одиниці окремих держав. Були створені загальноімперська пошта, імперське управління залізниць, єдине управління охорони здоров'я, а в 1875 р. введені єдині для всієї країни правові кодекси і створений Імперський банк. Вводилися єдині міри довжини і ваги, митні тарифи тощо. У цей час була сформована і єдина німецька армія.

Поступово гоніння на церкву припинилися, але католицька опозиція більше не загрожувала центральній владі. Об'єктивно політика «культуркампф» сприяла перетворенню Німеччини на *світську державу*.

У жовтні 1878 р. Рейхстаг прийняв закон «Проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократів» (названий згодом *«винятковим законом проти соціалістів»*). Цей закон (діяв до 1890 р.) ухвалено після двох невдалих замахів на життя імператора, у яких влада безпідставно звинуватила соціалістів. Бісмарк називав соціалістів у пресі «бандою вбивць». Урядові кола звинувачували соціалістів у замаху на власність, у підриві віри в Бога тощо.

Розправившись із лівою опозицією, Бісмарк виявив політичну гнучкість і прихильність до *соціально-ного реформізму* (реформ у соціальній сфері). Канцлер вважав, що держава повинна служити всім верствам суспільства, і лише репресіями становище в ній виправити неможливо. Політику Бісмарка в соціальній сфері називали *«новим курсом»*.

Таким чином, Німеччина стала *першою країною у світі, де було ухвалено розгорнуте соціальне законодавство*.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА О. фон БІСМАРКА

СТВОРЕННЯ СОЮЗУ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ

Використовуючи ідею монархічної солідарності для збереження «порядку» в Європі, у 1873 р. Бісмарку вдалося створити Союз трьох імператорів — імператорів Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в системі міжнародних відносин відразу зросла. Утім Союз не міг бути стійким через суттєві протиріччя між країнами. І хоча в 1881 р. угода була відновлена (вже у формі договору про нейтралітет), до середини 1880-х років Союз вичерпав свої можливості.

ПОГІРШЕННЯ ВІДНОСИН З РОСІЄЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ

Ще на Берлінському конгресі (1878 р.) Німеччина не підтримала дії Росії на Балканах. У свою чергу, Росія відмовилась дотримуватися нейтралітету в разі війни Німеччини та Франції. Це тричі утримувало Бісмарка від нового нападу на Францію. До того після взаємного підвищення мит на імпортні товари наприкінці 1870-х років між Німеччиною та Росією розпочалася справжня митна війна. Бісмарк відчував сильний тиск австрійців і власних військових, що штовхали його на війну з Росією. Проте канцлер подолав ці настрої.

Водночас загострилися відносини Німеччини з Великою Британією, яка побоювалася зростання впливу німецької держави в Європі.

УТВОРЕННЯ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ

Погіршення відносин з Росією та Великою Британією зумовило військово-політичне зближення Німеччини й Австро-Угорщини. У 1879 р. уряди двох країн уклали таємний союзний договір. У 1882 р., використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалося залучити до коаліції й Італію. Так виник *Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії*, що поклав початок розколу Європи на ворогуючі військово-політичні угруповання.

«Культуркампф» (нім. kulturkampf — боротьба за культуру) — **заходи уряду О. фон Бісмарка** в 70-х роках XIX ст., спрямовані **проти католицької церкви** — головної опори католицької Партиї центру, яка підтримувала сепаратистські, антипруссійські тенденції.

Історичні подробиці. У 1881 р. було оголошено про початок «ери робітничого законодавства». Рейхстаг ухвалив закони: про страхування на випадок хвороби (1883 р.), каліцтва (1884 р.), старості й непрацездатності (1889 р.). Останній закон передбачав виплату пенсій через старість і непрацездатність робітникам, що досягли 70 років; також передбачалося створення спеціальних кас для інвалідів праці.

«Три імператори». Карикатура з журналу «Панч» (Велика Британія, 1884 р.)

Троїстий союз: Німеччина, Австро-Угорщина та Італія курять на бочці з порохом. Карикатура Tige-Bone

ПОЧАТОК КОЛОНИАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Німеччина вступила на шлях колоніальних захоплень пізніше від інших країн, але одразу виявила надзвичайну активність й агресивність. Фактично Німеччина із середини 1880-х років вела боротьбу за переділ колоніального світу.

Лише за два роки (1884–1885 рр.) вона захопила територію загальною площею 3 млн кв. км. Так, у 1884 р. засновано першу німецьку колонію в *Південно-Західній Африці*. Услід за нею німецькі колонізатори захопили *Того*, *Камерун*, північну частину *Нової Гвінеї*. Незабаром установили контроль над *Маршалловими островами* в Тихому океані.

5. ВІЛЬГЕЛЬМ II. ПЕРЕХІД НІМЕЧЧИНИ ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Після смерті *Вільгельма I* нетривалого правління його сина, тяжкохворого *Фрідріха III* (лише 99 днів), імператорський трон перейшов до його внука *Вільгельма II*. Вступ на престол нового кайзера викликав тріумф серед військових, прусських юнкерів і служителів церкви. 29-річний імператор був типовим юнкером, що понад усе пишався військовими перемогами прусської зброй. Погляди Вільгельма II сформувалися під впливом військово-аристократичного середовища й були вкрай консервативними. Новий кайзер відразу висловився про необхідність боротьби з «руйнівними елементами», заявляючи, що «воля кайзера — вищий закон».

Терпіти біля себе О. фон Біスマрка й бути його тінню імператор не міг і не хотів (хоча вважав його за свого друга). Між ним і старим канцлером одразу виникли розбіжності з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Кайзера, зокрема, *не влаштовував зовнішньополітичний курс Біスマрка*. Вільгельм II та його оточення допускали можливість ведення війни на два фронти (проти Франції та Росії) й були готові до боротьби за переділ колоніального світу.

Розбіжності виявилися й у *ставленні до робітничого руху*. На відміну від Біスマрка, кайзер, претендуючи на роль «народного монарха», вважав небезпечним продовження репресій і був склонний до соціального маневрування. На початку 1890 р. Рейхстаг відхилив пропозицію О. фон Біスマрка про перетворення «виняткового закону» проти соціалістів на постійний.

«Залізний канцлер» змущений був піти у відставку. Його змінив ставленник імператора генерал *Л. фон Капрів*.

Уже у своїх «лютневих наказах» 1890 р. Вільгельм II пообіцяв поліпшити становище робітників. Після цього Рейхстаг ухвалив важливі *соціальні закони*: про 11-годинний робочий день, заборону праці дітей, молодших 13 років.

Проте ліберальний курс кайзера виявився нетривалим. У 1894 р. Л. фон Капрів був відправлений у відставку, а на зміну йому прийшов старий князь *Х. фон Гогенлоє*. Ця кадрова перестановка знаменувала поворот від реформізму до реакції та репресій проти лівої опозиції.

Вступивши на шлях колоніальних захоплень пізніше від інших країн, Німеччина значно поступалася їм у розмірах загарбаніх територій. Німецькі колонії були удвічі більшими від британських й до того біднішими на сировинні ресурси. *Перехід Німеччини до «світової політики» означав намір переділу вже поділеного європейськими країнами світу*, а саме:

- претензії на панування в *Європі*;
- укріплення своїх позицій на *Близькому, Середньому та Далекому Сході*;
- прагнення до переділу сфер впливу в *Африці, Азії, Океанії*.

Активізація експансії на Сході отримала назву *«Дранг нах Остен»* — *«Натиск на Схід»*. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У 1899 р. кайзер добився від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної залізниці *Берлін—Багдад*, після чого розпочалося

Вільгельм II

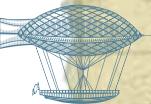
Поділ Китаю.
Карикатура
Генрі Маєра (1898 р.)

активне проникнення німецького капіталу на Балкані, в азіатську частину Туреччини та Месопотамію. Це викликало стурбованість як Британії, так і Росії.

Крім того, розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного **військово-морського флоту**, Німеччина кинула виклик Великій Британії, загрожуючи її посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

Німецька імперія також активно брала участь у **роздлії Китаю** між великими державами.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Поясніть сутність політики «культуркампф».
- Які були передумови ухвалення закону «Проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократів»?
- Які зміни у внутрішній і зовнішній політиці сталися після 90-х років XIX ст. за Вільгельма II?
- У чому полягав перехід Німеччини до «світової політики»?
- Які чинники сприяли економічному підйому Німеччини в останній третині XIX ст.? Які нові риси в економічному розвитку країни з'явилися в цей період?
- Які заходи здійснив О. фон Біスマрк для зміцнення могутності Німецької імперії?
- Схарактеризуйте основні політичні партії Німецької імперії.
- Якими були особливості зовнішньої політики уряду О. фон Біスマрка?
- Назвіть і покажіть на карті (форзац 2) країни, що входили до Союзу трьох імператорів, Троїстого союзу.

II. Свіговоріть у групі

- Німеччина належала до «другого покоління» капіталістичних країн. Як це позначилося на внутрішній та зовнішній політиці Німецької імперії?
- «Біスマрк — щастя для Німеччини, хоч він і не добродійник людства, — писав історик Брандес. — Для німців він те саме, що для короткозорого — пара чудових, незвичайно сильних окулярів: щастя для хворого, але велике нещастя, що вони йому потрібні».
Який сенс криється в словах відомого історика? Чи поділяєте Ви його точку зору?
- Як Ви думаете, чому за певної реакційності внутрішньополітичного курсу Німеччина стала першою країною у світі, в якій ухвалили соціальне законодавство?
- Канцлер Німеччини Б. фон Бюлов, виступаючи в Рейхстазі в 1897 р., сказав: «Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступався землею, іншому — морем, а собі залишав небо, — ці часи минули. Ми вимагаємо для себе місця під сонцем».
Що означала на практиці промова канцлера?

III. Миємлю творчо й самостійно

- Великий німецький письменник Томас Манн писав: «Народжена у війнах, нечестива Німецька імперія прусської нації могла бути лише мілітаристською державою. Такою вона і жила, занозою в тілі людства».
Чому Німеччина насправді стала агресивною та мілітаристською державою? Які внутрішні й зовнішні чинники цьому сприяли?
- Підготуйте історичне есе на тему: «Перехід Німеччини до «світової політики»».
- Складіть політичний портрет «О. фон Біスマрк — перший канцлер Німецької імперії».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1873 р. створення Союзу трьох імператорів

1882 р. створення Троїстого союзу

§20

Втрата Великою Британією промислової першості. Посилення колоніальної експансії. Ліберальні реформи Д. Ллойд Джорджа

1. ВТРАТА АНГЛІЄЮ ПРОМИСЛОВОГО ЛІДЕРСТВА

ВТРАТА ПРОМИСЛОВОГО ЛІДЕРСТВА

Бронзова монета Великої Британії номіналом 1 фартинг (1885 р.)

Остання третина XIX ст. — період швидкого економічного підйому США й Німеччини — для Великої Британії означувала втрату передових позицій у світовій промисловості й торгівлі. Головною причиною втрати лідерства Великою Британією була **застаріла технічна база** її промисловості, яка сформувалася ще наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. й не могла конкурувати з передовими підприємствами США та Німеччини. Для заміни обладнання були потрібні чималі кошти. Але не кожен підприємець був готовий здійснювати дорогі технічні нововведення. Наявність у Великій Британії колоніальних володінь з неосяжними й гарантованими ринками збути, дешевою робочою силою та сировиною дозволяла знижувати собівартість виробленої на застарілій техніці продукції й отримувати високі прибутки.

Із 70-х років XIX ст. **британський капітал у дедалі зростаючих розмірах почали вивозити** до США, країн Латинської Америки й особливо в колонії. А зменшення капіталовкладень у вітчизняну економіку уповільнювало темпи економічного розвитку Великої Британії.

Велика Британія почала істотно відставати від США й Німеччини й у сфері **технологій**. Навіть винаходи, зроблені британцями, спочатку запроваджували в США та Німеччині. Британські товари на світовому ринку втрачали свою конкурентоспроможність.

Положення ускладнювалося тим, що британський уряд продовжував дотримуватися **фритредерської політики**.

Безмитне надходження до країни з-за кордону продукції створювало для британських підприємців невигідні умови. Свобода торгівлі призвела до того, що в 70–80-і роки XIX ст. ринки Великої Британії були переповнені товарами країн-конкурентів, а ввезення продукції британської промисловості в інші країни обкладали високим митом.

Складним було положення в сільському господарстві. Падіння цін на сільськогосподарські товари, зумовлене появою на ринку дешевої заморської пшениці, призвело до зниження доходів землевласників і масового розорення фермерів-орендарів. Відбувалася масова міграція сільського населення в міста.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БРИТАНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Складна ситуація, у якій опинилася країна, спонукала частину промисловців уже у 80-і роки розпочати рух за протекціонізм.

Але підприємницькі кола зробили ставку на **розширення колоніальної експансії**. Використання ресурсів колоній дозволяло їм компенсувати втрати, завдані іноземною конкуренцією, і, не вдаючись до реформування економіки, зберігати високі прибутки. Зв'язок з колоніальними окраїнами імперії здійснювався за допомогою фінансових установ. У 1904 р. 50 британських банків мали близько 2 300 колоніальних відділень, тоді як банки Франції — 136, а Німеччини — 70.

Пригадайте визначення поняття «протекціонізм».

Деякі галузі британської індустрії продовжували займати панівні позиції у світі. Так, судна, побудовані на верфях країни, не мали рівних. Британські верстати охоче купували за кордоном, у тому числі й у США.

Велика Британія зберігала *провідну роль у світовій торгівлі*, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним фінансовим центром. Британський фунт стерлінгів залишався світовою розрахунковою валютою.

У 90-х роках XIX ст. у Великій Британії з'явилися перші *великі об'єднання підприємств*, які досить швидко встановили контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівельною та військовою промисловістю. Проте процес створення монополій у Великій Британії відбувався повільніше, ніж у США, Німеччині або Франції. У традиційних галузях британської індустрії (вугільній, текстильній та ін.) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут відігравали традиційні сімейні фірми, часто дрібні. У цих галузях технічне переоснащення виробництва відбувалося ще повільніше.

2. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ

СТАБІЛЬНІСТЬ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

У Великій Британії стабільно діяла двопартійна система. Політичне життя країни визначалося суперництвом двох найвпливовіших партій — *Ліберальної та Консервативної*. Вони чергувалися у владі, а їхні лідери, відповідно, очолювали уряди. До середини 80-х років XIX ст. перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології партій та її розколом, вони поступилися своїми позиціями консерваторам.

Ліберальну партію підтримували широкі кола промислової та торговельної буржуазії, пов'язані здебільшого з легкотрофичною промисловістю. До неї долувалася й велика частка англійської інтелігенції. Лідером партії в 1870—1890-і роки був видний державний діяч **В. Гладстон**. Завойовуючи прихильність виборців, ліберали здійснювали соціальні реформи.

Консервативна партія спиралася переважно на земельну аристократію, крупних фермерів, англіканську церкву. Проте гнучкий політичний курс поступово залучив до неї представників фінансово-промислових кіл і навіть частину робітників. Консерватори виступали за розширення зовнішніх ринків шляхом подальших колоніальних захоплень, домагалися введення високих митних зборів для захисту внутрішнього британського ринку від іноземної конкуренції. Лідер консерваторів **Б. Дізраелі** був одним з найпопулярніших політиків країни.

Бенджамін Дізраелі, граф Біконсфілд (1804—1881 рр.) — прем'єр-міністр Великої Британії в 1868 р. й 1874—1880 рр., лідер Консервативної партії, письменник. У 1852, 1858—1859, 1866—1868 рр. — міністр фінансів. У своїх книгах «Конінгсбі» (1844 р.), «Сибіла, або Дві нації» (1845 р.) автор залишав за аристократією провідну роль у пом'якшенні соціальних протиріч. Б. Дізраелі виступав за проведення «твердої зовнішньої політики, особливо щодо Росії», затвердження «величі Великої Британії». Як прем'єр-міністр, він, перш за все, приділяв увагу колоніальним і зовнішньополітичним проблемам, розширенню імперії. Б. Дізраелі був близьким майстром таємної дипломатії та інтриги. Британська королева Вікторія, після проголошення її в 1876 р. імператрицею Індії, подарувала Б. Дізраелі титул графа Біконсфілда й пера Великої Британії.

РЕФОРМИ КАБІНЕТІВ В. ГЛАДСТОНА

Ліберали продовжували реформаторський курс, якого партія дотримувалася з 30-х років XIX ст. Вони послідовно відстоювали принципи вільної торгівлі, розширення демократичних прав. У ході реформ, які проводили ліберали,

Велосипед типу «пенні-фарthing», винайдений англійцем Джеймсом Старлі в 1870 р.

Історичні подробиці. Уряд В. Гладстона вперше виділив кошти з бюджету на розвиток освіти. У 1870 р. в країні була створена система державних початкових шкіл зі світським характером навчання, і через 10 років у них навчалося вже 3,5 млн дітей. Згідно з положенням земельної реформи, лендлордам заборонялося «зганяти із землі» орендарів до закінчення терміну оренди, вони були зобов'язані компенсувати капіталовкладення орендарів. У 1871 р. британський парламент узаконив тред-юніони й визнав за ними права на судовий захист, відкриття рахунків у банках, подачу судових позовів тощо.

скороcheno термін служби в армії, покладено край практиці купівлі офіцерських посад, установлено іспити для тих, хто вступає на державну службу.

У 1872 р. уряд В. Гладстона ввів закон про таємне голосування на виборах. А в 1884 р. у Британії проведено **нову парламентську реформу** (третю з початку століття). У результаті зниження майнового цензу чисельність виборців збільшилась до 4,5 млн осіб, що становило близько 60 % усього дорослого чоловічого населення країни. Право голосу було надане батракам і шахтарям, а також дрібним орендарям Англії й Ірландії, сільськогосподарським робітникам, робітникам-квартиронаймачам.

РЕФОРМИ КОНСЕРВАТОРІВ

У 1880 р. під впливом лівого крила лібералів ухвалено закон про відповіальність підприємців за виробничий травматизм. Але в цілому керівництво Ліберальної партії й сам В. Гладстон вважали неприпустимим державне втручання в трудові відносини.

Подальші соціальні реформи були призупинені. Цим уміло скористався **Б. Дізраелі**, звинувачуючи лібералів у «безвідповіальному індивідуалізмі» й потуранні свавіллю підприємців. Прийшовши до влади в 1874 р., консерватори також провели ряд важливих законів й актів.

3. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Після унії 1801 р. Ірландія вважалася складовою частиною Великої Британії, але фактично залишалася її **напівколонією**. За роки британського панування ірландці продовжували відстоювати право на незалежність. Національні протиріччя на острові перепліталися із соціальними, оскільки велика частина землі належала англійським лендлордам.

Падіння цін на продукцію сільського господарства й конкуренція дешевого заокеанського зерна посилили бідність ірландських селян, багато хто з них утратив землю. Під впливом голоду на острові почалися «агарні злочини» — самовільні захоплення земель, підпали, псування худоби.

Застосувалася селянами й тактика бойкоту лендлордів. Створена в 1879 р. ірландська **«Земельна ліга»** додала стихійним виступам селян організованого характеру. Ліга зажадала конфіскації володінь лендлордів й одночасно організувала масові акції протесту проти насильницького позбавлення орендарів землі. Небачений раніше розмах аграрних виступів змусив уряд В. Гладстона провести в Ірландії в 1881 р. земельну реформу.

У 70-і роки XIX ст. в Ірландії активізувався національний рух, який очолила ліберальна буржуазія. Створена нею в 1870 р. **«Ліга гомруля»** визначила свої вимоги самоврядування для Ірландії в рамках Британської імперії (гомруль).

Ірландці, обрані до британського парламенту, співпрацювали з **лібералами**, сподіваючись на їхню підтримку у введенні гомруля в Ірландії. Коли їхні надії не віпрацдалися, ірландські депутати застосували тактику парламентської обструкції: виступаючи з кожного питання, вони гальмували роботу найвищого представницького органу.

На початку 1886 р. кабінет В. Гладстона розробив **помірний проект гомруля**: відновлений ірландський парламент отримував право управління внутрішніми справами, хоча зовнішня політика, торгівля, поліція, армія й усі важливі питання

Вирішення ірландського питання.
Карикатура XIX ст.

Гомруль (англ. home rule, буквально — само-врядування) — **програма самоврядування Ірландії в рамках Британської імперії**, висунута в 70-і роки XIX ст.

внутрішньої політики залишилися в руках британського уряду. Проте цей законопроект не лише викликав лютий опір консерваторів, а й призвів до розколу Ліберальної партії.

4. РОЗКОЛ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

Частина лібералів на чолі з Дж. Чемберленом (великий фабрикант, мер Бірмінгема) утворила фракцію **ліберал-юніоністів** (тобто прихильників унії з Ірландією), яка звинуватила лідера партії в замаху на цілісність імперії. Ліберал-юніоністи разом з консерваторами зірвали проведення закону про гомруль. Пізніше майже всі вони разом із Дж. Чемберленом увійшли до Консервативної партії. У 1893 р. в Ліберальній партії склалася група **ліберал-імперіалістів**, яка критикувала В. Гладстона й вимагала активнішої колоніальної та зовнішньої політики.

Ослаблення Ліберальної партії й розбрата в ній стали **результатом кризи класичного лібералізму** й переорієнтації британської буржуазії, яка дедалі більше надій покладала на консерваторів. Вони обіцяли рішучішу зовнішню та внутрішню політику, енергійніші колоніальні захоплення й митний захист проти іноземних товарів. Програмні положення лібералів щодо розвитку місцевого самоврядування, рівномірного розподілу податків, соціальних реформ, вільної торгівлі розходилися з інтересами великого капіталу.

Ліберальна партія зазнала поразки, кабінет міністрів сформували консерватори. Після 1886 р. й до кінця століття консерватори перебували при владі більш як 11 років.

5. НОВІ ТРЕД-ЮНІОНИ

Тривалий час британські профспілки об'єднували лише кваліфікованих робітників у традиційних для Великої Британії галузях промисловості. Після великих страйків наприкінці 80-х років XIX ст. настав час для створення тред-юніонів докерів, робітниць сірникових фабрик та інших некваліфікованих робітників країни. Ці **нові тред-юніони** об'єднували також робітників, що працювали на одному підприємстві, але мали різні професії.

Нові профспілки відрізнялися від старих також рішучістю дій під час проведення страйків та інших акцій із захисту прав робітників. Одним з найбільших був страйк докерів Лондонського порту в 1889 р.

Чисельність профспілок Великої Британії безперервно зростала. Нові профспілки були головними ініціаторами незалежного робочого представництва в парламенті.

До кінця XIX ст. членів тред-юніонів обирали до парламенту або за безпосередньою підтримки, або по списках лібералів. Проте необхідність законодавчого захисту своїх прав змусила британські профспілки переглянути свою парламентську тактику. У **1900 р.** Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив **Комітет робочого представництва** з метою прямого обрання робочих депутатів до парламенту. Обрані депутати мали створити в Палаті общин окрему фракцію, хоча їм дозволялося співпрацювати з лібералами.

Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже в 1904 р. об'єднував понад 1 млн осіб. У **1906 р.** Комітет робочого представництва був перетворений у **Лейбористську партію**, яка на перших виборах до парламенту завоювала 29 мандатів.

Агітаційний плакат тред-юніонів кінця XIX ст.

Нові тред-юніони — нові профспілкові об'єднання, що виникли у Великій Британії наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. Будувалися **за виробничим принципом** (на відміну від старих тред-юніонів, які об'єднували, як правило, **робітників однієї професії**). У нові тред-юніони приймали некваліфікованих робітників. Із середини 1910-х років втратили відмінність від інших тред-юніонів.

Лейбористська партія Великої Британії — одна з провідних британських політичних партій. Заснована в 1900 р.; з 1906 р. називається Лейбористською. Має соціал-демократичну орієнтацію, пов'язана з профспілковим рухом. Як відзначали творці партії, Лейбористська партія Великої Британії була **створена для того, щоб захищати права профспілок і дати право політичного голосу робочому класу**.

Таким чином, у Великій Британії з'явилася нова впливова політична організація, яка згодом зайняла місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення Лейбористська партія відстоювала **позиції реформізму**.

6. ЛІБЕРАЛЬНІ РЕФОРМИ Д. ЛЛОЙД ДЖОРДЖА

У 1918 р. в країні намітилось **пожавлення економіки**. Пожавленню в торгівлі й промисловості Великої Британії сприяли відбудовчі роботи, що проводилися в Європі після закінчення Першої світової війни. Це дало можливість витрачати значні державні кошти на допомогу демобілізованим солдатам і морякам, робітникам військових заводів, які залишились без роботи.

Наприкінці **1918 р.** у країні був сформований **коаліційний уряд консерваторів, лібералів і лейбористів** на чолі з лідером реформістського крила лібералів **Д. Ллойд Джорджем**. Після приходу до влади він заявив, що зробить країну гідною її героїв.

Девід Ллойд Джордж (1863–1945 рр.) — граф Двайфор, прем'єр-міністр у 1916–1922 рр., лідер реформістського крила Ліберальної партії, один з видатних державних і політичних діячів Великої Британії. Народився в сім'ї шкільного вчителя. У 1890 р. був уперше обраний до парламенту. Після приходу до влади лібералів Ллойд Джордж у 1905–1908 рр. — міністр торгівлі, у 1908–1915 рр. — міністр фінансів, у 1916–1922 рр. — глава уряду. Ллойд Джорджа можна вважати творцем системи зустрічей «на вищому рівні». У 1920–1922 рр. за активнішої участі британського прем'єра відбулося більш ніж 30 міжнародних конференцій і нарад. Ллойд Джордж — один з головних учасників Паризької конференції й творців Версальської системи. До кінця життя мав політичний вплив у країні. Після розгортання агресії нацистської Німеччини активно виступав за створення антигітлерівської коаліції. Близький оратор, гнучкий політик.

Головним завданням **реформ уряду Ллойд Джорджа** було переведення економіки на мирні рейки. Із цією метою був демонтований механізм державного регулювання господарства Великої Британії.

Промисловість, фінанси та торгівля. Держава продовжувала контролювати економіку. У 1921 р. уряд ухвалив рішення про часткове відновлення контролю над залізницями й об'єднав залізничні компанії в чотири регіональні групи.

Важливим кроком у регулюванні економіки було ухвалення в 1919 р. закону про відмову від золотого стандарту фунта стерлінга, який перетворив державу на єдиного регулятора випуску паперових грошей.

Сільське господарство. Узято курс на виробництво власних продуктів харчування та сировини. У 1920 р. ухвалено закон, який гарантував фермерам ціни на пшеницю й овес не нижчі від собівартості.

Політична сфера. Кабінет Ллойд Джорджа прагнув проводити **демократичні реформи**. На початку 1918 р. в країні здійснено чергову виборчу реформу. Виборчі права одержали жінки віком понад 30 років. Чоловіки, що досягли 21 року, ставали виборцями, якщо вони мали постійне місце проживання й відповідали умовам майнового цензу.

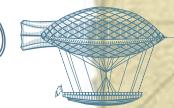
Соціальна сфера. Уряд брав участь у здійсненні **програм допомоги безробітним, житлового будівництва**, у тому числі й для малозабезпечених британців. У 1918 р. закон про **реформу народної освіти** запроваджував обов'язкове навчання дітей до 14-річного віку, а загальна початкова освіта була безкоштовною.

Ірландське питання. 6 грудня 1921 р. британський уряд і представники нижньої палати ірландського парламенту підписали британо-ірландський договір про надання незалежності південній частині Ірландії, що одержала назву **«Ірландська вільна держава»**.

Шість графств, розташовані на півночі острова, переважно з протестантським населенням, залишились у складі Великої Британії. Після цього Велика Британія одержала офіційну назву — *Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії*.

Однак післявоєнні економічні труднощі й дії опозиції призвели до політичної поразки коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа. У жовтні 1922 р. глава кабінету подав у відставку.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю її систематизую нову інформацію

1. У чому полягали особливості економічного розвитку Великої Британії в останній третині XIX ст.?
2. Назвіть імена двох найвідоміших лідерів Ліберальної та Консервативної партій Великої Британії в другій половині XIX ст.
3. У чому виявлялася стабільність двопартійної системи в 70–90-х роках XIX ст.?
4. У чому полягала сутність парламентської реформи 1884–1885 рр.?
5. Які були основні причини відставання в 70–80-х роках XIX ст. Великої Британії від США та Німеччини?
6. Що свідчило про загострення «ірландського питання» в 60–80-х роках XIX ст.?
7. Схарактеризуйте реформи Д. Ллойд Джорджа. У яких сферах виявився їхній ліберальний характер?
8. Покажіть на карті в шкільному атласі Ірландію, а також адміністративно-територіальні одиниці, що входили до Сполученного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.
9. Поясніть значення термінів і понять: фрітредер, протекціонізм, гомруль, нові тред-юніони, Лейбористська партія.

II. Обговоріть у групі

1. У 1875 р. Б. Дізраелі заявив, що Велика Британія «втомилася від реформ» і «їй треба відпочити». Як Ви вважаєте, що мав на увазі британський політик?
2. Чому, на Ваш погляд, і ліберали, і консерватори встали на шлях реформ?
3. Які факти з британської історії останньої третини XIX ст. свідчили про нові тенденції в розвитку демократії в британському суспільстві?
4. Чому британці називають «Вікторіанську епоху» (1837–1901 рр.) «золотим століттям» історії своєї країни?

III. Милю творчо й самостійно

Користуючись текстом підручника та додатковим матеріалом, складіть політичні портрети В. Гладстона, Б. Дізраелі, Д. Ллойд Джорджа.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1884–1885 pp.** третя виборча реформа у Великій Британії
1900 р. створення тред-юніонами Комітету робочого представництва
1906 р. створення Лейбористської партії
1918 р. прихід до влади уряду Д. Ллойд Джорджа та початок ліберальних реформ

§ 21

Економічне піднесення США. Антитрестівське законодавство. Експансіонізм. Режим сегрегації в південних штатах. «Чесний курс» Т. Рузвельта. «Нова демократія» В. Вільсона

1. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ КРАЇНИ

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ШВІДКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Перемога Півночі над рабовласницьким Півднем у Громадянській війні, знищення рабства й прийняття в 1862 р. закону про гомстеди відкрило шлях для Реконструкції південних штатів й освоєння західних земель. Прийняття закону про гомстеди прискорило заселення величезних територій і підготувало умови для швидкого розвитку ринкових відносин у найближчому майбутньому.

Країна мала у своєму розпорядженні **багаті природні ресурси й родючі землі**. Наявність покладів вугілля, нафти, заліза, міді забезпечувало американську індустрію необхідною сировиною.

Швидке економічне зростання забезпечувалося **протекціоністською політикою держави**.

На економіку позитивно вливав **високий рівень нагромадження національного капіталу й великий приплів капіталів з Європи**. До початку ХХ ст. іноземні інвестиції в США досягали 3,4 млрд доларів.

Швидкому економічному піднесенню Сполучених Штатів сприяло **зростання імміграції та чисельності населення**.

За темпами **раціоналізації виробництва**, кількості винаходів, розробці нових видів техніки й технологій США посідали перше місце у світі.

ША не мали небезпечних сусідів. Атлантичний і Тихий океани прикривали східний і західний кордони від нападу ззовні. Ці **географічні чинники** звільняли США від великих військових витрат і дозволяли вкладати кошти в економіку країни.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США

В економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, **з'явилися нові галузі промисловості**: нафтодобувна та нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електротехнічна, електроенергетика.

Індустріалізація Сполучених Штатів поєднувалася не тільки з технічним прогресом у промисловості, а й з **удосконалюванням організації виробництва та праці**. Галузі легкої промисловості вперше у світі перейшли до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На заводах впроваджували потокові методи виробництва з конвеєрним збиранням вузлів, агрегатів і готової продукції.

Швидко здійснювалося залізничне будівництво. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис. миль, що становило половину протяжності світової залізничної мережі. У Нью-Йорку й Бостоні відкрилися перші лінії метро.

Праця вільних фермерів на своїй землі приносила **відмінні результати в сільському господарстві**.

У США швидко зростали великі корпорації. У банківській системі США переважали два найбільші банки — Дж. Рокфеллер та Дж. Моргана.

2. СТАНОВЛЕННЯ АНТИТРЕСТІВСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

З моменту появи перших великих корпорацій федеральний уряд й адміністрація окремих штатів прагнули забезпечити максимально сприятливі умови для їхньої діяльності. Однак могутність трестів розоряла підприємців і фермерів. Уряд був змушений зважати на думку виборців.

Рекламний плакат напою «Кока-кола» кінця XIX ст.

У 1890 р. Конгрес США прийняв **антитрестовський закон**, спрямований на боротьбу з монополіями й необґрунтованими обмеженнями вільної конкуренції. Автором законопроекту був американський сенатор Дж. Шерман.

Цей закон забороняв угоди, об'єднання й таємні змови з обмеженням торгівлі; монополізацію й спроби таємної змови щодо монополізації; особи, які брали участь у таких угодах, мали піддаватися штрафу або тюремному ув'язненню.

Відповідно до закону фірма, що контролювала більш ніж 65 % ринку, могла бути обвинувачена в спробі монополізації. Однак там, де панували кілька фірм, обвинувачення в спробах монополізації знімалося.

Закон використовувався владою і проти страйкового руху. Страйкуючих робітників обвинувачували в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, прирівнювалася до тресту.

3. РЕЖИМ СЕГРЕГАЦІЇ В ПІВДЕННИХ ШТАТАХ

Характерною рисою соціальної політики адміністрації США було збереження расової дискримінації.

Хоча законодавство США надавало чорношкірому населенню країни цивільні права, повної рівноправності афроамериканці так і не домоглися.

У 1881 р. в штаті Тенессі був прийнятий закон про сегрегацію афроамериканців при користуванні міським і залізничним транспортом.

Услід за Тенессі в багатьох південних штатах були прийняті нові, расистські за своїм характером конституції й закони, що поступово позбавили афроамериканців багатьох прав, отриманих ними в роки Реконструкції. Вони узаконили расову **сегрегацію** в питаннях проживання, у місцях суспільного користування, на виробництві, у транспорті.

У лікарнях для чорних і білих виділяли різні палати; у поїздах, ресторанах, театрах — окрім місця. Майже у 2/3 штатів були заборонені міжрасові шлюби, діти від них вважалися незаконнонародженими. «Біла» жінка, що народила «кольорову» дитину, у багатьох штатах підлягала ув'язненню.

У південних штатах панував жорстокий терор **Ку-клукс-клану** (KKK) — таємної ультрапреквітійної расистської організації.

Ку-клукс-клан фактично став неофіційним центром опору спробам Республіканської партії США відновити єдність нації і зробити чорношкірих (колишніх рабів) повноправними громадянами США. Під час Реконструкції Півдня Ку-клукс-клан організував терор стосовно афроамериканців. Члени KKK, для маскування одягнені в білі балахони й ковпаки, загрожували, били й убивали чорношкірих. Крім наміру позбавити афроамериканців їхніх цивільних прав, KKK також ставив свою метою залякати «чорне» населення й запобігти його участі в політичному житті країни.

Жертвами цієї організації також ставали «білі» громадяни, які підтримували курс федерального уряду для надання цивільних і політичних прав усім

Расова дискримінація — систематичне порушення прав людини та будь-яке їхнє **обмеження за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження** в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах громадського життя.

Свідчать документи. 1. З поправки XIV до Конституції США (запропонована Конгресом 13 червня 1866 р., ратифікована 9 липня 1868 р.)

Розділ 1. Усі особи, що народилися... в Сполучених Штатах та є підлеглими їхньої юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів та штату, в якому вони проживають. Жоден штат не повинен видавати або здійснювати закони, що обмежують привілеї або недоторканність громадян Сполучених Штатів; жоден штат не повинен позбавляти кого-небудь життя, волі або власності без належної правової процедури та не може відмовити особі в межах своєї юрисдикції в рівному захисті законів...

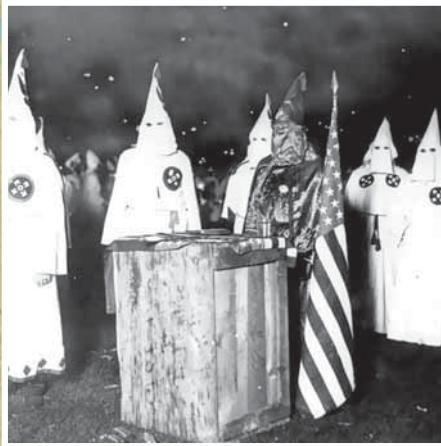
2. З поправки XV до Конституції США (запропонована Конгресом 26 лютого 1869 р., ратифікована 3 лютого 1870 р.)

Розділ 1. Право голосу громадян Сполучених Штатів не повинне заперечуватись або обмежуватися Сполученими Штатами або окремими штатами у зв'язку з расою, кольором шкіри або колишнім рабством...

?

Яке значення мали поправки XIV та XV для розвитку демократії в США?

Сегрегація (від лат. segregatio — відділення) — політика примусового **відокремлення або ізоляції** представників якої-небудь раси чи етнічної групи шляхом поселення на обмежений території з метою позбавлення прав та умов для спілкування, спільної трудової діяльності, здійснення роздільного виховання й навчання з представниками іншої частини населення. Сегрегація — це особливий вид дискримінації.

Нічний мітинг Ку-клукс-клану в Чикаго. Фото 1920 р.

чорношкірим громадянам США. Кількість членів ККК стрімко зростала, і незабаром організація вже охоплювала практично весь Південь.

У 1871 р. Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого президент У. Грант одержав право направляти проти ККК регулярні війська. Ці дії влади мали успіх, привівши до зникнення збройних банд Ку-клукс-клану — але тільки на якийсь час. У 1915 р. ця організація була знову організована в штаті Джорджія під виглядом протестантського релігійного товариства.

Для залякування афроамериканців широко застосовувався самосуд стосовно чорношкірого населення — суд *Лінча*.

Європейська колонізація перервала природний хід розвитку індіанців. Колонізатори не зважали на господарські права та племінні інтереси індіанців і з самого початку оголосили їм війну на винищування. Озброєні луками й стрілами, індіанці не могли гідно протистояти європейцям.

Захопивши землі, що належали індіанцям, колонізатори оголосили їхніх корінних жителів іноземцями. За законами США (що діяв аж до 1924 р.), індіанці не були громадянами цієї країни й не мали жодних прав. Під час колонізації багато племен індіанців були переселені з традиційних місць перебування до резервацій США та Канади.

Масове освоєння Заходу в останній третині XIX ст. викликало нові конфлікти з індіанцями, оскільки раніше уряд США обіцяв залишити ці землі за ними. Найбільш запеклий опір американцям чинили племена сіу та шайонів.

Лише в 1887 р. Конгрес прийняв новий закон, за яким індіанці, які бажали зайнятися фермерством, могли одержати від уряду ділянки землі й громадянство США.

4. ЕКСПАНСІОНІЗМ СПА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Еспаніонізм — загарбницька політика, прагнення до експансії.

Експансія (від лат. *expansio* — розширення, поширення) — **загарбання державами та монополістичними об'єднаннями чужих територій**, ринків, джерел сировини; економічне й політичне поневолення інших країн.

Панамериканізм — 1) політичний рух з **метою зближення та співпраці американських держав**, започаткований у Південній Америці С. Боліваром, після його смерті занепав;

2) політична доктрина, в основу якої **покладено ідею про спільність історії, економіки й культури США та інших країн американського континенту**; пропагує створення військово-політичного блоку всіх країн Америки під егідою США.

Наприкінці XIX ст. в США склалися **дві основні тенденції в зовнішній політиці**:

➤ **ізоляціоністи** вважали, що США повинні розширювати сферу свого впливу в Латинській Америці та Карибському басейні, не допускати туди європейців, а в Східній півкулі мають визнавати лідерство провідних європейських держав;

➤ **експансіоністи** виступали за створення потужного військово-морського флоту, побудову морських баз на островах Атлантичного й Тихого океанів, та розширювати сферу впливу в Східній Азії; крім того, їхні лідери наполягали на необхідності участі в європейських подіях і «великій політиці» в цілому.

Для «обґрунтування» експансії США в країнах Латинської Америки використовувалася **теорія панамериканізму**.

Використовуючи прагнення латиноамериканських народів до об'єднання в боротьбі проти колоніального ярма Іспанії та Португалії, у 1823 р. президент США Дж. Монро проголосив **доктрину «Америка для американців**», спрямовану проти

втручання європейських держав у справи Американського континенту. У 1889 р. за ініціативою США у Вашингтоні було скликано I Панамериканську конференцію, що поклала початок створення основ «панамериканської системи» під егідою США у вигляді Міжнародного союзу американських республік (у 1910 р. перейменованого в Панамериканський союз).

Спираючись на величезний економічний і військовий потенціал, наприкінці XIX ст. США, використовуючи військову силу, значно активізували свою зовнішню політику, спрямовану на зміцнення свого впливу в сусідніх та інших державах.

У 1898 р., скориставшись слабкістю іспанської колоніальної імперії й початком визвольного руху на Кубі та Філіппінах (іспанські володіння), США спровокували **американо-іспанську війну**.

Куба формально залишалася незалежною, але в 1903 р. кубинці були вимушенні підписати договір, за яким острів фактично перетворювався на протекторат США. Сполученим Штатам були передані й Філіппіни, за які Іспанія отримала 20 млн дол. так званої компенсації.

Інтереси американської економіки вимагали проникнення до **Китаю**, де панували європейські великі держави. У 1899 р. державний секретар Дж. Хей оголосив політику «відкритих дверей» у Китаї. «Доктрина Хея» передбачала, при збереженні територіальної цілісності цієї країни, забезпечення рівних можливостей на китайському ринку для всіх держав.

5. «ЧЕСНИЙ КУРС» Т. РУЗВЕЛЬТА

Президентство **Теодора Рузвельта** (очолював США в 1901–1909 pp.) проходило в умовах супільного руху, спрямованого проти трестів. У лавах цього руху виступали робітники, фермери, а також дрібна й середня некорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через конкуренцію з монополістами.

Президент не прагнув знищити корпорації, прекрасно розуміючи їхнє значення для економіки країни. Його ідея полягала в державному регулюванні великих компаній, обмеженні їхніх спроб монополізувати ринок. Для реалізації цих ідей Теодор Рузвельт запровадив **програму «Чесного курсу»**. Т. Рузвельт заявляв про необхідність справедливого ставлення не тільки до підприємців, а й до робітників, готовність проводити в робітничому питанні «чесний курс». Уряд неодноразово втручався в трудові конфлікти, виступаючи арбітром на переговорах між профспілками та підприємцями. Іноді адміністрація навіть ставала на бік страйкарів.

Уряд Т. Рузвельта почав **судові процеси проти ряду монополій** («Стандарт Ойл», м'ясного тресту та ін.), звинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго привели до прийняття **закону про контроль уряду над якістю й санітарними умовами виробництва та продажу харчових продуктів й аптечних товарів**.

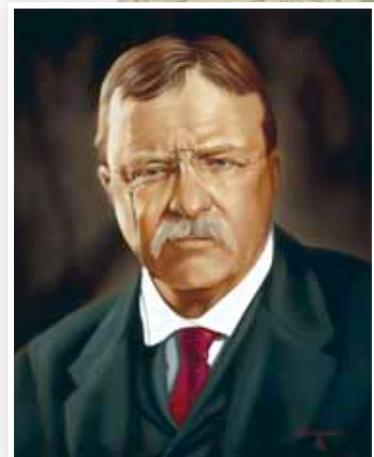
Було видано **закон про охорону природних ресурсів** з метою припинення їх розкрадання.

У 1903 р. створено **міністерство торгівлі та праці**.

Морський бій на Філіппінах у ході американо-іспанської війни. Сучасна реконструкція

Історичні подrobiци. У ході двох морських битв, біля берегів Філіппінських островів і Куби, іспанський флот був знищений. Уряд Іспанії був вимушений просити мир. Мирний договір підписано в Парижі в грудні 1898 р. За його умовами Іспанія відмовлялася від усіх прав на Кубу, Філіппіни, остров Гуам, а також на Пуерто-Рико та інші острови в Карибському морі. Майже всі іспанські володіння перейшли до США.

Теодор Рузвельт

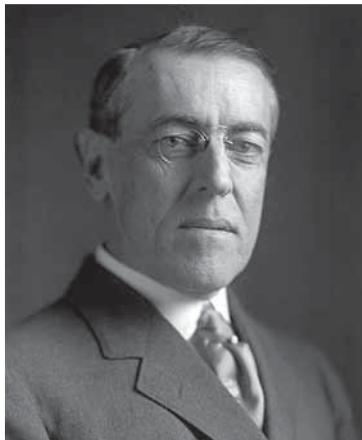
Історичні подробиці.

- Президенту США Теодору Рузельту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:
- «Навчи мене, Боже, спокійно сприймати події, перебіг яких я не можу змінити; дай мені енергію й силу втрутатися в події, мені підвладні, і навчи мене мудрості відрізняти перше від другого».
  - «Головна формула успіху — знання, як поводитися з людьми».
  - «Великою нацією нас робить не наше багатство, а те, як ми його використовуємо».
  - «Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».
  - «У політиці доводиться робити багато такого, чого не слід робити».
  - «Я можу керувати Сполученими Штатами і можу керувати своєю доночкою Еліс, але я не можу робити те й інше одночасно».
  - «Цілком неосвічена людина спроможна хіба що обібрati товарний вагон, а випускник університету може вкрасти цілу залізницю».
  - «Нехай краще бізнесмени ведуть свою справу чесно, ніж віддають частину надприбутку на благодійність».

?

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Т. Рузельта.

6. «НОВА ДЕМОКРАТІЯ» В. ВІЛЬСОНА

Вудро Вільсон

На президентських виборах 1912 р. переміг демократ *Вудро Вільсон* (був президентом у **1913–1921 рр.**). Ним розроблена *програма «нової демократії*. За ініціативи Вільсона було ухвалено низку законів:

- закріплювалося право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування;
- скасовувалося судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству;
- заборонялось використання праці дітей у промисловості;
- відмінявся параграф антитрестівського закону Дж. Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважалися змовою, а самі профспілки — монополіями, що мали на меті обмеження розвитку виробництва;
- встановлювалася система компенсацій за нещасні випадки на виробництві.

Конгрес прийняв закон, який установив 8-годинний робочий день; фермерам надавалась можливість брати в держави кредити. Закон про товарні склади передбачав видачу позик фермерам під майбутній урожай сільськогосподарських продуктів. Важливою частиною програми «нової демократії» Вільсона стало створення федеральної Резервної системи банків.

7. «АМЕРИКАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО»

США наприкінці XIX — на початку ХХ ст. здійснили нечуваний економічний ривок, справжнє *економічне диво*. Якщо в 70-х роках XIX ст. в США виплавлялося сталі в сім разів менше, ніж у Великій Британії, то до 1910 р. США випереджали Англію за цим показником уже в 4,5 раза.

Символом «американського економічного дива» можна вважати хмарочоси. Один з перших з них — Нью-Йорк-ворлд-білдінг — було споруджено ще в 1890 р. (знесено в 1955 р.). Його висота сягала більше 100 метрів. У будинку було близько 950 офісних приміщень, у яких розміщалося до 4000 працівників.

Деякі хмарочоси, збудовані на початку ХХ ст., і сьогодні прикрашають Нью-Йорк. Так, 241-метрова будівля Вулворт-білдінг на 57 поверхів і сьогодні входить до переліку 50 найвищих хмарочосів США. Вулворт-білдінг споруджено в неоготичному стилі архітектором Кассом Гілбертом. Будівництво, що було завершено в 1913 р.,

Нью-Йорк-ворлд-білдінг

Вулворт-білдінг

обійшлося в гігантську на той час суму 13,5 млн дол., і Вулворт виплатив її готівкою.

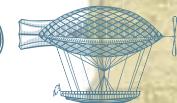
США стали «законодавцями мод» в автомобілебудуванні.

Одночасно з автомобілебудуванням стрімко розвивалось будівництво автодоріг. Завдяки застосуванню новітньої техніки та технологій **продуктивність праці** в промисловості США була в чотири разивищою, ніж у державах Європи. Розвиток промисловості супроводжувався підвищенням рівня життя населення, у тому числі — робітників. Їхнє матеріальне становище ставало кращим, ніж у робітників європейських країн.

США, випередивши Велику Британію, **вийшли на перше місце у світі за обсягом промислового виробництва** й не поступаються цією позицією донині.

Як Ви думаете, у чому полягала доцільність спорудження хмарочосів у Нью-Йорку та в інших великих містах на початку ХХ ст.? Що сьогодні видається дивним в історії спорудження Вулворт-блдінгу?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: Запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні причини економічного підйому США після Громадянської війни.
2. Визначте особливості економічного розвитку США наприкінці XIX ст.
3. Яку роль зіграло антимонопольне законодавство в розвитку економіки країни?
4. Розкрийте зміст расових конфліктів в американському суспільстві.
5. У чому полягала відмінність позицій між прихильниками експансіонізму й ізоляціонізму в зовнішній політиці США?
6. Покажіть на карті (с. 204) країни, на які поширювалася зовнішньополітична експансія США.
7. Поясніть значення термінів і понять: *расова дискримінація, сегрегація, експансіонізм*.

II. Обговоріть у групі

1. Які чинники принципово відрізняли історичний, політичний, економічний розвиток США від Великої Британії, Франції й Німеччини в цей період?
2. Проблема браку робочої сили в США існувала з моменту становлення держави. Як вона вирішувалася в останній третині XIX ст.? До яких наслідків це приводило?
3. Які особливості соціально-економічного й політичного розвитку США наприкінці XIX ст. визначили подальше зростання могутності цієї країни протягом усього ХХ ст.?
4. Як впливав розвиток автомобілебудування в США на загальний соціально-економічний розвиток країни?

III. Миємо творчо й самостійно

Деякі історики вважають, що Реконструкція Півдня США зазнала невдачі, бо й через 100 років після перемоги Півночі, на Півдні існували расова дискримінація й сегрегація, а в суспільній свідомості населення Півдня залишалось негативне ставлення до перемоги Півночі. Особлива історична пам'ять про події Громадянської війни в США, її героїв та наслідки залишається на Півдні США до сьогодні.

Як Ви вважаєте, чи існує загроза розколу країни сьогодні через різну історичну пам'ять значної частини населення Півночі та Півдня США? Що об'єднує громадян Сполучених Штатів, які мають різну історичну пам'ять про події минулого? Які уроки з цього можуть бути прийнятними для сучасної України?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1898 р.	америциано-іспанська війна
1901–1909 рр.	президентство Т. Рузельта в США
1913–1921 рр.	президентство В. Вільсона в США

§ 22

«Великі реформи» в Росії. Зовнішня та колоніальна політика Російської імперії. Революція 1905—1907 рр. Столипінські реформи

Історичні подробиці. Московське князівство виникло у XII ст. як улус Золотої Орди. У XIV—XVI ст. навколо Москви ствердилася централізована держава, що охоплювала всі землі Північно-Східної та Північно-Західної Русі. Наприкінці XVI — у середині XVII ст. оформилося кріпосне право. Петровські реформи (кінець XVII — перша чверть XVIII ст.) сприяли промисловому розвитку країни, та водночас «законсервували» феодальні відносини в економіці та суспільстві. У результаті територіальних захоплень у XVI—XIX ст. утворилася багатонаціональна держава. Особливістю Російської імперії було те, що території її колоній прилягали до метрополії. Деякі «національні окраїни» (Фінляндія, Польща, Україна тощо) за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку випереджали російську метрополію.

1. СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА (СЕЛЯНСЬКА, АБО АГРАРНА, РЕФОРМА)

У першій половині XIX ст. економіка Росії розвивалася досить швидкими темпами. Але за багатьма показниками Росія відставала від провідних держав, передусім через наявність *кріпосницької системи*.

Нерозв'язаним у Російській імперії залишалося *національне питання*.

Кріпосне право (кріпосництво) — форма феодальної залежності селян: прикріплення їх до землі та підпорядкування адміністративної та судової влади феодала.

Олександр II Миколайович (1818—1881 рр.) — російський імператор з 1855 по 1881 р. Старший син Миколи I. Здійснив скасування кріпосного права (1861 р.) та інші реформи. Після Польського повстання 1863—1864 рр. перейшов до охоронного внутрішньополітичного курсу. У роки царювання Олександра II завершилося приєднання до Росії територій Кавказу (1864 р.), Казахстану (1865 р.), більшої частини Середньої Азії (1865—1881 рр.). На Олександра II було зроблено кілька замахів, під час замаху 1 березня 1881 р. він був убитий. У російській дореволюційній літературі йменувався Визволителем.

Новий російський імператор, на відміну від своїх попередників, дотримувався ліберальних поглядів і розумів необхідність реформ. 30 березня 1856 р. Олександр II привселюдно заявив про необхідність скасування кріпосного права, зазначивши: «Набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу».

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест «Про... дарування кріпосним людям прав стану сільських обивателів» та «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності».

Основні положення селянської (аграрної) реформи

1. Селяни одержували більшість цивільних прав (у тому числі особисту волю) і право вільно розпоряджатися своїм майном. Селяни, як і раніше, повинні були платити подушну подать і нести рекрутську повинність. Як і раніше, стосовно селян застосовувалися тілесні покарання.

2. Вводилося селянське самоврядування, основою якого була сільська громада.

3. Поміщики зберігали власність на всі землі, що належали їм, однак були зобов'язані надати в користування селянам наділ землі (його розмір встановлю-

вався для кожного регіону, залежно від якості землі). За користування поміщицькою землею селяни зобов'язані були виконувати повинності — відпрацьовувати панщину або платити оброк.

4. Встановлені норми наділу були нижчі від тієї кількості землі, що перебувала в користуванні селян до реформи. Поміщики мали право «відрізати» надлишок землі (**«відрізки»** — це насильно «відрізані» від селянських наділів землі на користь поміщиків).

5. Викупити отриманий у користування наділ селянин міг за згодою поміщика. Через те, що селяни не могли сплатити всієї суми за земельні наділі, уряд перебрав на себе **викупну операцію**, виплативши поміщикам решту боргу грішми та цінними паперами. Селянство стало боржником держави, сплачуючи викупний борг і проценти на нього протягом 49 років.

Під час проведення реформи були розроблені **місцеві «Положення»** для окремих районів, у тому числі й **для України**, де були найродючіші землі. Ці «Положення» стосувались особистої залежності селян від поміщика та поземельних відносин.

Після реформи селяни мали у своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На Півночі Росії вони втратили близько 10 % своїх колишніх наділів. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30 %.

Селянська реформа, незважаючи на її грабіжницький стосовно селян характер, мала надзвичайно велике значення для подальшої економічної та соціально-політичної модернізації країни.

У селі почалося розшарування селянства: з патріархального седовоща селян-общинників виділялися швидко розбагатілі хазяї й бідняки. Фабрики й заводи одержали постійний приплів дешевої робочої сили. Прискорене руйнування натурального господарства зробило більш ємним всеросійський внутрішній ринок.

Водночас були збережені деякі кріпосницькі пережитки, зокрема: поміщицьке землеволодіння, тимчасово зобов'язані відносини, панщина й оброк, «відрізки», викупні платежі, політичне безправ'я селян.

2. РЕФОРМИ ОЛЕКСАНДРА II ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

У ході здійснення **фінансової реформи 1860 р.** був створений Державний банк. Міністерство фінансів стало єдиним розпорядником усіх прибутків і витрат.

1 січня **1864 р.** Олександр II затвердив «Положення про губернську й повітову земську установи». **Земська реформа** запроваджувала органи місцевого самоврядування — губернські й повітові земства. Вони відали будівництвом місцевих доріг, охороною здоров'я, народною освітою, місцевою торгівлею та промисловістю, а також добroчинністю.

Серед реформ 60—70-х років XIX ст. **найбільш послідовною була судова реформа (1864 р.)** Судді ставали незалежними (вони не підпорядковувалися місцевій адміністрації). Судовий процес відбувався відкрито. Він носив змагальний характер між прокурором (обвинувачем) та адвокатом (захисником). Долю обвинувачуваних вирішували присяжні засідателі (судді-непрофесіонали).

Уроки Кримської (Східної) війни засвідчили, що російська армія має потребу в глибокій **військовій реформі**. У **1874 р.** був прийнятий новий військовий статут, за яким у країні замість рекрутських наборів вводилася **загальна військова повинність** для чоловіків, що досягли 21 року. Статут передбачав **скорочення терміну військової служби** в сухопутних військах до шести років і на флоті до семи років. Для поліпшення підготовки офіцерського складу засновувалися спеціальні військові училища та академії.

У рамках **освітньої реформи 1864 р.** впроваджувалася єдина система початкової освіти. Головною ланкою в ній були народні початкові училища з

Золота монета (реверс) номіналом 1000 рублів, випущена до 150-річчя Маніфесту про скасування кріпосного права (Росія, 2011 р.)

Читання Положення
19 лютого 1861 р.

Картина художника Григорія М'ясоєдова (1873 р.)

?

Підготуйте історичний коментар до зображення.

Земство (земські установи) — виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії. Введені земською реформою 1864 р.

безкоштовним навчанням. Гімназії ділилися на реальні та класичні, право навчання в них (воно було платним) надавалося представникам усіх станів. Університетам надавалася широка автономія в питаннях внутрішньої діяльності. Впроваджувалися приватні (платні) курси, де особи жіночої статі могли здобути вищу освіту. **Реформа цензури 1865 р.** звільняла від попередньої цензури центральні газети й журнали за умови внесення грошової застави. Була ліквідована попередня цензура для урядових та наукових видань. Однак цензурні послаблення поширювалися тільки на Петербург і Москву.

У **1870 р.** проведено **міську реформу**, відповідно до якої розпорядницькі функції в містах покладали на міські думи.

3. РОСІЯ В ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Скасування кріпосного права, реформи 60–70-х років XIX ст. створили сприятливі умови для подальшого розвитку країни. У 80-х роках XIX ст. в Росії завершився промисловий переворот. У 1893 р. почався промисловий підйом, що тривав до початку ХХ ст. **Промислове виробництво** в країні за цей час збільшилося удвічі.

Відмітна риса розвитку **сільського господарства** полягала в його **екстенсивному характері**. Збільшення валових зборів зерна досягалося за рахунок оранки нових земель. Основним постачальником хліба залишалися поміщицькі господарства, але поступово зростала роль і селянських.

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ

За формуєю державного правління Росія була абсолютною монархією. Вона була єдиною з великих країн Європи, що не знала парламентаризму — представницьких установ в країні не було до 1906 р.

До початку ХХ ст. **соціально-політичними особливостями** Російської імперії були, зокрема: необмежене самодержавство; захист держави інтересів поміщиків та великої буржуазії; станова нерівність; національне гноблення неросійських народів.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

До початку ХХ ст. чисельність населення Російської імперії становила більш як 110 млн осіб. Незважаючи на масове переселення селян із центральних у східні й південні райони країни, основна частина населення (75 %), як і раніше, проживала в Європейській частині Росії.

Російська імперія була **багатонаціональною державою**, у якій проживали більш як сто різних націй і народностей.

Царський уряд проводив великородзинну політику національного гноблення неросійських народів, придушував найменші паростки їхніх національно-визвольних рухів, постійно створював перешкоди для розвитку самобутніх національних культур. Тільки на заході країни — у Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії й Польщі — населення мало різні форми автономії. Найповніша автономія була у Фінляндії, де збереглися законодавство, парламент і грошова система.

4. ЗОВНІШНЯ Й КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АЗІЇ

У 1858 р., скориставшись складним положенням **Китаю**, якому оголосили війну Велика Британія і Франція, Росія змусила його віддати Амурську область. Через два роки Китай змушений був поступитися Росії Уссурійським краєм.

Міська дума — орган міського самоврядування в Росії; міські думи займалися питаннями міського благоустрою, охорони здоров'я, господарськими справами. Очолювалася міським головою.

Цивілізація по-російськи.
Карикатура (1869 р.)

У першій половині XIX ст. Росія повністю захопила **Казахстан** і включила його до складу імперії. Тепер черга була за середньоазіатськими феодальними державами.

У 1864 р. російські війська вступили на територію Кокандського ханства й захопили міста Чимкент і Ташкент. У 1868 р. російські війська захопили Семарканд і наблизилися до Бухари. Бухарський емірат змушений був підписати мирний договір, за яким він визнав себе васалом Російської імперії. Цього самого року васалом Росії стало й Кокандське ханство. У травні 1873 р. війська Росії ввійшли до Хіви. Незабаром був підписаний мирний договір, за яким Хівінське ханство ставало васалом Росії.

Завоювання Росією Середньої Азії мало неоднозначні наслідки. З одного боку, воно сприяло припиненню феодальних міжусобиць і ліквідації феодальної роздробленості в цьому регіоні. З іншого боку — означало перетворення казахських і середньоазіатських земель у колонію царата.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА

Російське просування до берегів Тихого океану та кордонів Кореї дедалі більше турбували Японію, яка прагнула гегемонії в регіоні. З іншого боку, уряд **Миколи II** штовхав країну до війни, не зумівши правильно оцінити зовнішньополітичне становище Росії, її військову непідготовленість.

Раптовою атакою на російські кораблі в Порт-Артурі **27 січня 1904 р.** Японія розпочала війну. Висадка в лютому-квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні бойові дії проти росіян забезпечили японцям взяття в облогу Порт-Артура й розгортання бойових дій у Маньчжурії. Із серпня по грудень 1904 р. тривала облога **Порт-Артура**. Захисники фортеці витримали шість штурмів, але Порт-Артур все ж капітулював.

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще дві великі поразки: у лютому **під Мукденом** та в травні біля острова **Цусіма**. Героїзм моряків крейсера «Варяг» і канонерського човна «Кореець», серед яких було чимало українців, увійшов в історію та став символом мужності й військової відваги. Однак через погану підготовку Росії до війни та бездарне командування російський флот зазнав нищівного розгрому.

Утім і в Японії сил для подальшої боротьби бракувало. За посередництва США Росія та Японія почали переговори. За мирною угодою, підписаною в Портсмуті (США) 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину Сахаліну.

Поразка царської Росії у війні з Японією серйозно вплинула на розстановку сил не тільки на Далекому Сході, а й у Європі. Водночас вона прискорила розвиток революційних подій у Росії.

5. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 pp.

Прологом першої російської революції став страйк робітників Путилівського заводу в Петербурзі, що розпочався 3 січня 1905 р. А вже 8 січня страйк охопив усі заводи столиці. Тодішня профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників», яку очолював священик **Гапон**, за ідеєю свого лідера вирішила звернутися із проханням до царя. Під петицією підписалися 150 тис. осіб.

«Посидимо біля моря, почекаємо погоди!..»

Джон Буль (Англія) і Дядько Сем (США)
підштовхують японця на війну з Росією.

Порт-Артур обороняє забайкальський козак.
Російський плакат, 1904 р.

?

Яка ідея плакату? Які настрої в російському суспільстві щодо сил Росії та Японії в майбутній війні він відображає?

Уранці **9 січня 1905 р.** народний похід до царя на чолі з Гапоном закінчився розстрілом беззбройних робітників. Гапону вдалося втекти, але згодом, за вироком робітників, його було схоплено й повішено в березні 1906 р. в передмісті Петербурга.

Події **«кривавої неділі»** приголомшили російську громадськість і викликали бурю протестів по всій країні. **У Росії розпочалась революція.** Вона була викликана **глибокими проблемами**, які потребували розв'язання:

- **вишення аграрного питання** (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини та кругової поруки);
- **встановлення конституційно-демократичного устрою** в Росії (ліквідація самодержавства, демократизація суспільного життя, проголошення та юридичне закріплення прав і свобод громадян);
- **розв'язання соціальних проблем** (встановлення 8-годинного робочого дня та мінімального розміру заробітної плати, виплата пенсій, створення системи соціального захисту);
- **вишення національного питання** (реалізація прав націй на самовизначення).

Намагаючись спинити революцію поступками, **17 жовтня 1905 р.** цар видав Маніфест, у якому обіцяв скликати Державну Думу, провести низку реформ у країні. Значна частина російського суспільства не хотіла подальшого розхитування держави, вважаючи достатніми здобуті поступки з боку самодержавства.

У країні утворювались нові політичні партії та організації. Восени 1905 р. сформувалась **партія октібристів** («Союз 17 жовтня», російською — «Союз 17 жовтня»). Назва партії відображала її задоволеність поступками, зафіксованими в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. Ліберальна програма октібрістів була спрямована на встановлення конституційної монархії, проведення законодавчих реформ, відкидала революційне насильство.

До партії входили промисловці, банкіри, торговці, чиновники, поміщики, а також викладачі, лікарі, священики, селяни. Лідерами партії були московський підприємець **O. Гучков** і землевласник та підприємець із Катеринославської губернії **M. Родзянко**.

Партія кадетів, яка в 1905 р. була налаштована опозиційно до царизму, вимагала встановлення конституційного ладу, забезпечення свободи слова, совісті, зборів, пересування, недоторканності житла, законодавчого регулювання питань найму робочої сили, права національних меншин на культурно-національну автономію тощо.

Маніфестація 17 жовтня 1905 року. Картина художника Іллі Рєпіна (1907–1911 рр.)

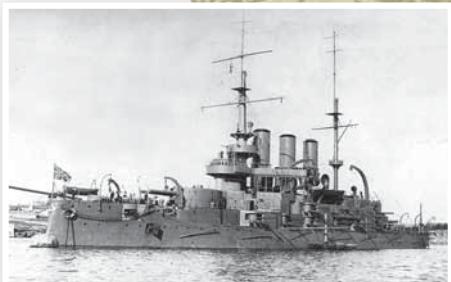
Які настрої людей намагався передати художник?

Лідером партії був історик **П. Мілюков**, біля джерел партії стояли відомий економіст **П. Струве**, письменник і прогресивний громадський діяч **В. Короленко**, відомий учений **В. Вернадський**.

Більшість політичних партій Росії (крім більшовиків, анархістів та есерів-радикалів) позитивно оцінювали **результати революції**:

- скликання царським урядом **Державної Думи** — виборного законодавчого органу, першого паростку парламентаризму в імперії;
- **проголошення демократичних свобод**;
- видання законів, що надавали робітникам **гарантії соціально-го захисту**;
- **початок підготовки урядом аграрної реформи**.

Революція, що розпочалася 9 січня 1905 р., досягла свого найвищого розмаху в грудні 1905 р., а до 1907 р. пішла на спад.

Панцерник «Потъомкін». Фото початку ХХ ст.

?

Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про повстання на панцернику «Потъомкін».

Основні події революції

9 січня 1905 р.	«кривава неділя», початок революції
січень — лютий 1905 р.	масові страйки, у яких взяли участь 440 тис. робітників
червень 1905 р.	повстання на панцернику «Потъомкін»
17 жовтня 1905 р.	царський Маніфест
7–18 грудня 1905 р.	збройне повстання в Москві, придушене царським режимом
1906–1907 pp.	спад революції та її поразка

6. СТОЛИПІНСЬКІ РЕФОРМИ

Стабілізація внутрішнього, у тому числі економічного становища після революційних подій 1905 р. пов'язана з ім'ям **Петра Століпіна**, який у **1906 р.** очолив російський уряд.

Століпін став ініціатором перетворень високої економічної та соціальної результативності. Головною справою життя Століпіна стала **агарна реформа**, що включала такі положення:

1. Указ про **звільнення селян від викупних платежів та общинної залежності**, за яким усі охочі могли вийти з общини й отримати землю у власність. Таким чином, ліквідовувався один з феодальних пережитків на селі — селянська община.

2. Закон, що **дозволяв селянам селитися на хуторах** і володіти землею на правах спадкової власності.

3. **Створення земельного фонду** з державних земель для забезпечення землею селян, які потребували її.

4. **Надання селянам права викупати землю поміщиків.**

5. Виділення селянам державних **безпроцентних кредитів** для купівлі землі.

6. **Активізація роботи селянського банку**, який кредитував землевласників, протидіяв спекуляціям землею.

7. Організація **переселення селян** із центральних районів Росії до Сибіру, Казахстану й Середньої Азії, де був великий вільний земельний фонд. Держава допомагала селянам із транспортом, кредитами на будування будинків у нових місцях проживання, купівллю реманенту, худоби та домашнього майна.

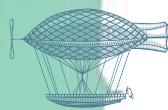
8. **Організація на сели** дорожнього будівництва, кооперативної діяльності, медичної та ветеринарної допомоги, агрономічних консультацій, будівництва шкіл і сільських храмів.

Унаслідок Століпінських реформ **у Росії формувалося високорозвинуте землеробство**. Залишки хліба незабаром після початку реформ становили сотні мільйонів пудів, тому різко зросли валютні надходження, пов'язані з експортом зерна.

Розвиток сільського господарства сприяв і розвиткові російської промисловості.

Петро Століпін

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

- Що спонукало царський уряд скасувати кріпосне право та провести інші реформи?
- Зазначте основні положення селянської (аграрної) реформи.
- Назвіть пережитки феодально-кріпосницької системи, що збереглися в країні після скасування кріпосного права.
- Які реформи були проведені в Росії в 1860–1870-і роки?
- У чому проявлявся демократичний характер земської й міської реформ? Що нового внесла судова реформа в судочинство?
- Які були особливості розвитку Росії в післяреформений період?
- Користуючись картою, вміщеною в шкільному атласі, схарактеризуйте зовнішню та колоніальну політику Росії в другій половині XIX ст.
- Назвіть основні події російсько-японської війни.
- Які соціально-політичні та економічні проблеми мала розв’язати революція 1905–1907 рр.?
- Назвіть основні події революції 1905–1907 рр.
- Зазначте основні заходи Століпінської аграрної реформи.
- Поясніть значення термінів та понять: *кріпосне право, земство, міська дума*.

II. Обговоріть у групі

- Історики стверджують, що скасування кріпосного права стало історичним рубежем у багатовіковій історії Росії. Чи згодні Ви з такою точкою зору?
- Чим було викликане посилення колоніальної політики Російської імперії в другій половині XIX — на початку ХХ ст.?
- Схарактеризуйте результати та значення революції 1905–1907 рр.
- Чи можна вважати, що Століпінські реформи були «продовженням» реформ 1860–1870 рр.? У чому полягає їхня спільність і відмінність?

III. Мислю творчо й салоспійно

- Реформи з ліквідації кріпосного права були проведені в Австрії в 1765 р., у Пруссії — в 1807 р., у Франції — наприкінці XVIII ст. Чим Ви можете пояснити те, що кріпосницькі порядки в Росії протрималися довше, ніж в інших країнах? Які особливості мав соціально-економічний розвиток Росії порівняно з країнами Західної Європи?
- Петро Століпін у «Промові про влаштування побуту селян та про право власності», яку виголосив 10 травня 1907 р., зокрема, зазначив: «...Супротивникам державності хотілося б обрати шлях радикалізму, шлях звільнення від історичного минулого Росії, звільнення від культурних традицій. Ім потрібні великі потрясіння, нам потрібна Велика Росія!»
Як Ви розумієте ці слова, кому вони були адресовані? Як Ви вважаєте, чи могла Російська імперія на початку ХХ ст. уникнути революційних потрясінь?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМИТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

19 лютого 1861 р.	скасування кріпосного права в Росії
1864 р.	земська реформа, судова реформа
1870 р.	міська реформа
1874 р.	військова реформа
1904–1905 рр.	російсько-японська війна
1905–1907 рр.	російська революція
1906 р.	початок Століпінських реформ

§23

Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Утворення нових незалежних держав на Балканах

1. ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ДУАЛІСТИЧНУ МОНАРХІЮ

ПОЧАТОК РЕАКЦІЇ ТА СПРОБИ РЕФОРМ

Після придушення революцій 1848—1849 рр. в Австрійській імперії розпочався період реакції. Імперія, що зберігала до 1848 р. **федеративний характер**, була переворена на **унітарну державу** з абсолютною необмеженою центральною владою.

Наприкінці 50-х років XIX ст. *Австрія опинилася в повній ізоляції в Європі*: австрійська інтервенція до Дунайських князівств у період Східної війни (1853—1856 рр.) зруйнувала союз із Росією, відмова від активної участі в цій війні відштовхнула від неї Францію. Відносини з Пруссією також погіршилися через австро-prusське протистояння в процесі об'єднання німецьких держав. У 1859 р. вибухнула **австро-італо-французька війна**, що обернулася крахом австрійських військ та утворенням **Італійського королівства**. Поразка у війні викликала внутрішню кризу в імперії. Почалися масові антиурядові виступи, особливо потужні — в Угорщині.

Усе це змусило імператора піти на поступки національним рухам країни. **20 жовтня 1860 р.** був виданий **«Жовтневий диплом» — нова конституція імперії, що відновила автономію регіонів** і розширила права регіональних ландтагів, перш за все угорських Державних зборів, які отримали навіть право законодавчої ініціативи. Угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини. «Жовтневий диплом» не заспокоїв угорське суспільство: заворушення з вимогами відновлення конституції 1848 р. тривали. У той же час нова конституція викликала нездоволення слов'янських регіонів імперії, які протестували проти надання особливих прав угорцям, а також австрійських лібералів, які побоювалися того, що в новому імперському парламенті німці опиняться в меншості.

У результаті **26 лютого 1861 р.** був опублікований **«Лютневий патент», що змінював жовтневу конституцію в дусі централізації**: права регіональних ландтагів були істотно урізані, а повноваження імперського парламенту, що формувався тепер не за національно-територіальним, а за становим принципом, значно розширені.

Державні збори **Угорщини** відмовилися затвердити «Лютневий патент». Була також прийнята петиція до імператора з проханням відновлення конституції 1848 р. Але імператор відкинув петицію і 22 серпня 1861 р. розпустив Державні збори та місцеві збори. В Угорщині був упроваджений надзвичайний стан, який незабаром був поширеній на інші регіони імперії. У 1863 р. імперський парламент покинули чеські й польські депутати, чим повністю паралізували його роботу.

Таким чином, спроби реформ провалилися, що в 1865 р. визнав і сам імператор, відмінивши конституцію 1860 р.

УГОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у 1849—1863 рр.

Угорський національний рух у 1848—1849 рр. був **неоднорідним**.

Центристи безуспішно намагалися переконати австрійський уряд повернутися до федералізму та автономії регіонів, що існували до 1848 р. Вони вважали, що лише розширенням прав областей, складових імперії, можна добитися її зміцнення.

Унітарна держава — форма державного устрою, за якого територія держави, на відміну від федерації, **не має** у своєму складі **федеральних одиниць** (штатів, земель, автономій, автономних республік, округів тощо), **а ділиться на адміністративно-територіальні одиниці** (райони, області тощо), управляється безпосередньо із центру (столиці держави).

«Лютневий патент»

Популярнішими серед угорців, проте, були ті політичні угруповання, які відмовлялися від співпраці з центральною владою Австрійської імперії та ініціювали рух «пасивного опору» (ухилення від сплати податків, неучасть в адміністрації, відмова від будь-якої співпраці з урядовими структурами, демонстративне «не володіння» німецькою мовою). Їхньою метою було *відновлення внутрішнього суверенітету Угорщини в рамках Австрійської імперії*.

Представники *радикального крила* угорського національного руху на чолі з Л. Кошутом виступали з вимогами незалежності як Угорщини, так й інших національних регіонів імперії та формування на Балканах угорсько-слов'яно-румунської конфедерації під керівництвом Угорщини.

У 1859–1861 рр. був *пік антиавстрійських* виступів в Угорщині. Головною вимогою залишалося відновлення конституції 1848 р., що передбачало повний суверенітет Угорського королівства при збереженні унії з Австрією.

У 1863 р. уряд знову повернувся до *автократичних* методів управління. Саме в цей період почався занепад впливу радикалів в угорському національному русі.

АВСТРО-УГОРСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ

Незважаючи на провал спроб конституційних реформ 1860–1861 рр., імператор **Франц Йосип I** сподівався на компроміс із угорським національним рухом, що дозволив би зміцнити монархію. У **1865 р.** почалися секретні переговори через посередників між імператором і представниками угорських лібералів.

Австро-угорське зближення прискорили міжнародні події середини **1860-х років**. У **1866 р.** під час *австро-прусської війни* австрійські війська були повністю розбиті. Різке послаблення Австрійської імперії при одночасному посиленні загрози з боку Росії та зростанні національних рухів слов'янських народів імперії стурбували угорських лідерів.

Тактика «пасивного опору» вже не приносила результатів, а навпаки, позбавляла угорську еліту можливості брати участь в управлінні країною.

У той же час посилилися національні рухи інших націй Австрійської імперії: чехів, хорватів, румунів, поляків і словаків, які виступали з ідеями перетворення держави на федерацію рівноправних народів.

Усе це призвело до того, що угорські ліберали *вирішили відмовитися від національної ідеології часів революції* й *знизили обсяг своїх вимог на переговорах з австрійським урядом*. *Австрійські ліберали також прийшли до усвідомлення необхідності укладення союзу з угорцями для забезпечення збереження переваги німців у західній частині імперії*.

ПІДПИСАННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ДОГОВОРУ

15 березня 1867 р. між австрійським імператором Францем-Йосипом I і представниками угорського національного руху на чолі з Ф. Деаком був підписаний договір, відповідно до якого *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину*.

Австро-Угорська імперія була розділена на дві частини — австрійську й угорську, кожна з яких отримала повний суверенітет щодо внутрішніх справ.

Обидві частини імперії повинні були мати власний парламент, незалежний уряд, власну систему державної адміністрації, суду та юстиції. *Загальноімперському уряду* передавалися повноваження щодо зовнішньої, військово-морської та фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ також скликалися Коронна рада й рада спільних міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії та Угорщини й запрошених імператором осіб. За угодою 1867 р.

Франц Йосип I

Дуалістична монархія (від лат. *dualis* — по-двоєйний) — один із двох видів конституційної монархії, поряд з парламентською; **є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентарної**. За дуалістичної монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження, що ставить його в центр усієї політичної системи даної держави.

Австрія брала на себе 70 % загальноімперських витрат, Угорщина — 30 %, надалі ця частка мала корегуватися кожні 10 років, зважаючи на рівень економічного розвитку.

В обох частинах держави були проголошені **демократичні свободи**, рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності тощо. Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами. Монарх зберігав за собою право попереднього схвалення законопроектів, особисто призначав голів урядів і спільніх міністрів, а також залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Незабаром після підписання угоди її умови були затверджені угорськими Державними зборами, а 8 червня 1867 р. Франц-Йосип I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

ЗНАЧЕННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ УГОДИ

Сучасні історики вважають, що **австро-угорська угода була єдиним можливим способом збереження для габсбурзької монархії статусу великої держави**. Завдяки угоді до початку Першої світової війни розвиток Австро-Угорщини був відносно спокійним. Імперія увійшла в період бурхливого економічного розвитку й модернізації всіх аспектів суспільного життя.

Проте новий державний устрій мав **недоліки**, серед яких найважливішим було **збереження сильної влади імператора**, що врівноважувала роль парламентських структур, і **нездоволення інтересів інших націй імперії**. Саме ці чинники за умов поразки у війні відіграли фатальну роль у долі Австро-Угорщини, викликавши крах і розпад імперії в 1918 р.

2. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1877–1878 рр.

ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ

«Східне питання» з моменту його виникнення в другій половині XVIII ст. стало одним із центральних проблем у міжнародній політиці. Економічну та політичну **слабкість Османської імперії** європейські держави намагалися використати у своїх інтересах. Імперія була вигідним ринком збути та джерелом сировини. Вона мала важливе стратегічне значення, розташовуючись на перехресті шляхів між Європою, Азією й Африкою. Криза Османської імперії супроводжувалася активізацією національно-визвольної боротьби поневолених нею народів.

Росія намагалася скористатися протиріччями європейських країн для відновлення свого впливу на Балканах.

У 1875 р. розпочалося **повстання слов'ян проти турецького панування** в Боснії та Герцеговині. У 1876 р. слов'янські держави **Сербія, Болгарія та Чорногорія**, що перебували під владою Туреччини, оголосили їй війну. Провідні європейські країни не лише не підтримали визвольну боротьбу балканських народів, а підбурювали турків на активні військові дії.

З іншого боку, визвольний рух слов'янських народів Балкан прагнула використати Російська імперія. Росія здавна прагнула встановити свій **контроль над стратегічно важливими проливами Босфор і Дарданелли**.

Приводом до війни стала відмова турецького султана від виконання рекомендацій зі здійснення реформ, викладених у Лондонському протоколі. Підтримуючи Сербію, що зазнала низку невдач у війні з Туреччиною, **24 квітня 1877 р.** Росія оголосила війну Туреччині.

Герб Австро-Угорської імперії

Марш сербських солдатів.
Гравюра 1877 р.

Покажіть на карті проливи Босфор і Дарданелли. Поясніть, у чому полягає військово-стратегічне значення контролю над цими проливами.

ХІД ВІЙНИ

Російські війська, переправившись через Дунай, зайняли Північну Болгарію й обложили фортецю Плевну. Наприкінці 1877 р. російські війська вступили до Південної Болгарії, у січні 1878 р. зайняли Андріанопіль.

Після завдання поразок турецькій армії на території Румунії, російська армія разом з болгарськими ополченцями почала звільнення Болгарії від османського ярма. Після героїчної оборони Шипки й взяття фортеці Плевни російська армія звільнила всю територію Болгарії від турецьких військ.

Успіхи супроводжували Росію й на Кавказі. У травні 1877 р. був взятий Ардаган, у серпні — Сухумі, потім — уся Абхазія, у листопаді — фортеця Карс. Запеклі бої на Кавказі відволікали турок від воєнних дій на Балканах.

3. САН-СТЕФАНСЬКИЙ ДОГОВІР Й УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

Після заняття російськими військами невеликого містечка Сан-Стефано (12 км від Константинополя) турецький уряд, побоюючись втрати столиці, зажадав миру. **19 лютого 1878 р.** Росія й Туреччина підписали тут мирний договір.

Згідно з умовами договору створювалася нова держава — автономне князівство **Болгарія**, що включало територію з болгарським населенням від Дунаю до Егейського моря. Болгарське князівство повинне було виплачувати податки турецькому султанові, але користувалось незалежністю у внутрішніх справах. Так само, як і **Македонія**, воно оголошувалося васалом Османської імперії. **Боснії** та **Герцеговині** надавалася автономія у складі Османської імперії. **Сербія**, **Чорногорія** та **Румунія** стали повністю незалежними державами й розширили свої території.

До Росії відійшли Південна Бессарабія, Батум, фортеці Ардаган, Карс і Баязет. **Сан-Стефанський мирний договір** значно посилював вплив Росії на Балканах та Кавказі.

4. БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС

Велика Британія й Австро-Угорщина не бажали посилення Росії на Балканах і заявили протест проти умов Сан-Стефанського договору. Росія, побоюючись нової війни, змушенна була погодитись на скликання міжнародного конгресу, що відкрився **13 березня 1878 р.** в Берліні. Мета конгресу для Османської імперії та західних країн зводилася до ліквідації наслідків перемоги Росії в російсько-турецькій війні й ствердження впливу країн Західної Європи на Близькому Сході.

Відповідно до рішень Берлінського конгресу **Чорногорія**, **Сербія** й **Румунія** зберігали незалежність, однак територія Чорногорії була істотно скорочена, були зменшені території Сербії й Румунії.

Артилерійський бій під Плевною.
Батарея облогових гармат на Великокняжій горі.
Картина художника
Миколи Дмитрієва-Оренбурзького (1880 р.)

Свідчать документи. Витяг із Сан-Стефанського мирного договору від 19 лютого 1878 р.

...СТАТТЯ II. Близкуча Порта визнає остаточно незалежність князівства Чорногорії. За угодою між російсько-імператорським урядом, урядом османським і князівством Чорногорії, будуть визначені згодом характер і форма взаємних відносин між Близкучою Портую і Князівством...

СТАТТЯ III. Сербія визнана незалежною... Турсько-сербська комісія, за сприяння російського комісара, встановить протягом трьох місяців остаточний контур кордонів... Болгарський делегат буде допущений до участі в праці комісії, коли вона проводитиме кордон між Сербією і Болгарією...

СТАТТЯ V. Близкуча Порта визнає незалежність Румунії, яка пред'явить свої права на винагороду, що має бути визначеним обома сторонами. До укладення безпосереднього договору між Туреччиною і Румунією румунські піддані користуватимуться в Туреччині всіма правами, які забезпеченні за підданими інших європейських держав...

② Яка держава називається в документі «Близкучою Портую»? Який основний зміст документа?

Будинок, у якому був підписаний Сан-Стефанський договір. Сучасне фото

Австро-Угорщина одержала право окупувати територію **Боснії** й **Герцеговини** на невизначений час.

Болгарія по Балканському хребту ділилася на Південну й Північну. Автономним князівством залишалася Північна Болгарія. Південна Болгарія поверталася до складу Османської імперії як автономна провінція Східна Румелія.

Македонія також поверталася до складу Османської імперії.

Росія передавала Туреччині фортецю Баязет.

Таким чином, результатами військових перемог Росії у війні 1877–1878 рр. та дипломатичні успіхи Сан-Стефанського договору були значно погіршені. Натомість на Балканах утворилися нові незалежні держави, що кардинально змінило міжнародні відносини на півдні Європи.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТЬ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Зазначте передумови перетворень в Австрійській імперії в середині XIX ст.
2. Схарактеризуйте угорський національний рух у 1849–1863 рр.
3. Що зумовило австро-угорське зближення в 1860-х роках?
4. Назвіть основні причини російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
5. Користуючись картою, схарактеризуйте основні події російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
6. Порівняйте основні положення Сан-Стефанського мирного договору та рішення Берлінського конгресу. Які рішення Берлінського конгресу свідчили про ослаблення позицій Росії на міжнародній арені?
7. Які з держав за Сан-Стефанським мирним договором стали незалежними?
8. Поясніть значення термінів і понять: унітарна держава, дуалістична монархія.

II. Собговоріть у групі

1. Схарактеризуйте особливості Австро-Угорської дуалістичної монархії за угодою 1867 р. У чому полягали її політичні переваги та недоліки?
2. За умовами Берлінського конгресу (березень 1878 р.) територія Чорногорії була суттєво скорочена, були зменшені території Сербії й Румунії. Австро-Угорщина отримала право окупувати територію Боснії та Герцеговини на невизначений час. Як Ви думаете, чому провідні європейські країни (насамперед, Велика Британія, Австро-Угорщина, Німеччина, Франція) стали ініціаторами таких рішень?

III. Милю творчо й самостійно

1. У чому полягає значення історичного досвіду утворення Австро-Угорської дуалістичної монархії? Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте повідомлення про вплив австро-угорської культури на українські землі.
2. Історія й сьогодення свідчать про особливий інтерес Росії до балканських країн. Як Ви вважаєте, які воєнно-стратегічні, політичні та економічні чинники визначають цей інтерес?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1867 р. створення Австро-Угорської імперії

1877–1878 рр. російсько-турецька війна

19 лютого 1878 р. підписання Сан-Стефанського мирного договору

13 березня 1878 р. початок роботи Берлінського конгресу

§ 24

«Доба Мейдзі» в Японії. Початок японської територіальної експансії

Історичні подробиці. Перша держава на території Японії утворилася в IV ст. н. е. на базі племінного союзу Ямто. З кінця XII й до середини XIX ст. (з деякими проміжками) державна влада перебувала в руках військово-феодальних правителів — сьогунів (імператор залишався релігійною главою держави). З початку XVII ст., із встановленням сьогуната Токугава, Японія виявилася закритою для зовнішнього світу. Самоізоляція Японії була перервана в 1853–1858 рр., коли Японія відкрила для американських кораблів ряд портів, підписала з США договір, що дозволив американцям на вигідних для них умовах ввозити в країну різні товари. Аналогічні договори були укладені з Великою Британією, Голландією, Францією, Росією. Ліквідація режиму сьогуната й відновлення влади імператора після революції 1867–1868 рр. вивільнило шлях до модернізації Японії.

1. КРАХ ПОЛІТИКИ САМОІЗОЛЯЦІЇ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ до середини XIX ст. СЬОГУНАТ

До середини XIX ст. Японія все ще залишалася вірною своїм принципам самоізоляції й була «зачиненою» для іноземців. Світську владу в державі здійснював **сьогун** (великий феодал, «полководець-правитель») з династії Токугава. Ця остання династія сьогунів перебувала у владі з 1603 до 1867 р.

Імператор, який вважався «священною особою», був затворником у своєму палаці й володів лише релігійною владою. Вважалося, що імператор доручив сьогуну всю владу в сферах державного управління, військової справи та дипломатії, а сам був зайнятий справами більш піднесеними. Так склалася система **сьогуната**.

ЗАНЕПАД РЕЖИМУ СЬОГУНАТА

Режим сьогуната, що спирався на крупних землевласників — **князів**, руйнувався зсередини. Князі, що раніше повністю перебували під контролем сьогунів, поступово почали проявляти самостійність.

Дрібне дворянство — **самураї** володіли по-рівняно невеликими земельними ділянками. Вони існували за рахунок панщини й оброку із селян, і їхні прибутки постійно зменшувалися.

До середини XIX ст. самураї значно збідніли, багато хто цілком розорився і бродив по країні з метою знайти собі службу. Часто вони займалися розбоєм, а іноді створювали невеликі загони для боротьби з тими, хто не визнавав їх великими землевласниками.

У середині XIX ст. тривав процес **обезземелення селян**.

У країні товарно-грошові відносини охоплювали не лише міста, а й села. Поступово розвивалося мануфактурне й ремісниче виробництво, формувався внутрішній ринок. Але на шляху розвитку капіталістичних відносин ставала феодальна регламентація, вузькість внутрішнього ринку.

У середині XIX ст. Японія перебувала в стані глибокої **соціально-політичної кризи**.

Самураї із Сацума-хану.
Фото Фелікса Беато 1860-х років

Самураї — представники стану воїнів (лицарі) у Японії, що виник ймовірно в IX ст., а також — **військово-феодальна верства дрібних японських дворян**.

«ВІДКРИТТЯ ЯПОНІЙ»

З 1640 р. Японія була «зачинена» для спілкування з усіма країнами, окрім Китаю й Кореї. Неслухів чекала страта, під забороною були сповідування християнства, діяльність місіонерів.

Самоізоляції Японії було покладено край. Тому цей процес отримав назву «Насильницьке відкриття Японії» для морської торгівлі й комерційної діяльності іноземців.

У 60-х роках XIX ст., після надання американцям і європейцям права на безконтрольну торговлю, з Японії почалося масове вивезення міді, чаю, бавовни, рису, фарфору, шовку-сирцю й виробів з нього. У країну хlinув потік дешевих товарів із США і країн Європи, що призвело до подальшого розорення японських купців і ремісників.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА Й РЕВОЛЮЦІЯ. ЛІКВІДАЦІЯ РЕЖИМУ СЬОГУНАТА

Розграбування країни викликало спочатку антиіноземний, а потім **анти-сьюгунський рух**, який очолила група князів південно-західних князівств Японії, економічно найбільш розвинена. Проти існуючого ладу виступили селяни, ремісники, робітники, торговельно-промислова буржуазія, самураї. Усі вони вимагали скидання сьюгуната, відновлення влади імператора й здійснення перетворень за європейським зразком.

У 1866 р. князі південно-західних князівств уклали між собою **військовий союз**, спрямований проти сьюгуната. У жовтні 1867 р. вони зажадали від сьюгуната негайної передачі верховної влади імператорові й оголосили збір військових сил, що підтримували імператора. 9 листопада 1867 р. 15-й сьюган з роду Токугава **Есинобу** передав свої повноваження імператору й через 10 днів подав у відставку.

З січня 1868 р. 15-річний імператор **Муцухіто** переніс свою резиденцію з Кіото в місто Едо, яке переіменували в Токіо («східна столиця»), видав маніфест про відновлення власної влади. В урочистій обстановці імператор прийняв послів іноземних держав, і відтоді країна стала «відкритою» для всього світу. Розпочав свою діяльність новий уряд країни.

Незабаром у країні розпочалася ще одна **громадянська війна**. Війська, вірні імператорові, завдали поразок військам сьюгуната. Військові дії закінчилися в травні 1869 р. повною ліквідацією сьюгуната.

У японській історії події 1867–1868 рр. називають **«реставрацією Мейдзі»** (або **«революцією Мейдзі»**), тому що кожен імператор, сходячи на престол, приймав для свого правління певний девіз. Муцухіто обрав девіз «Мейдзі», що означало **«освічене правління»**. Саме тому період правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.) офіційно назвали **«добою Мейдзі»**.

Унаслідок «революції Мейдзі» в Японії встановилася абсолютна монархія й відкрилися перспективи для завершення централізації країни.

Пізніше, у 1889 р., уряд під тиском опозиції опублікував від імені імператора Конституцію Японії, яка була укладена за німецьким зразком. Японія проголошувалася монархією на чолі з імператором, чия «особа оголошувалася священною й недоторканною». Конституція гарантувала демократичні свободи та громадянські права.

Історичні подробиці. У 1853 р. біля берегів Японії з'явилася американська військова ескадра й за допомогою зброї зажадала в сьогуна відкриття для США портів і підписання відповідного договору. Такі самі вимоги до Японії висунула й Росія. Унаслідок примусу японці в 1854 р. відкрили США два порти і встановили з ними дипломатичні відносини. У 1858 р., опинившись перед загрозою американської інтервенції, Японія пішла на підписання нерівноправного договору, за яким вона не могла встановлювати вище певного відсотка митні збори на товари, що ввозилися із США. Незабаром такі договори були підписані з Великою Британією, Голландією, Францією, Росією.

Штандарт імператора Японії

Імператор Муцухіто

«Доба Мейдзі» (у перекладі з японської — «освічене правління») — **офіційна назва періоду правління імператора Муцухіто** (1868–1912 рр.), який прийшов до влади в результаті революції 1867–1868 рр., що ліквідувала владу сьюгунів з роду Токугава.

3. РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО Й СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Імператор Муцухіто оголосив політику перетворення Японії на сильну централізовану державу, що не поступалася б європейським державам і США. Імператорський уряд почав інтенсивно проводити *реформи*, які розчистили дорогу модернізації країни й розвитку ринкових відносин.

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА

Замість князівств у 1871 р. було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ країни на 72 кен (префектур) і три фу (столичних округів). Префектів (керівників префектур) призначали імператор й уряд. Таким чином, знищувалася влада князів, створювався новий апарат державного управління. Чиновницькі посади обіймали, як правило, представники самураїв, які відрізнялися дисциплінованістю, честолюбством і відданістю імператорові.

СТАНОВА РЕФОРМА

Усі чотири колишні стани, що існували до революції, скасовувалися. Замість них у 1872 р. був запроваджений поділ на три стани: *вища знать* (аристократія), *рядове дворянство* (середні й нижчі самураї) і *простий народ* (решта населення). Згодом були ухвалені закони про громадянську рівність, уведені прізвища, скасовані колишні обмеження в шлюбах.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА

У грудні 1872 р. був виданий закон про введення в країні загальної військової повинності. Самураїв позбавили привileїв.

Японська армія перебудовувалася за європейським зразком. У військових академіях, що відкривалися, викладали британські й французькі офіцери. Армія набула високу боєготовність, а в основі її ідеологічної підготовки, як і раніше, були самурайський кодекс честі й синтоїзм із його культом предків, твердженням про «божественне походження» імператора й «особливу місію» японців.

АГРАРНА РЕФОРМА

На початку 70-х років XIX ст. у країні була проведена аграрна реформа. Вона скасувала феодальну власність князів на землю. Землю дозволялося вільно продавати й купувати. Селяни отримали у володіння землю, яку обробляли. Але вони повинні були платити земельний податок — 3 % вартості землі. Проте реформа не зачіпала феодальні пережитки: напівфеодальне поміщицьке землеволодіння, кабальну експлуатацію селян-орендарів, засилля лихварів та ін. *Аграрна реформа створила необхідні умови для розвитку товарного господарства.*

РЕФОРМИ У ВИРОБНИЧО-ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

У ході фінансової реформи з обігу вилучено старі монети й введено нову грошову одиницю — ієну. У 1872 р. організовано Державний банк. Відмінялася будь-яка регламентація професій і занять, ліквідовувалися цехи та гільдії, що ставали на заваді вільному підприємництву.

ПОДАТКОВА РЕФОРМА

Усі колишні феодальні повинності й податки були ліквідовані. Нові податки стягувалися не в натуральній, як раніше, а в грошовій формі.

РЕФОРМА У СФЕРІ РЕЛІГІЇ

Державною релігією замість буддизму оголошено синтоїзм, який зберіг культ старовинного божества — богині Сонця, ввів культ Тенно як втілення вищих небесних сил. Це мало стверджувати, що божество небесних тіл, що оселилося в Японії, є свідченням переваги японців над усім людством.

Японці епохи імператора Муцухіто

З іншого боку, з 1873 р. було припинено переслідування християн. У 1876 р. японський імператор оголосив у країні повну віротерпимість.

СУДОВА РЕФОРМА

Реорганізація судової влади відбулась відповідно до європейських принципів. Судове слідство мало ґрунтуватися на принципах гласності й змагальності. Були заборонені тортури під час попереднього розслідування справи, каралася кровна помста. Здійснювалося реформування карного, цивільного права та судочинства.

РЕФОРМИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ

Було запроваджено загальну початкову освіту за європейським зразком, створювалися середні школи й університети. Молодим японцям надано можливість здобути вищу освіту в Європі та США. Стали друкуватися газети й перекладатися книжки європейських авторів. До США та європейських країн були послані місії для ознайомлення з життям їхніх народів.

4. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ КРАЇНИ

Значні витрати зі створення промислових підприємств узяла на себе держава, яка поповнювала казну за рахунок постійного збільшення податків на селянство.

За державні кошти були побудовані так звані «*зразкові підприємства*».

Прагнучи *наздогнати* країни Заходу, уряд почав будувати державним коштом залізниці, морські судна, телеграфні лінії.

Велика увага приділялася розвитку *торгівлі*. Усі цехові правила й обмеження, привілеї торговельних гільдій були скасовані. Також були ліквідовані кордони й митниці між князівствами, уряд оголосив про свободу торгівлі й пересування. У країні з'явилися великі торговельні компанії й банки.

У 80-і роки XIX ст. у Японії розпочалася *індустриальна революція*.

З 1868 до 1885 р. в Японії *приватним капіталом* було створено близько 1300 підприємств, що займалися переважно переробкою сільськогосподарської сировини. Значна роль в економіці належала дрібним приватним підприємствам.

Розмах модернізації, а також брак землі й накопичення величезних капіталів змусили японських підприємців *звернути увагу на ринки інших країн*. Вони вкладали великі кошти у приватні китайські фірми, будували залізниці в Кореї.

Темпи розвитку японської економіки були одними з найвищих у світі. За обсягом виробництва наприкінці XIX ст. Японія залишила позаду себе Італію, Австро-Угорщину, низку інших європейських країн і наблизилася до Франції й Великої Британії.

5. ЗОВНІШНЯ Й КОЛОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯПОНІЇ

ЗОВНІШНЯ ЕКСПАНСІЯ ЯПОНІЇ

Значні успіхи в економіці й військовому будівництві позначилися на зміні зовнішньої політики Японії. Відчувши силу, Країна Сонця, що сходить, звернула свою увагу на Азію. Багаті природними й людськими ресурсами сусідні країни японці розглядали як бажану здобич.

У 1874 р. японські війська вперше висадилися на *Тайвані*, але невдало. У 1875 р. Японія захопила в Росії *Курильські острови* й почала проникнення до сусідньої *Кореї*. Наступного року був підписаний договір, що надав японцям ряд привілей і прав у цій країні.

ЯПОНСЬКО-КИТАЙСЬКА ВІЙНА 1894–1895 рр.

Першим серйозним свідченням агресивності Японії був напад її військ на *Китай* у 1894 р. Військово-стратегічна перевага Японії, невмілі й боязкі дії цинського командування привели до нищівних поразок Китаю на суши та морі.

Школа Кайті — перша початкова школа в Японії. Сучасне фото

Головний офіс Банку Японії в Токіо, заснованого 1882 р. Сучасне фото

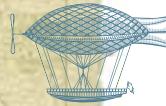
17 квітня 1895 р. був підписаний *Сімоносекський мирний договір* між Японією і Китаєм. Згідно ним Японія отримала свої перші колонії — Тайвань і Пенхулемао, а також велику контрибуцію. Сімоносекський договір відкривав широкі можливості для проникнення японського капіталу в китайську економіку. Корея була визнана незалежною державою, що означало відмову Китаю від своїх особливих прав щодо цієї країни й закріплення за Японією тих економічних і політичних позицій у Кореї, які вона здобула в ході японсько-китайської війни.

Історичні подробиці. На перших порах, підтримана Німеччиною і Францією, Росія зажадала від Японії повернення Китаю Порт-Артура (згодом Росія сама орендувала його на 99 років, а в 1900 р. зайняла територію Маньчжуруї). Японія на це відповіла створенням у 1902 р. військового союзу з Великою Британією, на що негативно відреагували Німеччина, Франція й особливо Росія.

НАРОСТАННЯ КОНФРONTАЦІЇ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

На межі XIX—XX ст. Японія перетворилася на одну з могутніх держав світу. Таке посилення цієї країни занепокоїло європейські держави, що мали інтереси в Азії і зокрема в Китаї.

На початку ХХ ст. *Російська імперія стала головним супротивником Японії на міжнародній арені*.

ЗНАЮ МИКУЛЕ — ОСМISЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМЮ МАЙБУТНЕ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю її систематизую нову інформацію

- Що зумовило занепад режиму сьогуната?
- Як сталося «відкриття Японії»? Які воно мало наслідки?
- Назвіть основні події революції Мейдзі та громадянської війни в Японії.
- Схарактеризуйте реформи, які були проведенні в Японії в 70–80-і роки XIX ст.
- Дайте загальну характеристику епосі Мейдзі.
- Які головні проблеми повсталі перед Японією на початку ХХ ст.?
- Чим можна пояснити зростання агресивності зовнішньої політики Японії в останній третині XIX ст.?
- Які були наслідки японо-китайської війни?
- Покажіть на карті (с. 205) країни, щодо яких відбувалася зовнішня експансія Японії.
- Поясніть значення термінів і понять: *сьогунат, самурай, епоха Мейдзі*.

II. Обговоріть у групі

- Яка з країн Європи (Франція, Велика Британія чи Німеччина) була найближчою до Японії за формою державного правління, політичною системою в цілому?
- Як Ви думаете, чому самураї протидіяли здійсненню реформ 1870–1880-х років?
- Сьогодні Японія — одна з високорозвинених країн світу. Як Ви вважаєте, яку роль зіграли в цьому події останньої третині XIX ст.?

III. Миєлю творчо її салостійно

Підготуйте короткі історичні есе:

- «Модернізація Японії в останній третині XIX ст.: досягнення і проблеми».
- «Роль самураїв у житті японського суспільства до революції Мейдзі та після неї.»

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1867–1868 pp. революція Мейдзі

1894–1895 pp. японсько-китайська війна

§25

Сунь Ятсен. Сіньхайська революція

Історичні подробиці. Китай — одна з найдавніших держав світу, батьківщина багатьох найважливіших відкриттів і винаходів (паперу, пороху, друкарства, компасу та ін.). У II тис. до н. е. на території сучасного Китаю утворилася держава Інь. У VI—III ст. до н. е. сформувалися конфуціанство, даосизм та інші філософські школи. У III ст. до н. е. правитель царства Цинь об'єднав під своєю владою всю країну. Імперію Цинь змінила імперія Хань (206 р. до н.е. — 220 р. н.е.). У Ханській імперії конфуціанство стало пануючою офіційною релігією й опорою імператорської влади. Був прокладений торговельний шлях на захід, у країни Середньої Азії та Близького Сходу («шовковий шлях»). Наприкінці VI ст. країна була об'єднана під владою династії Сунь. У XII ст. Північний Китай підкорили племена чжурченей. Із XIII ст. й до 1368 р. країною правили монголи. За формулою правління Китай у XVII—XVIII ст. був абсолютною монархією на чолі з імператором.

1. КИТАЙ І ЗОВНІШНІЙ СВІТ У XVI–XVIII ст. ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Першими європейцями, що проникли до Китаю в першій половині XVI ст., були **португалці**. За допомогою підкупу китайських чиновників вони заснували торговельну базу на узбережжі на північ від Гуандуна. Зловживання португалець підштовхнули китайський уряд до рішучих дій, і після запеклих морських бітв їх вигнали з берегів Китаю. Португалецям була зроблена лише одна поступка: у 1557 р. за щорічну плату їм дозволили орендувати півострів Макао (сучасна назва — Аомінь). Наприкінці XVI ст. спроби закріпиться в Китаї зробили **голландці**, проте вони закінчилися невдачею.

Опір європейському проникненню був зумовлений традиційно **ізоляціоністськими принципами** китайської зовнішньої політики. Згідно із цими принципами всі держави, окрім Китаю, вважалися **варварськими**.

2. ПЕРША ОПІУМНА ВІЙНА

Китайський шовк, фарфор, чай мали великий попит у Європі, але китайці відмовлялися будь-що купувати в європейців, тому тим доводилося платити за китайські товари сріблом. Тоді **британці почали ввозити до Китаю опіум** — з Індії, де його вирощувала Ост-Індська компанія. Доходи британців від торгівлі опіумом перевищували прибутки від операцій із чаєм і шовком.

До кінця 30-х років XIX ст. ситуація зі споживанням опіуму, який призводив до фізичного й морального виснаження імператорських підданих, викликала серйозне занепокоєння центральної влади. 18 березня 1839 р. віддано наказ видати чиновникам увесь опіум, що зберігався на складах. Факторії були оточені китайськими військами, і більш як 20 тис. ящиків опіуму було видано китайському комісарові, за наказом якого їх скинули до ровів з вапном і соленою водою.

Англійці вирішили взяти реванш. У Британії було прийнято рішення: **не оголошуєчи формально війну, спрямувати до китайського узбережжя військово-морську ескадру**. Так у 1840 р. розпочалася так звана перша опіумна війна (тривала до 1842 р.).

Економічна й військова відсталість країни, а також політика капітуляції цінського уряду привели до **поразки Китаю**.

29 серпня 1842 р. підписано **Нанкінський мирний договір**, за яким Китай відкривав для британської торгівлі п'ять портів, сплачував контрибуцію, віддавав у «вічне володіння» британцям порт **Гонконг**.

Перша опіумна війна: обстріл китайських джонок.
Картина художника Едварда Функана (1841 р.)

3. РУХ ТАЙПІНІВ

Основними причинами Тайпінського повстання були: важке становище народу, що ускладнилося після закінчення Першої опіумної війни; посилення феодальної експлуатації, податкового тягара; погіршення становища селян через їхнє обезземлення; агресія провідних європейських держав і США.

Тайпінське повстання спалахнуло в провінції

Гуансі влітку 1850 р. Ідейним вождем повсталих був сільський учитель **Хун Сюцюань**, який організував релігійну громаду, що проповідувала ідею створення «Небесної держави великого благоденства» — «Тайпін тяньго» (звідси назва повстання).

У серпні 1851 р. повстанці захопили низку міст і оголосили про **створення «Небесної держави**, покликаної служити інтересам пригноблюваних верств китайського суспільства.

На початку 1853 р. тайпіни захопили низку великих міст, а в березні зайняли **Нанкін**.

Облаштувавшись у Нанкіні і оголосивши його своєю столицею, тайпінське керівництво обнародувало свою програму «Земельна система небесної династії». Тайпіни зменшили орендну плату на землю із селян і переклали значну частину податкового тягара на багатіїв.

Проте **позиції тайпінів поступово слабшли**. Повстанці забагато часу проводили в боях. У них не вистачало **управлінських кадрів**, оскільки більшість грамотних чиновників пов'язували свої особисті інтереси з маньчжурською династією Цин.

Негативний вплив на подальший розвиток Тайпінського повстання спровів **розбрат серед верхівки тайпінів**.

На тлі проблем, що загострилися, почалася **Друга опіумна війна**. У 1854 р. представники Великої Британії, Франції та США висунули китайському імператорові вимоги щодо необмеженої торгівлі на території Китаю, офіційного права торгувати опіумом.

Британці почали шукати **привід** для нової війни в Китаї. Ним стало затримання китайською владою британського судна «Ерроу», що перевозило контрабандні вантажі. У 1856 р. британська ескадра бомбардувала порт **Гуанчжоу**. На початку 1857 р. у військових діях також брали участь американські кораблі. Незабаром до Великої Британії приєдналася і Франція. Наприкінці вересня 1860 р. у вирішальній битві під Пекіном британсько-французька артилерія розгромила маньчжуро-монгольські війська.

У жовтні 1860 р. був підписаний **Пекінський договір**, за яким китайський уряд погодився виплатити Великій Британії та Франції велику контрибуцію, відкрити для іноземної торгівлі Тяньцзінь, дозволити використовувати китайців як робочу силу в колоніях Британії та Франції.

У той час коли уряд Китаю підписав новий кабальний договір, тайпіни відстоювали суверенітет і незалежність країни. Тому **західні країни надали цинській владі допомогу й почали відкриту інтервенцію проти тайпінів**.

У запеклих боях у 1863–1864 рр. тайпіни втратили майже всі свої опорні пункти, а їхні основні сили були розгромлені збройними формуваннями китайських феодалів. Із захопленням у липні 1864 р. Нанкіна й загибеллю головних керівників тайпінське повстання було придушено урядовими силами за допомогою збройних сил західних держав. Тайпінська держава перестала існувати.

Хун Сюцюань

Резиденція Хун Сюцюаня в Нанкіні.
Сучасна реконструкція

4. ПОВСТАННЯ ІХЕТУАНІВ

До кінця XIX ст. Китай змушений був поступитися європейцям «для оренди» майже всіма морськими портами, японці отримали в країні великі концесії, а США вимагали від Китаю запровадження режиму «відкритих дверей» для всіх іноземних держав. Насправді концесії й оренда означали відторгнення територій Китаю й перетворення його на напівколонію.

Втручання іноземних держав викликало негативну реакцію місцевого населення. Особливо вороже прості люди сприйняли неповагу європейців до китайських звичаїв, прагнення у насильницький спосіб насаджувати тут християнство. У **1899 р.** розпочалося **«повстання іхетуанів»**, що набуло антиіноземного спрямування.

Повстанці вступили до Пекіна й взяли в облогу посольський квартал. Прагнучи придушити повстання, Велика Британія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Японія, США, Росія й Італія організували **інтервенцію до Китаю**. Налякані розмахом руху іхетуанів і побоюючись за свою долю, імператриця Ці Сі оголосила про початок війни з інтервентами й заступництво іхетуаніям. Проте цинські війська фактично не чинили серйозного опору військам коаліції, які досить легко захопили Пекін.

Інтервенти в **1901 р.** жорстоко придушили повстання. На Китай знову була накладена величезна контрибуція.

Історичні подробиці. Назву «іхетуань» європейці перекладали як «Кулак в ім'я справедливості та згоди». Через те, що в ній було слово «кулак», на Заході цей рух називали «повстанням боксерів». Насправді назва «іхетуань» перекладається як «загони справедливості та згоди».

Загін іхетуанів

5. СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1911–1913 рр.

ТРИ НАРОДНІ ПРИНЦИПИ СУНЬ ЯТСЕНА

Подальший національний рух у Китаї пов'язаний з ім'ям Сунь Ятсена.

Сунь Ятсен (1866–1925 рр.) — китайський політичний і державний діяч. У 1892 р. закінчив курс медицини в Гонконгу. Прийняв християнство. Політичне життя Сунь Ятсена було постійною боротьбою, яка часто завершувалася **вигнанням**. Головна спадщина його діяльності — розроблена ним політична філософія, відома як «три народні принципи». Як визначного засновника Китайської Республіки, Сунь Ятсена часто називають «Батьком нації». Він відіграв важливу роль у поваленні монархії під час Сіньхайської революції. Сунь Ятсен був першим тимчасовим президентом Республіки Китай, а згодом став одним із засновників та лідером партії Гоміньдан.

Сунь Ятсен сформулював **три народні принципи**, які визначали мету перетворень у Китаї:

- **націоналізм**, тобто повалення Маньчжурської династії та відновлення китайського правління;
- **народовладдя**, тобто ліквідація монархії та встановлення республіки;
- **народний добробут** — проведення поступової націоналізації землі та встановлення прогресивного земельного податку.

У 1905 р. Сунь Ятсен створив товариство **Тунменхой** (*Об'єднаний союз, або Союзна ліга Китаю*), метою якого було повалення в Китаї правлячої Маньчжурської династії та проголошення буржуазно-демократичної республіки. Вплив Об'єднаного союзу швидко зростав.

Мавзолей Сунь Ятсена.
Сучасне фото (2011 р.)

Чому китайці так шанують Сунь Ятсена?

Юань Шикай

Пригадайте визначення поняття «громадянська війна».

Плакат на честь проголошення Китайської Республіки з портретами Юань Шикая та Сунь Ятсена

Емблема Гоміньдану

У 1907 р. Об'єднаний союз здійснив декілька спроб підняти повстання проти Маньчжурської династії, але невдало. Зрештою, через загрозу революції, імператриця Ці Сі погодилася на проведення деяких реформ: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; скасування тортур; заборону куріння опіуму; реформу освіти та інші. Але опір традиційного суспільства був занадто сильним. Після загадкової смерті імператриці Ці Сі реформи припинилися.

ХІД СІНЬХАЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У жовтні-листопаді **1911 р.** розпочалося повстання. Цей рік китайською називався «сінъхай», тому й революція отримала назву сінъхайської.

До повсталих солдат долутилися студенти, робітники, і невдовзі революція охопила всі провінції Південного та Центрального Китаю. На півночі країни, менш розвинені у промисловому відношенні, влада залишилася в руках цінського уряду.

Маньчжурська влада в пошуках порятунку звернулася до генерала Юань Шикая, який мав реформаторські погляди, із проханням очолити збройні сили. Той погодився й незабаром став головою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю.

Однак повстання поширювалось. 2 грудня революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та прибув до Шанхая. Це ще більше надихнуло революціонерів. 29 грудня 1912 р. конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила **утворення Китайської Республіки**. Сунь Ятсен був обраний її тимчасовим президентом і 1 січня 1912 р. прийняв присягу.

У лютому 1912 р. монархія була повалена.

Подальший перебіг політичних подій змусив Сунь Ятсена, який боявся розколу країни, відмовитись від посади президента на користь Юань Шикая. Однак згодом, переконавшись у прагненні генерала встановити режим особистої влади, Сунь Ятсен перейшов до опозиції.

Завдяки його зусиллям у серпні **1912 р.** товариство Тунменхой об'єдналося з іншими республіканськими організаціями й отримало назву **Гоміньдан** (*Національна партія*), який відіграв велику роль у подальшій історії Китаю.

У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміньдан мав сильні позиції, заявили про відокремлення від Пекіна (у березні 1912 р. столицю Китаю було перенесено з Нанкіна до Пекіна). Почалася громадянська війна між Півднем, який підтримував Сунь Ятсена та його демократичні ідеї, і Північчю, яка залишалася під контролем режиму Юань Шикая.

У листопаді 1913 р. Юань Шикай оголосив Гоміньдан поза законом. Війська Півдня було розбито, Гоміньдан

пішов у підпілля, а Сунь Ятсен знову емігрував.

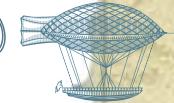
У 1916 р. Юань Шикай помер, але це не припинило політичного протистояння. Боротьба між мілітаристським урядом на півночі Китаю та революційним угрупуванням Сунь Ятсена на півдні тривала.

РЕЗУЛЬТАТИ РЕВОЛЮЦІЇ

Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому обумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913 рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрального уряду поширювалася на невелику частину Китаю. Інші території контролювали феодально-мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Сіньхайська революція не розв'язала основних проблем Китаю, але вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації — Маньчжурську династію.

ЗНАЮ МИНЕЛЕ — ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: Запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. З якою метою європейці прагнули проникнути до Китаю? Як здійснювалися перші їхні спроби потрапити в цю країну?
2. У чому полягала сутність політики ізоляції цинської династії?
3. Розкажіть про хід Першої та Другої опіумних війн.
4. Які були передумови повстання тайпінів?
5. Назвіть цілі іхетуанів перед початком повстання. За яких обставин воно розпочалося?
6. У чому полягали сутність програми тайпінів та основні принципи побудови їхньої держави?
7. Розкрийте зміст трьох народних принципів Сунь Ятсена.
8. Якими були підсумки Сіньхайської революції 1911–1913 рр.?
9. Поясніть значення термінів і понять: *тайпіни, опіумні війни, іхетуани, Гоміньдан*.

II. Собговоріть у групі

1. Які були наслідки поразки Китаю в опіумних війнах?
2. Як Ви вважаєте, чому спроби здійснення реформ у Китаї в 1898 р. зазнали невдачі? Чому в Китаї не була здійснена модернізація в дусі революції Мейдзі?
3. Як Ви думаєте, чому імператорський двір спочатку надавав заступництво іхетуаням, а потім змінив свою позицію?

III. Миємо творчо й самостійно

Підготуйте повідомлення на тему: «Основні принципи та особливості державного управління й повсякденного життя китайців у XIX ст.». Зауважте, у чому полягала відмінність китайської цивілізації в XIX ст. від європейської.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1840–1842 рр.	Перша опіумна війна
1850–1864 рр.	Тайпінське повстання
1856–1860 рр.	Друга опіумна війна
1899–1901 рр.	Іхетуанське повстання
1911–1913 рр.	Сіньхайська революція

§ 26

Спроби модернізації Османської імперії

Історичні подробиці. Османська імперія — держава, заснована на півострові Мала Азія династією Османів (1300–1922 рр.). Це була степова імперія, яка увібрала державні й культурні традиції завойованих земель. Через тюркське походження династії та панівну культуру Османську імперію в Європі та Україні називали Туреччиною, її правителів — турецькими султанами, а підданих — турками. Османська імперія в зеніті своєї могутності в XVI–XVII ст. охоплювала всю Малу Азію, Балканський півострів, арабські землі Близького Сходу та Північної Африки, значну частину Закавказзя, Північного Причорномор'я загальною площею 5,2 млн км² з населенням до 30 млн осіб. Це була найбільша ісламська держава після Арабського халіфату. Від кінця XVII ст. Османська імперія через експансію європейських держав і розвиток національно-визвольних рухів втрачала території в Європі та на Близькому Сході. Її спадкоємцею стала Турецька Республіка.

Герб Османської імперії

1. РЕФОРМИ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ в середині XIX ст.

У 1839–1870 рр. в Османській імперії здійснювалися реформи, які дістали назву Танзімат («перетворення», «реформи»). Як і в азійських сусідів імперії — Китаї, Ірані — ці перетворення були покликані подолати відсталість країни порівняно з Європою.

В Османській імперії мало бути вирішено питання рівності прав немусульманського населення з мусульманською більшістю. Тому з 1856 р. декларували допуск немусульман до державної та військової служби, рівне оподаткування. Також було проголошено про зміни податкової системи, покращення шляхів сполучення. Реформи згори посилили контроль уряду на місцях. Це збільшило потребу в урядових службовцях, і їхня кількість зросла в десятки разів, перевищивши 100 тис. осіб. Держава запровадила світську освіту для мусульман і немусульман. Ухвалений у 1868 р. закон про народну освіту постановляв, що початкова освіта мусила стати загальною, обов'язковою та безплатною. Оновлене військо, що комплектувалося рекрутськими наборами, налічувало 210 тис. солдатів й офіцерів, а також 490 тис. резервістів.

Реформи надали іноземцям право набувати землю й нерухомість. Уряд почав роздавати концесії на будівництво залізниць, експлуатацію надр, транспортні перевезення. У 1855 р. було відкрито Османський банк — перший іноземний банк з англо-французьким капіталом.

Суспільство відгукнулося на реформи піднесенням патріотизму під впливом ознайомлення з європейським інтелігентським і політичним життям. У 1851 р. в Стамбулі було утворене «Товариство знань» (Енджумені-і даниш), яке взялося поширювати знання шляхом друкування книжок з різних наук турецькою мовою. Виники друкарні й товариства просвіти.

У середовищі нової османської інтелігенції виникали різні політичні гуртки. Один з них на чолі з письменниками Намиком Кемалем, Ібрагімом Шинасі, Алі Суаві та Зія-беєм утворив рух «нових османів». Він сформулював ідею патріотизму у формі османізму — лояльності всіх підданих Османської імперії.

2. РЕЖИМ АБДУЛ-ГАМІДА II

Однак національні рухи нетурецьких народів посилювались. Нові османи, сподіваючись стримати ці рухи запровадженням конституційного ладу, 30 травня 1876 р. організували заколот і повалення султана Абдул-Азіза. Згодом новим султаном став Абдул-Гамід II. 23 грудня 1876 р. він оголосив про запровадження конституції, розробленої великим везіром Мідгатом-пашею та Намиком Кемалем. Вона проголошувала громадянські свободи, запроваджувала двопалатний парламент, хоча й гарантувала необмежені права султана.

У березні 1877 р. було відкрито першу сесію парламенту (меджлісу). Критика, що зазвучала з його трибуни, а в лютому 1878 р. висловлення недовіри

Перша Конституція
Османської імперії
(1876 р.)

великому везіру та його кабінету за поразки у війні з Російською імперією, дали султанові підстави побоюватися повстання, і він розпустив парламент, не давши йому навіть ухвалити бюджет.

Абдул-Гамід II обрав традиційну для султанату *політику тиранії*. Ліберальну опозицію всередині країни було придушено, були заборонені публічні зібрання. Султан запровадив контроль над пресою й поліцейський нагляд за підданими. Він сприяв розвиткові сучасних засобів транспорту і зв'язку: було організовано імперський телеграф і пошту, споруджувалися залізниці. Мало подорожуючи країною, він широко користувався фотографіями для оцінки ситуації на місцях. В ідеології він зробив ставку на *панісламізм* і підносив власну роль халіфа як голови всіх мусульман. За його правління значно зросла кількість світських шкіл, розвивалось книгодрукування.

На правління Абдул-Гаміда II припали *територіальні втрати Османської імперії*. Франція окупувала Туніс (1881 р.), Греція приєднала Фессалі (1881 р.), Велика Британія окупувала Єгипет (1882 р.), Болгарія анексувала Східну Румелію (1885 р.). Крит унаслідок грецького повстання фактично відпав від імперії в 1897 р.

Значний вплив на султана мала *Німеччина*. Починаючи з 1880-х років, в імперії постійно перебували німецькі військові місії для навчання османського війська. Німеччина прагнула здобути власний вихід на Близький Схід і домоглася від султана дозволу на будівництво стратегічно важливої залізниці Берлін — Стамбул — Багдад.

Цenzура й поліцейський контроль виявилися не в змозі зупинити ані поширення ліберальних ідей, ані націоналістичні рухи. Болгарські, грецькі, вірменські активісти та навіть мусульмани з албанців, арабів і курдів підтримували сепаратизм. Щоб утриматися при владі, султан нацьковував одних націоналістів на інших: болгар на греків у Македонії, курдів — на вірмен. У 1894 р. вірмени підняли збройне повстання, яке було придушене переважно силами курдів.

3. РУХ МОЛОДОТУРКІВ

Деспотичний режим, воєнні поразки, національні повстання викликали появу опозиційних рухів у середовищі османської інтелігенції. Найавторитетнішим з них було таємне товариство «Єднання і прогрес» (початкова назва — «Товариство османського єднання»), засноване 2 червня 1889 р. курсантами військових училищ за ініціативою Ібрахіма Темо. Згодом до нього долучилися державні чиновники та представники духовенства.

В еміграції виникла інша організація на чолі з Ахмедом Резою.

Обидва угрупування об'єднували в основному молоду турецьку інтелігенцію (звідси й походить назва — *молодотурки*). Перед собою вони поставили мету — відновити Конституцію 1876 р. і провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком.

Найбільші розбіжності серед учасників руху були пов'язані з національним питанням. Група Ахмеда Рези обстоювала ідею «османізму» — збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

Невдовзі товариство молодотурків сильно розрослося. У ньому виникли навіть відділи смертників (федаї), які були готові знищувати будь-кого, хто здавався «небезпечним для батьківщини». Нові цілі привабили військових, які почали становити більшість товариства.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд різних молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання.

Абдул-Гамід II

Святкування Молодотурецької революції. Літографія початку ХХ ст.

Свідчать документи. Із відзви до підданих султана Абдул-Гаміда II

«Діти мої, я завжди був прихильником конституції. У тому, що конституція спізнилася, винні мої дурні радники. Клянуся короною і мечем, що захищатиму конституцію!»

?) Як пояснює султан відсутність демократичних змін та конституції в країні? Як Ви вважаєте, чи є такий спосіб виправдання державних лідерів популярним у наші дні?

Мітинг у Стамбулі на честь відновлення Конституції 1876 р. Фото 1908 р.

Листівка молодотурків з гаслом «Нехай живе батьківщина, нехай живе нація, нехай живе свобода» французькою та турецькою мовами

?) Ідеї якої революції вплинули на гасло молодотурків? Чому, на Вашу думку, лозунг написано не тільки турецькою, а й французькою мовою?

4. МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

1908 р.

Повстання почалося 3 липня **1908 р.** виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення конституції.

Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд, але султана залишили на троні.

Прийшовши до влади, молодотурки проводили непослідовну та нерішучу політику. Цим скористався султан, який заручився підтримкою духовництва, 13 квітня 1909 р. було вчинено заколот з вимогами відродити шаріат, скасувати конституцію, відновити владу султана.

Але заколот було придушене, Абдул-Гамід II втратив трон, що дістався Мехмедові II. Фактично султан уже втратив свій авторитет самодержавія. Тепер молодотурки самі взяли кілька посад в уряді, більшу частину вищих посад у війську й при дворі, посіли посади губернаторів і послів.

5. КРАЇНА ЗА ПРАВЛІННЯ МОЛОДОТУРКІВ

Молодотурки спромоглися ліквідувати найбільш варварські методи управління, започаткувати парламентські та конституційні норми. Щоправда, самі вони їх неодноразово порушували.

У 1912 р. група офіцерів на чолі з **Енвер-бесем** силою зброї змусила уряд піти у відставку. Новий уряд молодотурків встановив у країні диктаторський режим.

В економічній сфері уряд Енвер-безя намагався стимулювати місцеве виробництво. Але при цьому запроваджувалися жорсткі обмеження на грецьких і вірменських підприємців, що призвело до занепаду економіки в ряді районів імперії. Лише напередодні Першої світової війни молодотурки відважилися на незначні реформи, що мали сприяти розвитку економіки.

У зовнішній політиці молодотурки також зазнали відчутних втрат. Унаслідок війни з Італією 1911 р. та Балканських війн 1912–1913 рр. Османська імперія втратила майже всі володіння в Північній Африці та на Балканському півострові. Воєнні поразки спричинили антиосманські виступи арабів.

У внутрішній політиці задля збереження імперії утверджувалась ідеологія **пантюркізму** — створення й панування єдиної турецької нації. Це спричинило нові хвилі антитурецьких настроїв у поневолених народів. Спроба насильного запровадження пантюркізму вилилась у криваві погроми вірменського та грецького населення.

Наприкінці 1913 р. фактичну владу в країні зосередив молодотурецький триумвірат військового міністра **Енвера-паші**, міністра внутрішніх справ і лідера партії «Єднання і прогрес» **Талаата-паші**, морського міністра і губернатора Стамбула **Джемаля-паші**. Триумвіри розраховували покінчити з фінансовою

залежністю Османської імперії та приборкати національні рухи війною на боці Німеччини проти країн Антанти. Султан Мехмед V, виконуючи вимоги тріумвірів, проголосив вступ у Першу світову війну 29 жовтня 1914 р. й оголосив джигад («священну війну») проти Антанти.

Проте участь у Першій світовій війні 1914–1918 рр., усупереч розрахункам молодотурків, призвела до краху Османської імперії.

6. НАСЛІДКИ СПРОВ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЇ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

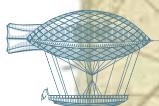
Молодотурецька революція в Османській імперії перемогла, молодотурки залишилися при владі до 1918 р. Але за час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни й звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та до розпаду імперії, що згодом і сталося.

Утім значення Молодотурецької революції, як і революції в Ірані (1905–1911 рр.) і Сіньхайської революції в Китаї полягає в тому, що вони **започаткували пробудження Азії**.

Ривка з відсталості в Туреччині не відбулось, а розбурхані маси не бажали змін на європейський кшталт. Суспільство розкололося на ворогуючі табори прихильників і противників змін. Це зумовило подальші гострі конфлікти.

Пробудження Азії — значна **активізація** національно-визвольних, антиколоніальних та антимонархічних **рухів та революцій на початку ХХ ст.** (Молодотурецька революція 1908 р., революція 1905–1911 рр. в Ірані, Сіньхайська революція 1911–1913 рр. в Китаї та ін.). Незважаючи на невиконання завдань, які намагалися вирішити ці рухи на початку століття, піднесення революційно-демократичної боротьби **стало передумовою руйнування колоніальної системи в Азії** в майбутньому — у другій половині ХХ ст.

ЗНАЮ МИНЕУ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які реформи відбувались в Османській імперії в 1839–1870 рр.?
2. У чому полягала антидемократичність режиму Абдул-Гаміда II?
3. Які верстви населення долучились до створення та розвитку руху молодотурків?
4. Поясніть значення термінів та понять: **молодотурки, пробудження Азії**.

II. Собговоріть у групі

1. Схарактеризуйте економічні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні дії молодотурків під час перебування при владі.
2. Чому революція в Османській імперії не вирішила свої завдання й у чому полягає її історичне значення?

III. Миємо творчо й салоспійно

Чи простежується взаємовплив революції початку ХХ ст. в Росії та Османській імперії?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1908 р. Молодотурецька революція

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 27

Суперечливі наслідки колоніальної політики для метрополій і країн Азії та Африки

СУПЕРЕЧЛИВІ НАСЛІДКИ КОЛОНИАЛЬНОГО ПАНУВАННЯ

Передумови колоніалізму зародилися ще за доби Великих географічних відкриттів, у XV ст., коли Васко да Гама відкрив шлях до Індії, а Колумб досяг берегів Америки. У XIX ст. основними цілями колоніальної політики були такі:

- 1. Доступ до унікальних природних ресурсів колоній**
- 2. Отримання дешевої або взагалі безкоштовної робочої сили**, у тому числі «імпорт» до метрополії на «брудні», непрестижні, але суспільнозначимі роботи.
- 3. Оптимізація торговельних шляхів**, ринків збуту, ліквідація країн-посередників; досягнення більшої безпеки торгівлі.
- 4. Випробування нових цивільних і військових технологій, експорт шкідливих відходів своїх виробництв**, можливість проведення ризикованих військових, наукових експериментів і діяльності, які могли б поставити під загрозу здоров'я та життя жителів метрополії.
- 5. Досягнення стратегічних зовнішньополітичних інтересів**, формування системи опорних пунктів у ключових точках світу.

Колоніальна політика провідних європейських держав в Азії та Африці мала як негативні, так і позитивні наслідки.

Після завоювання колоній європейці почали інтенсивно освоювати їх. Метрополії (держави та приватні компанії) **вкладали в ці території значний капітал**. Так, великі інвестиції спрямовували в добувну промисловість Південної Африки для розробки її родовищ золота й алмазів.

У колоніях будували залізниці. Особливо інтенсивне залізничне будівництво велося в Індії, Західній Африці, Південній Африці.

Потреба в кваліфікованих кадрах для промислового виробництва й колоніальної адміністрації *сприяли створенню національної системи освіти*.

Наприкінці XIX ст. *були закладені основи спеціалізації сільського господарства у виробництві експортних культур*.

Панування європейських країн в Африці *стримувало зростання злочинності та розвиток міжнаціональних і міждержавних конфліктів* на етнічному й релігійному ґрунті.

З іншого боку, залучення колоній до світового ринку, створення основ промислового виробництва супроводжувалося *хижакською експлуатацією населення колоній і їхніх природних ресурсів*.

Панування колонізаторів, феодальні пережитки зумовили *зростаюче аграрне перенаселення*. Ґрунти виснажувалися, неухильно знижувалася врожайність. Мільйони людей гинули від голоду та епідемій.

Молода національна буржуазія стикалася з економічним і політичним тиском колонізаторів.

Перші залізниці в Індії з'явилися в 1853 р.

(Конканська залізниця).

Сучасне фото

ОЗНАЙОМТЕСЯ З ФРАГМЕНТАМИ ДОКУМЕНТІВ, ТЕКСТІВ, ЦИТАТАМИ ТА ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

1. Зі статті І. Федюкіна «Шкода і користь колоніалізму»:

«Дарон Асемоглу та Саймон Джонсон з Массачусетського технологічного інституту і Джеймс Робінсон з Університету Каліфорнії в Берклі спробували оцінити вплив колоніалізму... в 64 колишніх колоніях. Економісти припускали, що теперішній розвиток цих держав визначається стратегією, вибраною свого часу метрополією. Там, де кліматичні та епідеміологічні умови були сприятливими, європейці засновували поселення і створювали стабільні політичні інститути, як, наприклад, в Австралії або Новій Зеландії. Там, де смертність була високою, європейці прагнули не селитися, — ці регіони цікавили їх лише як джерело корисних копалин. Відповідно, тут створювалася репресивна система управління, а політичні інститути не розвивалися. Крім того, економіка, орієнтована на експорт природної сировини, стала ідеальною основою для формування корумпованих режимів...».

- Назвіть ще не згадані в тексті позитивні та негативні, на Ваш погляд, наслідки колоніалізму.

2. Прочитайте фрагмент із вірша Р. Кіплінга «Тягар білої людини»:

...Несіть тягар білих
І кращих синів
На тяжку працю пошліть
За тридев'ять морів;
На службу до підкорених
Похмурим племенам....

- У чому полягає сутність міфу про «тягар білої людини»?

3. Витяг із проекту реформи у сфері освіти, написаної секретарем Контрольної ради у справах Індії Т. Маколеєм:

«Немає чого намагатися освічувати народні маси. Але ми повинні до-
класти всі зусилля, щоб створити прошарок, який міг би служити посередни-
ком між англійцями та мільйонами індійців, підвладних англійцям; прошарок
індійський по крові й кольору шкіри, але англійський за смаком, поглядами, мо-
раллю і складом розуму».

- Які були основні цілі освітньої реформи, ініційованої британцями в Індії?

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

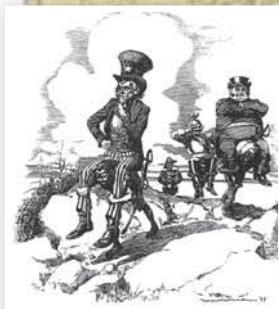
Продаж африканського немовляті.
Ілюстрація з книги Генрі Бібба «1815–1864, або
Опис життя та пригод Генрі Бібба, американського
раба, написаного ним самим»

- ?) Висловте своє ставлення до рабства. Чи існує торгівля людьми сьогодні?

Слонова кістка була одним з товарів,
що експортувався з Африки. На фото 1904 р.
представлені конголезці, які постачали
здобуту кістку європейцям.

- ?) Хто брав участь у полюванні на слонів? Як Ви думаете, якими були соціальні та інші наслідки зростання попиту в Європі на слонову кістку?

«Тягар білої людини».
Карикатура XIX ст.

§28

Матеріали до уроку узагальнення з розділу 3

- Складіть розгорнутий план «Становлення індустріального суспільства в провідних країнах світу в останній третині XIX ст.».
- Складіть у зошиті таблицю «Особливості економічного розвитку провідних держав світу в останній третині XIX ст.».

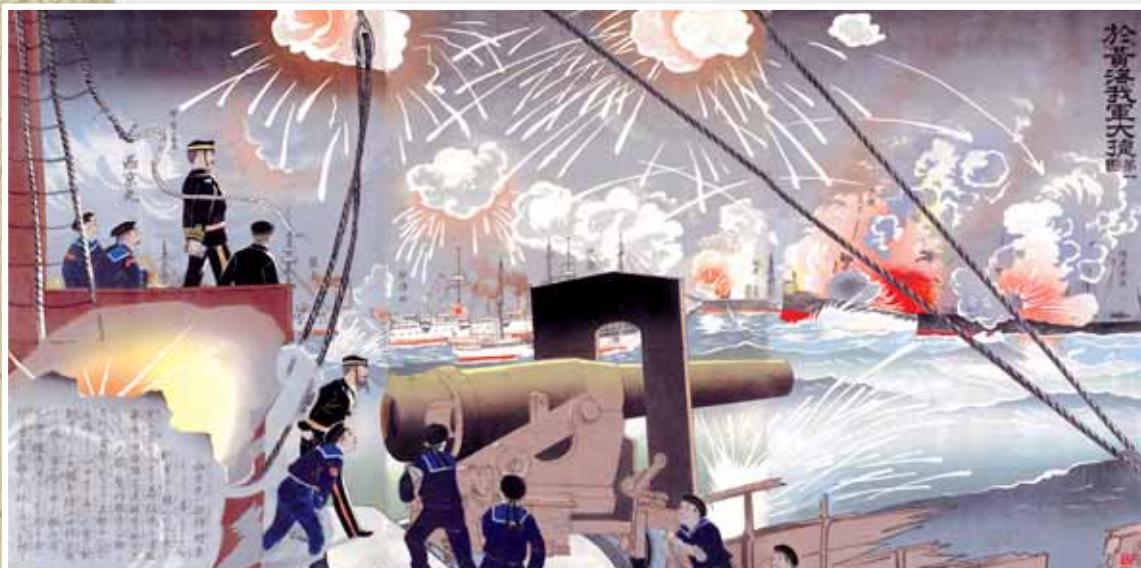
Країна	Особливості економічного розвитку
Франція	
Німеччина	
Велика Британія	
США	
Росія	
Японія	

- Складіть у зошиті таблицю «Особливості політичного розвитку провідних держав світу в останній третині XIX ст.».

Країна	Особливості політичного розвитку
Франція	
Німеччина	
Велика Британія	
США	
Росія	
Японія	

- Напишіть історичне есе «Спільні риси та особливості “доби Мейдзі” в Японії, Молодотурецької й Сіньхайської революції».

- Складіть розгорнутий план «Причини відмінностей у темпах розвитку країн Європи й Північної Америки та Азії».

Сцена з японсько-китайської війни. Японська гравюра XIX ст.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

(друга половина XIX – початок ХХ ст.)

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати:

- час створення Троїстого союзу й Антанти;

розуміти:

- поняття «геополітика», «військово-політичний союз», «мілітаризація», «метрополія»;
- уміти:

- показати на карті країни Троїстого союзу й Антанти, колоніальні володіння та сфери впливу великих держав (метрополій);

- схарактеризувати основні тенденції міжнародних відносин у другій половині XIX — на початку ХХ ст.;

- пояснити причини міжнародних криз і збройних конфліктів початку ХХ ст., створення військово-політичних блоків;

- визначити наслідки боротьби європейських держав, США та Японії за перерозподіл світу;

- пояснити місце України в геополітичних стратегіях Російської, Німецької, Австро-Угорської імперій на зламі XIX–XX ст.

§ 29

Міжнародні відносини наприкінці XIX ст. Утворення військово-політичних блоків. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку ХХ ст.

1. ЗАГОСТРЕННЯ БРИТАНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОНИАЛЬНОГО СУПЕРНИЦТВА

АКТИВІЗАЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

90-ті роки XIX ст. характеризувалися різкою активізацією зовнішньої політики Німеччини. Бурхливий розвиток промисловості змушував правлячі кола цієї країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нові незалежні території» для збуту товарів.

Ставши на шлях колоніальних завоювань пізніше, ніж інші країни, Німеччина значно поступалася їм за розмірами захоплених територій. Німецькі колонії були в 12 разів менші, ніж британські, і, до того ж, бідними на сировинні ресурси. Імперське керівництво гостро переживало таку «несправедливість» і вперше поставило питання про *переділ* уже поділеного європейськими країнами всього світу.

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА «БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ»

Упевнені в невразливості острівного положення Великої Британії та в перевазі свого військово-морського флоту, британські дипломати вважали за кращу зовнішню політику не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними й отримувати із цих конфліктів максимальну користь для Британії. Правлячі кола країни дотримувалися політики «бліскучої ізоляції». Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія зазвичай *протидіяла сильнішій державі на європейському континенті, не дозволяючи їй зайняти домінуюче положення в Європі*.

ЗАГОСТРЕННЯ БРИТАНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПРОТИРІЧ

Просування Німеччини на схід та її неприховані територіальні претензії призвели до різкого загострення відносин з найвпливовішою метрополією світу — Великою Британією.

На початок ХХ ст. британсько-німецькі протиріччя стають *головними* в системі міжнародних відносин. Економічне, політичне й колоніальне суперництво двох країн доповнилося гонкою військово-морських озброєнь.

У 1899 р. Вільгельм II домігся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної *Багдадської залізниці*, яка повинна була пройти через всю Малу Азію, до Багдада й далі — до Перської затоки. Залізниця мала стати плацдармом для просування Німеччини на Близький і Середній Схід. Такі плани, що загрожували колоніальним інтересам Великої Британії, викликали особливе занепокоєння в Лондоні.

Британсько-німецькі протиріччя ще сильніше загострилися на ґрунті боротьби за поділ *Південної Африки*.

Протиріччя між Німеччиною й Великою Британією ставали непримиреними.

2. УТВОРЕННЯ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ

Погіршення відносин з Росією зумовило *військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини*. У 1879 р. уряди двох країн уклали секретний союзний договір, який передбачав взаємодопомогу в разі нападу Росії на будь-яку із цих держав і «позитивний нейтралітет» під час війни з будь-якою іншою європейською країною, якщо лише до неї не приєднається Росія.

Багдадська залізниця:
міст на турецько-
сирійському кордоні.
Сучасне фото

Договір мав агресивний характер, оскільки у разі військового конфлікту Німеччини та Франції, надання допомоги останній з боку Росії, Німеччина отримувала б австрійську підтримку, а війна набула б загальноєвропейського масштабу.

Із часом, використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, **О. фон Бісмарку вдалося залучити до коаліції Італію**. Австро-німецький договір 1879 р. продовжував існувати незалежно від «Союзу трьох імператорів». У 1882 р. до нього приєдналася Італія.

Таємний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією був підписаний 20 травня **1882 р.** й отримав назву «Троїстий союз». Спочатку він був підписаний на п'ять років, потім неодноразово подовжувався і проіснував до 1915 р. Учасники договору домовилися не брати участі в жодних союзах й угодах, спрямованих проти одного з них. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язалися надати Італії допомогу, якщо вона зазнає нападу з боку Франції, а Італія повинна була зробити те саме в разі нападу Франції на Німеччину. Щодо Австро-Угорщини, то вона звільнялася від надання допомоги Німеччині проти Франції, оскільки їй відводилася роль резерву на випадок вступу до війни Росії.

Вправно граючи на розбіжностях європейських держав, Троїстому союзу згодом вдалося залучити на свій бік Румунію й Іспанію. Проте всі спроби О. фон Бісмарка та його наступників добитися участі в союзі Великої Британії виявилися марними. Незважаючи на гострі колоніальні противіччя з Францією та Росією, Велика Британія, як і раніше, не хотіла зв'язувати себе договором з будь-якою європейською державою, залишаючись вірною своїй політиці «бліскучої ізоляції».

Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії поклав початок розколу Європи на ворогуючі військові угруповання.

3. ОФОРМЛЕННЯ БРИТАНСЬКО-ФРАНКО-РОСІЙСЬКОГО АЛЬЯНСУ

Різке посилення військової й морської могутності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали загрозу існуванню Британської імперії. Політика «бліскучої ізоляції» ставала небезпечною, і **брітанська дипломатія почала шукати на континенті союзників** для цілком вірогідного в майбутньому військового зіткнення з Німеччиною.

Зміцнення союзу Німеччини з Австро-Угорщиною, яка була головним супротивником Росії на Балканах, прискорило **військово-політичне зближення Франції та Росії**. Сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини чи Австро-Угорщини на Росію або Італії й Німеччини на Францію. Конвенція, яка повинна була залишатися в силі на період існування Троїстого союзу, була ратифікована наприкінці 1893 — на початку 1894 р.

У **1904 р.**, після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, **Велика Британія уклала військово-політичну угоду з Францією**, яка отримала назву **«Антанта»** («сердечна згода» або «сердечна угода»).

У **1907 р.** Антанта стала **потрійною**. Підписавши з Великою Британією конвенцію про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані й Тибеті, до неї приєдналася й **Росія**. Велика Британія, як і раніше, не брала на себе жодних військових зобов'язань, але угоди з

Антанта. Російський плакат (1914 р.)

Свідчать документи. Витяг з військової конвенції від 5/17 серпня 1892 р.

Натхненні однаковим прагненням до збереження миру, Франція і Росія, маючи єдину метою підготуватися до вимог оборонної війни, викликаної нападом військ Троїсто-го союзу проти однієї з них, домовилися про такі положення:

1. Якщо Франція зазнає напад з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія використає всі війська, які вона може мати у своєму розпорядженні для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає напад Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція використає всі війська... для нападу на Німеччину.

2. У разі мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з його держав, Франція і Росія негайно, по отриманні звістки про це, не чекаючи жодної попередньої угоди, мобілізують одночасно всі свої сили і двинуть їх якомога ближче до своїх кордонів.

Чи згодні Ви з тезою конвенції про те, що Франція та Росія були «натхненні» прагненням до збереження миру? Чи був франко-російський союз агресивним?

Ловля риби в каламутній воді.
Сатирична карта (1899 р.)

Францією та Росією створювали основу для міжнішої співпраці з цими країнами. *Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. остаточно оформився військово-політичний блок трьох держав — Антанта, що протистояв країнам Троїстого союзу.*

Прагнення до переделу сфер впливу в світі й зміщення своїх позицій у його різних регіонах привели провідні країни Європи до розуміння необхідності об'єднання зусиль для майбутнього протистояння.

Створення Троїстого союзу й Антанти означало крах *колишньої системи міжнародних відносин*, коли безпека в Європі забезпечувалася угодами між окремими провідними державами. Тепер відносну, але українестійку рівновагу підтримували два потужні військово-політичні блоки.

Створення військово-політичних блоків, до складу яких увійшли всі провідні європейські держави, суттєво зменшило можливості мирного врегулювання конфліктів.

4. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ наприкінці XIX — на початку ХХ ст.

Бури (африканери) — **нащадки** голландських, французьких та саксонських **колоністів**, **які** оселилися на півдні Африки ще в середині XVIII ст. У боротьбі з англійськими колонізаторами бури **утворили республіки Трансвааль і Померанчуеву**.

Бури: три покоління зі збрією.
Фото кінця XIX ст.

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (1899–1902 рр.)

Серйозним міжнародним конфліктом, що впливав і на європейські події, була англо-бурська війна.

У грудні 1895 р. британці направили збройні підрозділи для захоплення бурської республіки Трансвааль, але бури, використовуючи партизанські методи ведення війни, відбили напад і розгромили англійців.

Німецький імператор Вільгельм II привітав президента Трансваала телеграмою, висловивши захоплення тим, що бури здолали противника, «не вдаючись до допомоги дружніх держав». Цим Німеччина давала зрозуміти, що в разі необхідності вона підтримає бурів в війні з Великою Британією.

КОНФЛІКТ У МАРОККО (1911 р.)

Ще гострішим був конфлікт у Марокко. За домовленостями щодо колоніального розподілу Африки британці в 1904 р. погодились на захоплення Марокко Францією. Французи розпочали «освоєння» цієї країни.

Утім на Марокко претендувала й Німеччина. У літку 1911 р. німці направили до берегів Марокко два бойові кораблі. Через це ледве не спалахнула німецько-французька війна, до якої, безумовно, були би втягнуті їхні союзники. Лише за посередництва британців вдалося переконати німців відмовитися від зазіхань на Марокко, а «в обмін» Німеччина отримала невелику частину французького Конго.

ДАЛЕКИЙ СХІД ТА ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ

На Далекому Сході значно посилювалася Японія. Отримавши перемогу над Китаєм (1894–1895 рр.), Японія завдала принизливої поразки Росії у війні 1904–1905 рр.

США розгромили Іспанію (1898 р.) та захопили іспанську колонію Філіппіни. Це означало фактичне порушення американцями ними ж самими проголошеної «доктрини Монро», згідно з якою США відмовлялися від територіальних домагань поза Американським континентом.

БАЛКАНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ

Ще в XIX ст. за Балканами закріпилася недобра слава «*порохової діжки Європи*». На території півострова жили різні народи, що сповідували різні релігії (православні християни, католики та мусульмани). Тут стикалися інтереси європейських держав, не втрачали гостроти історичні протиріччя між Туреччиною та слов'янськими народами півострова. Ряд європейських країн прагнув витіснити османів з Балкан. Росія мріяла захопити контроль над стратегічно важливими протоками Босфор і Дарданелли. У боротьбі за гегемонію на Балканах зіткнулися інтереси Росії та Австро-Угорщини.

У 1908 р. Австро-Угорщина домоглася *анексії Боснії та Герцеговини*.

Згодом посилилися протиріччя між молодими балканськими державами, але їхнім спільним головним ворогом залишалась Туреччина.

У 1912 р. Туреччина зазнала поразки у війні з Італією за контроль над територією сучасної Лівії. Цим скористались *Болгарія, Сербія, Греція та Чорногорія*. Об'єднавши свої сили в Балканському союзі, вони в жовтні **1912 р.** оголосили війну Туреччині й у *Першій Балканській війні* розгромили її армію. У травні 1913 р. був підписаний мирний договір, за яким основну частину відвоюваних в османів територій отримала Болгарія.

Однак зі значним посиленням Болгарії не погоджувались її балканські сусіди. Буквально наступного дня після підписання миру з турками Сербія та Греція уклали союз, спрямований проти Болгарії. До цього союзу приєдналась і Румунія, яка претендувала на частину болгарських земель.

29 червня **1913 р.** болгари, не чекаючи нападу, першими завдали *превентивного* (випереджуvalного) удара по Сербії та Греції, що знаменувало початок *Другої Балканської війни*. Проте Туреччина насподівано напала на Болгарію й швидко відвоювала втрачену внаслідок попередньої війни територію. Опинившись наодинці перед кількома супротивниками, Болгарія була розгромлена й попросила миру.

10 серпня 1913 р. в Бухаресті був підписаний мирний договір, за яким Болгарія втратила великі території, що передавались державам-переможцям. Розпався союз між Грецією та слов'янськими державами, що зменшило вплив Росії на Балканах. Болгарія, яка історично тяжіла до Росії, зблизилась зі своїми споконвічними супротивниками — турками, а також Німеччиною та Австро-Угорщиною, що визначило подальші союзні відносини Болгарії та її долю в майбутніх війнах.

Напруженість на Балканах, що залишилися «пороховою діжкою Європи», не спала.

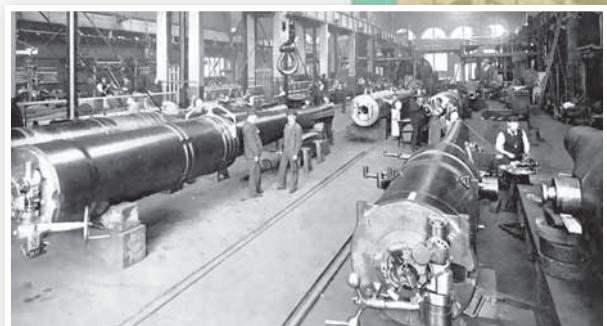
5. ГОНКА ОЗБРОЄНЬ, ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ, ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ ТА ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ

Наростання міжнародної напруги та конфлікті свідчили, що збройне зіткнення між ворогуючими воєнно-політичними блоками є лише питанням часу. У Європі розкручувалась гонка озброєнь та підготовка до війни.

Плакат часів Першої Балканської війни

Королівська гарматна фабрика S. Moore&Co, Лондон (Королівський арсенал). Фото 1897 р.

Гонка озброєнь — організація державою масового виробництва військової продукції, зброї, використання наукових досліджень і винаходів для створення нових зразків зброї, здатної завдати найбільшої шкоди живій силі та техніці противника.

Найшвидшими темпами мілітаризація відбувалась у **Німеччині**. У 1912 р. Рейхстаг (німецький парламент) ухвалив орієнтовні показники щодо кількості німецької армії: 800 тис. солдатів у мирний час та 5 млн на час війни. Історія людства ще не знала таких армій. У країні також було розгорнуто будівництво могутнього військово-морського флоту.

Велика Британія, яка не хотіла позбуватися колишнього статусу «володарки морів», сприйняла це як виклик і загрозу своєму становищу.

Німеччина й Росія, Франція й Австро-Угорщина, Англія та інші менш впливові держави світу готувалися до війни, не тільки нарощуючи виробництво зброї, а й підвищуючи мобілізаційну готовність.

ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

Шовінізм (від фр. chauvinism) — реакційна політика і практика, спрямована на **роздалювання ворожнечі й ненависті між народами**, підкорення та поневолення інших народів. Для шовінізму характерні **войовнича проповідь національної винятковості**, поширення національного егоїзму, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй, приниження інших націй, національний екстремізм.

Підготовка до війни в європейських країнах потребувала не тільки виробництва зброї, а й мілітаристської обробки свідомості людей. У суспільстві провідних європейських держав посилювалися шовіністичні настрої, політичні лідери намагалися здобути популярність агресивними закликами до «переможної війни» проти сусідніх країн і народів.

Загострення міжнародних протиріч, підготовка до світової війни досягала своїх цілей — війна стала неминучою.

Історичні подробиці. Шовіністичні настрої захопили всю Європу — від Російської імперії до Великої Британії. Шовіністична пропаганда велась навіть у школах. Французьким школярам говорилося про «споконвічну агресивність німців» та необхідність реваншу, помсти за поразку у франко-німецькій війні 1870–1871 рр., «продовження воєнної слави Наполеона». Німецьким школярам втлумачували ідеї «несправедливості» сучасної побудови світу, можливості легкої перемоги над «французькими солдатами-боягузами», необхідності завоювання Німеччиною «місця під Сонцем». Суспільство було готовим до війни.

За легендою, Отто фон Біスマрк колись висловився так: «Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священики». Як Ви розумієте ці слова? Чи є актуальними вони сьогодні?

Зображення французького солдата як боягуза, який ховається від німецького солдата.

Малюнок з німецької дитячої книжки (1914 р.)

Яка ідея цього сатиричного малюнку? Як Ви вважаєте, чи були подібні сюжети у французьких виданнях? На що налаштовували читачів подібні малюнки?

6. УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ, АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ на зламі XIX–XX ст.

ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ

Територія України на початку ХХ ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Можливість прогодувати своїх солдатів та призвати нових робила Україну ласим шматком для ворогуючих сторін. Напередодні війни тільки в підросійській Україні вироблялося майже 16 млн тонн хліба. Україна мала також значний людський потенціал, який можна було використати у воєнних цілях. Так, за весь час війни до російської армії було призвано 3,5 млн українців, а до австрійської — понад 300 тис. осіб.

УКРАЇНА В ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ

Німеччина прагнула приєднати Україну до складу майбутньої Великонімецької імперії. Україна розглядалася також як зручний плацдарм для просування на Схід, аж до Індійського океану. Для досягнення цього планувалося провокувати та підтримувати сепаратистські настрої і рухи в Наддніпрянській Україні.

УКРАЇНА В ПЛАНАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Правлячі кола Австро-Угорської імперії розуміли, що монархія не витримає приєднання до неї ще 30 млн українців. Тому інтереси імперії зосереджувалися на Волинській і Подільській губерніях, на які не претендувала Німеччина. Для Австро-Угорщини вигідним був протекторат Німеччини над Україною, тому що за такого варіанта розширився б російсько-німецький кордон та поглиблися російсько-німецькі протиріччя.

РОСІЙСЬКІ ПЛАНЫЩОДОУКРАЇНИ

Російська імперія претендувала на завоювання Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Після цього царська влада планувала покінчити з так званим «мазепинським центром» (тобто із зосередженням сепаратистів і «потенційних зрадників»), який, на її думку, розташувався на західноукраїнських землях.

Для цього Росія використовувала гасла пансловізму, фінансувала московофільський рух, який мав продемонструвати бажання українців «возз'єднатися з матінкою-Росією».

ОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

Українці, як і інші залежні народи в складі імперій, не могли розраховувати на національне самовизначення. Тому ліdersи українського національно-визвольного руху сподівалися, що в ході неминучої війни вдасться скинути імперське ярмо та здобути незалежність.

При цьому представники різних українських національних течій орієнтувалися на різні групи країн, що готувалися до війни. Так, у підросійській Україні С. Петлюра в той час доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, висловлюючи надію, що ставлення російської влади до «українського питання» зміниться на краще.

Натомість політичні сили, що представляли інтереси українців у Габсбурзькій імперії, обрали австро-німецьку орієнтацію. Серед них були

Свідчать документи. Із меморандуму німецької інтелігенції про Україну

Ця область завдяки своїм власним провідольчим можливостям посилила незалежність Німеччини від закордоння... забезпечить нам рівновагу наших господарських сил... буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему...

У чому полягала важливість українських земель для Німеччини?

Троїстий союз Німеччина АНТАНТА РОСІЯ

Планы ворогуючих країн щодо України

Проаналізуйте геополітичне становище України за цією схемою.

засновані на початку серпня 1914 р. Головна українська рада на чолі з К. Левицьким і Союз визволення України.

Трагічні події Першої світової війни, що розпочалася в серпні 1914 р., призвели до того, що українці опинилися по різні боки фронту, а українські землі потерпали від кровопролитних боїв.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:

Запитання та завдання

I. Знаю їй систематизую нову інформацію

- Чим можна пояснити посилення британсько-німецьких і франко-німецьких протиріч?
- Чому в 90-і роки XIX ст. почалося зближення Франції та Росії?
- Які міжнародні наслідки мало створення військово-політичних блоків?
- Назвіть країни, які увійшли до Тройстого союзу та Антанти.
- Визначте за картою (форзац 2), країни якого з ворогуючих воєнно-політичних блоків мали більшу територію. Чи могло це бути визначальним у війні?
- Користуючись картою (форзац 2), прокоментуйте, як змінювались кордони Болгарії та інших балканських держав унаслідок Першої та Другої Балканських війн.
- Назвіть основні міжнародні конфлікти, що відбувалися на початку ХХ ст.
- Які країни були переможцями Першої, які — Другої Балканської війни?
- Схарактеризуйте геополітичні плани щодо України Російської, Німецької, Австро-Угорської імперій.
- Поясніть значення термінів і понять: гонка озброєнь, шовінізм.

II. Обговоріть у групі

- Чому на рубежі XIX–XX ст. провідні країни Європи почали створювати військово-політичні блоки?
- Виступаючи в Рейхстазі 11 грудня 1899 р., канцлер Німеччини Б. Бюлов сказав: «Ми не потерпимо, щоб будь-яка іноземна держава, або будь-який чужоземний Юпітер сказав нам: «Що робити? Світ вже поділений!». Ми не хочемо нікому заважати, але ми і не дозволимо нікому стати на нашому шляху. Ми пасивно не стоятимемо остояною, тоді як інші ділять світ».
Які тенденції в зовнішній політиці його країни відобразила промова канцлера Німеччини?
- Відомий німецький військовий історик Карл фон Клаузевіц вважав, що війна є продовженням внутрішньої політики держави.
Чи згодні Ви з такою точкою зору? Які факти з історії провідних європейських держав в останній третині XIX ст. підтверджують (або спростовують) цю думку?
- Як Ви думаєте, які події та процеси, що відбувалися на міжнародній арені в останній третині XIX ст., вказували на наближення Першої світової війни?

III. Ми слю творчо їй салостійно

- Уявіть, що Вам як депутатам парламентів Німеччини й Великої Британії, що повністю підтримують зовнішньополітичний курс своїх держав, у 1900 р. довелося б виступити в парламентах цих країн з питань зовнішньої політики. Складіть тексти таких промов.
- Як Ви вважаєте, які регіональні конфлікти початку ХХ ст. могли перерости у світову війну? Якщо так, то за яких умов це могло відбутися?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1882 р. створення Тройстого союзу

1904–1907 pp. створення Антанти

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТТЯ

(кінець XVIII – початок ХХ ст.)

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен із Вас буде

знати:

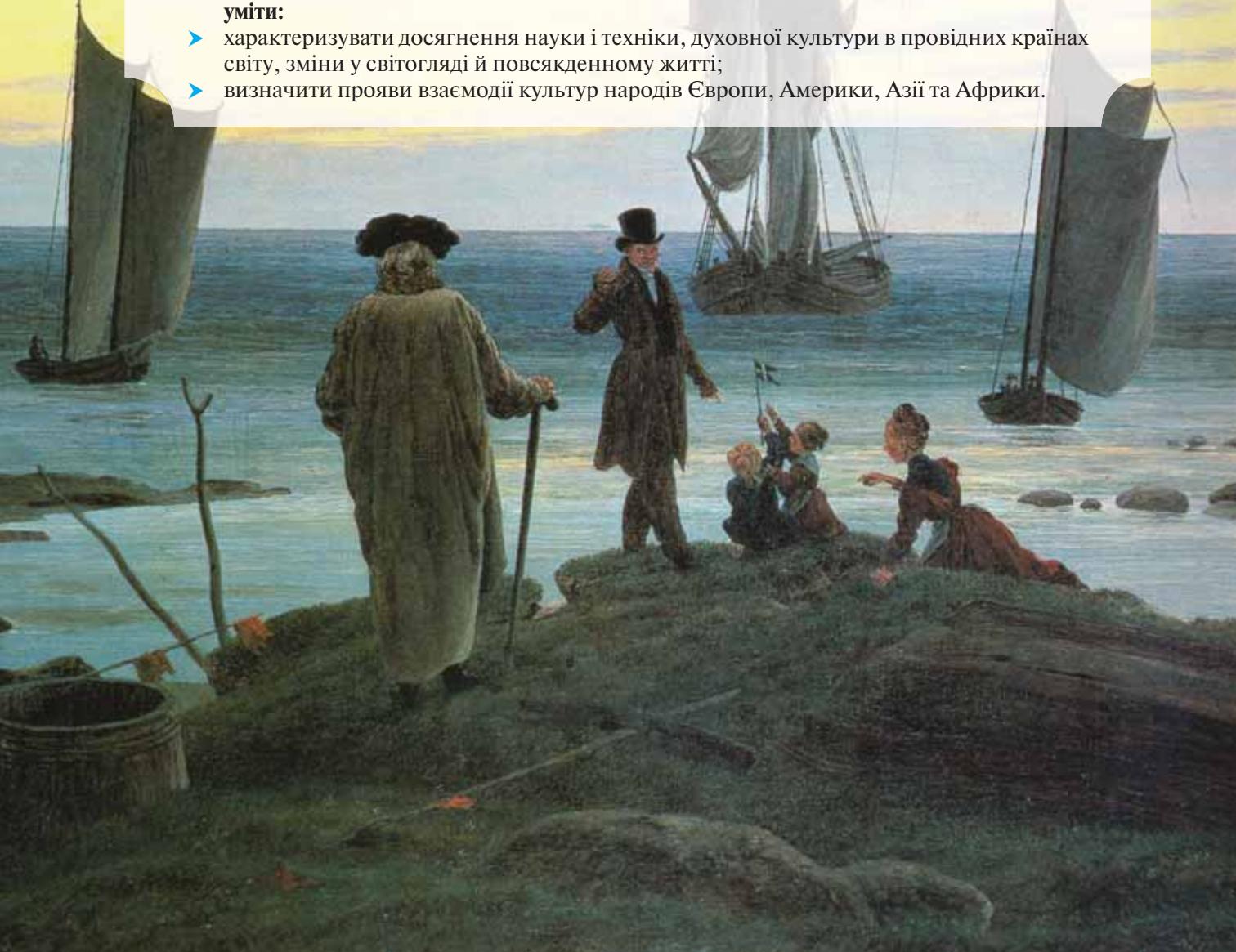
- важливі для сучасності наукові й технічні винаходи, здійснені впродовж «довгого» XIX ст.;
- найвідоміші правові пам'ятки XVIII–XIX ст.;
- основні наукові й культурні центри Європи та США;

розуміти:

- тенденції розвитку культури, основні стилі мистецтва, зміни в житті та світогляді людей упродовж «довгого» XIX ст.;
- поняття «романтизм», « класицизм», «реалізм», «еклектика», «модерн», «імпресіонізм», масова культура, «масове виробництво»;

уміти:

- характеризувати досягнення науки і техніки, духовної культури в провідних країнах світу, зміни у світогляді й повсякденному житті;
- визначити прояви взаємодії культур народів Європи, Америки, Азії та Африки.

§30

Форми та напрями освіти. Університети

1. УРІЗНОМАНІТНЕННЯ ФОРМ І НАПРЯМІВ ОСВІТИ

Саме в XIX ст. формується педагогіка як самостійна наука. Її проблеми обговорювалися і теоретиками-філософами, і практиками. На розвиток освіти впливали події світового й загальноєвропейського масштабу, а також соціальні процеси в кожній країні. Школа розвивалася в умовах поступального економічного розвитку, зростання промисловості, і тому створення нової системи освіти стало історично неминучим.

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ШКІЛЬНУ ОСВІТУ

У **Пруссії** «Загальним положенням про школи» (1794 р.) всі навчальні заклади оголошувалися державними. У 1798 р. у Пруссії була створена Вища рада з освіти. Через десять років Рада була замінена відділом Міністерства внутрішніх справ з питань шкільної освіти.

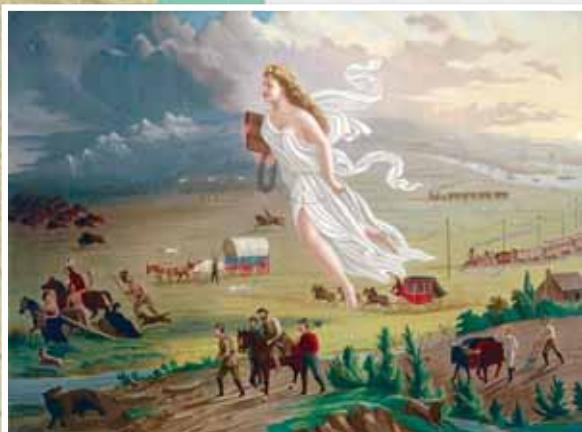
У **Франції** запровадження такого законодавства фактично почалося в роки наполеонівської імперії. Тоді був визначений статус державних середніх шкіл (ліцеїв), створена система шкільних округів (університетів). У 1801 р. був прийнятий закон про організацію комунальних початкових навчальних закладів. У 1824 р. у Франції було засноване Міністерство освіти. У 1881 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Феррі проповідав закон про безкоштовну шкільну освіту. У 1882 р. він домігся, щоб для дітей від шести до шістнадцяти років навчання було обов'язковим.

У 1830 р. парламент **Великої Британії** уперше фінансував школу. У 1847 р. був виданий закон про державне інспектування навчальних закладів. У 1840-і роки у країні запроваджувалася обов'язкова початкова освіта, були створені урядові комітети для нагляду за відвідуваністю шкільних занять. У 1891 р. ухвалено закон про безкоштовну шкільну освіту. Британський департамент з освіти регулярно виступав із законодавчими ініціативами й щорічно готував *навчально-методичні рекомендації* — «Шкільні кодекси».

У **США** розробка державного шкільного законодавства почалася відразу після завоювання незалежності. Протягом XIX ст. в окремих штатах були видані акти й постанови, що законодавчо визначали діяльність навчальних закладів. Майже скрізь за зразок бралося законодавство Нової Англії. У 1867 р. у Вашингтоні створено федеральний департамент (Бюро) народної освіти.

УПРАВЛІННЯ ШКІЛЬНОЮ ОСВІТОЮ

Організація управління шкільною справою в країнах Заходу відбувалася через взаємодію двох основних тенденцій: *централізацію* й *децентралізацію*.

Американський прогрес.
Картина художника Джона Гаста
(1872 р.)

Перший урок у школі.
Картина художника
Беньяміна Вот'є (1870 р.)

У Пруссії й Франції здійснювалася централізація шкільної справи.

У середині XIX ст. у *Пруссії* була різко посилена роль центральних шкільних органів. На місцеві громади покладався обов'язок виконувати приписання центру, які були настільки регламентованими, що школа своїми порядками скоріше нагадувала армію. Ініціатива вчителів обмежувалась. Керівництво шкільною справою опинилося в руках бюрократичного апарату Міністерства освіти. Усі без винятку навчальні заклади підлягали державному контролю. Учителі початкових шкіл вважалися державними службовцями й призначалися урядом.

У *Франції* управління школою перебувало під контролем урядових органів на чолі з міністром освіти. На місцях в управлінні школи брали участь впливові особи із заможних верств населення: представники комун і кантонів. Країна була поділена на педагогічні округи (академії). У середині XIX ст. було шістнадцять таких академій. Ректори академій підпорядковувалися міністрові освіти.

У *Великій Британії* й *США* розвиток шкільної системи відбувався в напрямку децентралізації. Прерогативи Департаменту освіти у Великій Британії й Бюро освіти в США зводилися насамперед до координації загальнонаціональної шкільної політики. У Великій Британії шкільне законодавство надавало більші права й функції місцевим органам. Власні статус й адміністрацію, наприклад, мали школи Лондона. У США децентралізована система шкільного управління складалася за особливих умов, коли державність тільки формувалася, і штати мали значну самостійність.

В усіх шкільних системах Заходу існували *приватні* навчальні заклади, які перебували під державним контролем. Особливо багато їх було у Великій Британії та США. Переважна частина приватних навчальних закладів перебувала в руках представників різних конфесій і церков.

СТВОРЕННЯ НОВИХ ТИПІВ ШКІЛ

У XIX ст. у країнах Заходу з'явився новий тип навчального закладу — вища початкова школа. Її поява була відповіддою на потреби суспільства в підвищенні рівня масової освіти.

У XIX ст. в Західній Європі й США відбувається *становлення систем середньої освіти*. У Великій Британії основним типом середньої школи була граматична школа. З порівняно доступної в минулому вона перетворилася на заклад для заможних. У Пруссії у сфері середньої освіти співіснували два основних типи шкіл: гімназія й міська школа (реальне училище). У Франції основними типами шкіл у системі середньої освіти були ліцеї та коледжі. У США головним типом навчального закладу середньої освіти на початку XIX ст. була академія.

Таким чином, розвиток середньої школи на Заході протягом XIX ст. полягав у створенні навчальних закладів класичної й сучасної освіти. Останні набували дедалі більшого поширення, бо були ознакою нового часу.

Історичні подробиці. У Великій Британії викладання релігії в школі не було обов'язковим, але фактично практикувалося в усіх навчальних закладах. Учням громадських (публічних) шкіл надавалося право вибору навчання основам тієї або іншої релігії.

У Пруссії утверджувалися віротерпімістъ і світський характер освіти. На хвилі революційних подій 1848–1849 рр. відбулося певне зміцнення світської освіти. Однак за умов післяреволюційної реакції вплив шкільних клерикалів знову посилився. Так, у Пруссії, за конституцією 1850 р., у школі зберігалося викладання релігії. Священнослужителі могли бути викладачами. Початкові навчальні заклади залишилися під наглядом місцевої духовної влади.

У Франції протягом усього XIX ст. відбувалося поступове повернення до світської шкільної політики революції 1789 р. У 1816 р. було запроваджено обов'язкове релігійне навчання. Трохи спала хвиля шкільного клерикалізму в часи Липневої монархії (1830–1848 рр.) і під час революції 1848 р. У 1850 р. ухвалено «закон Фаллу», що фактично віддавав школу під владу клерикалів. Закон 1867 р. трохи обмежив діяльність приватних католицьких навчальних закладів. Стратегічний курс на зміцнення світськості освіти був проголошений законами 1881–1886 рр.

Історичні подробиці. У Великій Британії створення таких шкіл відбувалося до 70-х років XIX ст. До програми вищої початкової школи, крім предметів елементарного навчання, були включені математика, фізика, історія, латина, французька мова. З 1891 р. навчання в школі такого типу оголошено безкоштовним.

У Німеччині перші вищі початкові школи були відкриті на початку XIX ст. Тут, крім загальноосвітньої програми, викладали право, діловодство, бухгалтерію тощо.

У Франції створення вищих початкових шкіл передбачалося «законом Гізо» (1833 р.). Їх відкривали в містах з населенням не менше 5 тис. жителів.

У США перша вища початкова школа була заснована в 1821 р. в Бостоні. Тирмін навчання становив три-чотири роки.

Успіхом початкової школи Заходу можна вважати значне підвищення грамотності населення.

2. УНІВЕРСИТЕТИ

Вищу освіту в Європі та США здобували переважно в університетах.

Вищу освіту у *Великій Британії* можна було одержати в університетах, інститутах, коледжах. У XIX ст. у зв'язку з потребами індустріальної епохи в країні відкривалися політехнічні інститути, які готували інженерів, технологів з багатьох спеціальностей. Найпрестижнішими вищими навчальними закладами не тільки Великої Британії, а й усієї Європи вважалися Кембриджський та Оксфордський університети. Досить високу репутацію мали вищі

Університет (від лат. *universitas* — сукупність, спільність) — вищий навчальний заклад, де навчаються майбутні **фахівці з фундаментальних і багатьох прикладних наук**. Як правило, університет здійснює й науково-дослідну роботу. Університети поєднують у своєму складі кілька факультетів, на яких представлена сукупність різних дисциплін, що становлять основи наукового знання.

Історичні подробиці. Найдавніший у Європі університет — медичний — був заснований у **Салерно** не пізніше першої половини XI ст. Близько **1100 р.** був відкритий **університет в Болоньї**, який спочатку являв собою школу, де на основі римського права розроблялися юридичні норми. На базі кількох монастирських шкіл наприкінці XII ст. постав **Паризький університет**. У 1117 р. був заснований **Оксфордський університет** в Англії, але після конфлікту професури й студентів з жителями Оксфорда в **1209 р.** деякі вчені й студенти втекли на північ, де заснували **Кембриджський університет**. У XIV ст. з'явилися університети в **Празі** — у **1342 р.**, у **Кракові** — **1364 р.**, у **Відні** — **1365 р.**, у **Гейдельберзі** — **1385 р.**, потім у **Лейпцигу** — **1409 р.**, у **Базелі** — **1459 р.** і т.д.

Гейдельберзький університет.
Сучасне фото

навчальні заклади в Лондоні, Ліверпулі, Ньюкаслі, Бірмінгемі, Глазго, Единбурзі та інших містах Великої Британії. Диплом приватної школи дозволяв завершити освіту в Оксфорді або Кембриджі, що, у свою чергу, відкривало широкі можливості для успішної кар'єри в парламенті або уряді.

Провідне місце в системі вищої освіти **німецьких держав** займали класичні «старі» університети, історія яких сягала коріннями в середньовіччя. Це Гейдельберзький університет (заснований у 1386 р.), університети у Фрейбурзі, Тюбінгені тощо. Спочатку до їхнього складу входили лише філософський, медичний і теологічний факультети. Згодом додалися й інші напрями підготовки, але ці факультети залишилися провідними. З XIX ст. зразком для всієї Європи став Берлінський університет (заснований у 1810 р. В. фон Гумбольдтом). Університети деяких німецьких держав, особливо в першій половині XIX ст., були оплотом демократичних сил, серед яких провідну роль відігравали студентські корпорації разом з ліберальною професурою. Незважаючи на автономію університетів, вони піддавалися суворій цензурі з боку офіційної влади.

У **Франції** вищі навчальні заклади в XIX ст. були представлені університетами, що перебували під контролем держави, й вищих шкіл, що були переважно приватними.

Першим вищим навчальним закладом **на українських землях** був Львівський університет, заснований у 1784 р. у Галичині, яка в той час входила до складу Австро-Угорської імперії. Львівський університет став важливим науковим центром. Тут діяли філософський, богословський, правничий і медичний факультети. Викладання вели спочатку німецькою, а пізніше польською мовою. У 1849 р. тут було відкрито кафедру руської словесності (української мови та літератури), яку очолив Яків Головацький. У 1894 р. почала діяти кафедра історії України на чолі з Михайлом Грушевським, у 1900 р. — друга кафедра української літератури на чолі з Кирилом Студинським.

Перший університет на українських землях, під владніх Росії, було відкрито в 1805 р. в Харкові, завдяки клопотанням ученого та

Герб Сорбонни

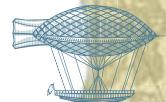
Історичні подробиці. Одним із провідних університетів не тільки Франції, а й усієї Європи залишився **Паризький університет — Університет Сорбонни**, названий на честь його засновника — монаха-домініканця Р. де Сорбона (1201–1274 рр.), духівника короля Людовика IX. Спочатку, на думку засновників, університет мав бути навчальним закладом міжнародного масштабу. Чотири його факультети — богослов'я, права, медицини й мистецтв — приймали не тільки французів, а й англійців, а також вихідців з німецьких і фландрських земель.

Одним з найстаріших навчальних закладів країни є **Колеж де Франс**, заснований у 1530 р. Спочатку він мав назву Колеж королівських лекторів, а під час Французької революції XVIII ст. був перейменований на Колеж де Франс. Від дня заснування Колеж має самоуправління, не має спеціальних навчальних програм і планів, не видає жодних дипломів і не присуджує вчених звань. Основна його мета — читання безкоштовних публічних лекцій з математики, фізики, природничих наук, психології й соціології, філософії, історії й археології.

громадського діяча Василя Каразіна. Харківський університет став не тільки науковим центром, а й провідником української культури, започаткувавши видання українських газет, журналів, альманахів.

У 1834 р. засновано Київський університет Святого Володимира, першим ректором якого став учений-природознавець, філолог та історик Михайло Максимович. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито університет в Одесі. У цих університетах, за європейськими традиціями, діяли історико-філологічні, фізико-математичні, юридичні й медичні факультети.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЕ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Розкажіть, як формувалося шкільне законодавство та управління освітою в різних країнах світу.
2. Як змінювалась роль релігії у шкільній освіті?
3. Схарактеризуйте становлення системи середньої освіти в Західній Європі та США.
4. Коли й де було засновано найдавніший університет у Європі?
5. Як розвивалася система вищої освіти у Великій Британії, Франції, на німецьких та українських землях?
6. Дайте визначення поняття університет.

II. Обговоріть у групі

1. Зіставте шкільне законодавство та управління освітою в різних країнах. Де воно було прогресивнішим?
2. Назвіть відомі Вам провідні сучасні університети в Європі, Америці та Україні. Користуючись текстом підручника й додатковими матеріалами, спробуйте визначити, що є спільного та відмінного в їхній діяльності.

III. Миємо творчо й салостійно

1. Чим визначалися відмінності в підходах до управління освітою в різних країнах?
2. Порівняйте значення університетів у суспільному житті в XIX ст. й сьогодні.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

Перша половина XI ст. заснування найдавнішого в Європі університету в Салерно (Італія)

1784 р. заснування Львівського університету

§31

Наукові й технічні досягнення. Література та мистецтво

1. РОЗВИТОК НАУКИ Й ТЕХНІКИ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Микола Лобачевський

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ В РОЗВИТКУ НАУКИ

Видатний російський **математик М. Лобачевський** зробив справжню революцію в математичній науці, висунувши теорію неевклідової геометрії.

Вражаючими були досягнення **вчених-фізиків**. Учення про тепло, як про рушійну силу молекул, розробляв англійський учений **В. Томсон**. Установлення механічного еквівалента теплоти є заслугою **Дж. Джоуля** (Велика Британія), **Г. Гельмгольца** (Німеччина) та ін.

Французькі **хіміки** розробили нову хімічну номенклатуру, уперше ввели такі терміни, як «кисень», «водень».

Французький **зоолог Ж. Батіст** створив вчення про еволюцію («ламаркізм»), першим увів термін «біологія». Англійський **лікар Е. Дженнер** розробив першу вакцину проти віспи.

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Кінець XVIII і початок XIX ст. ознаменувалися подальшим **удосконаленням машин для текстильної промисловості**, які були розраховані на застосування парового двигуна. Так, механічний ткацький верстат **Е. Картрейта** приводився в рух паровою машиною.

З'явилися **нові типи металообробних верстатів**. Англійський механік **Г. Модслі** винайшов повністю механізований токарський верстат. У 1818 р. американський винахідник **Е. Вітні** сконструював фрезерний верстат з бараборізальним інструментом (фрезою).

Не відставала **хімічна промисловість**. Наприкінці XVIII ст. француз **Н. Леблан** започаткував заводське виробництво соди з глауберової солі. У 1839 р. американський винахідник **Ч. Гудріп** відкрив процес вулканізації каучуку.

У першій половині XIX ст. у Великій Британії, Німеччині, Франції розгорнулося **будівництво залізниць**, почали застосовувати **колісні річкові пароплави** з паровим двигуном, у країнах Заходу вітрильний морський флот поступився місцем паровому.

Зростало значення **засобів зв'язку**. У 1837 р. американський художник **С. Морзе** винайшов апарат, що передавав короткі й довгі електричні імпульси, які прийомний пристрій зображував у вигляді крапок і тире.

Розвиток технічного прогресу не залишив осторонь **побут і повсякденне життя людей**. У 1814 р. в Лондоні було встановлено газове освітлення вулиць, що з'єднувалося з головним газопроводом. Шотландський хімік **Ч. Макінтош** винайшов водонепроникну тканину, з якої почали шити верхній одяг. У 1834 р. сліпий французький тифлопедагог **Л. Брайль** розробив рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих.

2. РОЗВИТОК НАУКИ Й ТЕХНІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ у другій половині XIX ст.

РОЗВИТОК НАУКИ

Французький **фізик Ж. Фуко** в 1851 р. здійснив дослідження з маятником (так званий «маятник Фуко»), які підтвердили добовий оберт Землі. У 1897 р. англійський фізик **Дж. Томсон** відкрив першу елементарну частку — електрон, що входив до складу атома. Француз **П. Кюрі** й французька фізик польського

походження **M. Склодовська-Кюрі** вперше впровадили термін «радіоактивність».

У 1869 р. видатний російський учений **Д. Менделєєв** відкрив періодичну систему **хімічних елементів**. На базі розвитку науки наприкінці XIX ст. виникла велика хімічна індустрія.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними досягненнями в галузі **біології й медицини**. У 1859 р. англійський учений **Ч. Дарвін** у своїй роботі «Походження видів» висунув теорію еволюції живих організмів шляхом природного відбору. Класичні дослідження щодо фізіології серцево-судинної системи, органів травлення здійснив російський учений **I. Павлов**. Основоположником сучасної мікробіології й імунології був видатний французький учений **L. Пастер**. У 1851 р. німецький учений **G. Гельмгольц** винайшов офтальмоскоп — прилад для дослідження анатомії ока. У 1866 р. австрійський учений **G. Мендель** сформулював закономірності спадковості. Австрійський невропатолог і психіатр З. Фрейд у 1896 р. вперше визначив основи методу психоаналізу та ін.

Маятник Фуко у бібліотеці НТУУ «КПІ» у м. Києві. Сучасне фото

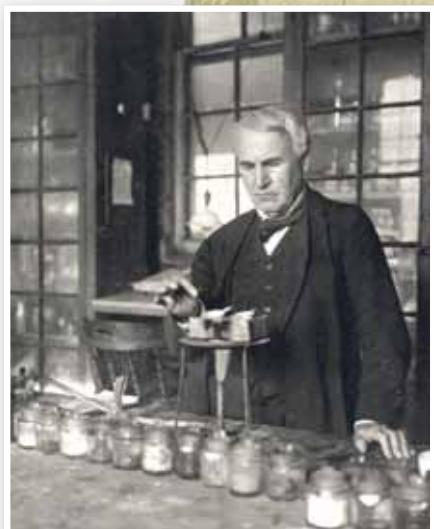
ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Серцевиною технічного прогресу стали енергетика, перехід від пари й кам'яного вугілля до електрики й рідкого палива, освоєння засобів масового виробництва й передачі на далекі відстані електроенергії, використання її для приведення в дію машин, засобів зв'язку й освітлення, бурхливий розвиток електротехніки. У результаті освоєння видобування й переробки нафти, одержання різних рідких нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згоряння значно здешевлювалося перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (автомобіль, літак).

Вражаючими були досягнення в **автомобілебудуванні**. Німецький інженер **P. Дізель** розробив поршневий двигун внутрішнього згоряння із запаленням від стиску. У 1885 р. **K. Бенц** (Німеччина) сконструював перший автомобіль, що працював на бензині.

У 1882 р. під керівництвом американського винахідника й підприємця **T. Едісона** була введена в дію **перша електростанція**, що обслуговувала споживачів. Йому ж належить винахід першого звукозаписного пристрою — фонографа. Едісон створив промисловий зразок лампи накалювання, сконструював ряд потужних електрических генераторів.

Стрімко розвивалися **засоби зв'язку**. У 1876 р. американський учитель шотландського походження **A. Белл** винайшов телефон.

Томас Едісон у лабораторії

Історичні подробиці. Одного разу юний Томас Едісон повернувся додому зі школи і передав мамі лист від вчителя. Мама зачитала синові листа вголос, зі слізами на очах: «Ваш син — геній. Ця школа занадто мала, і тут немає вчителів, здатних його чомусь навчити. Будь ласка, вчіть його самі!».

Через багато років після смерті матері (Едісон на той час уже був одним з найбільших винахідників в історії) він переглядав сімейний архів і випадково знайшов цей лист. Едісон відкрив його і прочитав: «Ваш син — розумово відсталій. Ми не можемо більше вчити його в школі разом з усіма. Тому рекомендуємо вам вчити його самостійно вдома».

Едісон проридав кілька годин поспіль. Потім він записав до свого щоденника: «Томас Алва Едісон був розумово відсталою дитиною. Але завдяки своїй героїчній матері він став одним з найбільших геніїв свого століття».

...Відомо, що у 12 років офіційна освіта для Едісона завершилася. Він не зміг «вписатися» до шкільної системи через свою допитливість, жвавість розуму, гіперактивність, а також проблеми зі слухом. Томас не вчився більше ні в коледжі, ні в університеті. Якби не мати майбутнього винахідника, він не зміг би стати тим, ким став. Тільки США, не рахуючи Великої Британії, Німеччини і Франції, йому видали 1093 патенти на унікальні винаходи. Це більше, ніж будь-кому іншому в світовій історії.

?) Яку роль може відіграти школа, родина в житті дитини? Спробуйте навести приклади важливості слова, словесної оцінки для людини. Що Ви думаете про шанс на кар'єру, успіх для кожного?

Кіноапарат братів Люм'єр

Апарат
«Сінематограф»
у музеї Інституту
Люм'єрів (Франція)

Через два роки в Пітсбурзі (США) була відкрита перша громадська телефонна станція. А в 1889 р. в США почали використовувати таксофон — телефон-автомат.

У 1896 р. італійський радіотехнік **Г. Марконі** винайшов радіоприймач.

1895 р. вважається роком народження **кінематографа**. Французькі винахідники **Л. й О. Люм'єри** створили «Сінематограф» — перший кіноапарат для зйомки й проекції на екран «фотографій, що рухаються».

У другій половині XIX ст. в найбільших містах світу стали активно будувати підземні залізниці, а перша «підземка» — Лондонське **метро** — відкрилося в 1863 р. У 1873 р. в Сан-Франциско (США) був пущений перший у світі трамвай.

Багато винаходів у цей період були зроблені у сфері побуту й для повсякденного життя. У 1880 р. в США була винайдена кулькова ручка. У 1888 р. американський винахідник **Дж. Істмен** випустив у продаж дешевий і простий в обігу фотоапарат «Кодак». Наступного року в магазинах з'явилися перші швейні машинки з електричним приводом американської компанії «Зінгер».

У 1856 р. англійський винахідник **Г. Бессемер** створив конвертор, що використовував продувку повітрям рідкого чавуну для переделу його на сталь. У 1864 р. французький інженер **П. Мартен** винайшов метод виплавки літої сталі в печі, що одержала назву «мартен».

У 1866 р. шведський винахідник **А. Нобель** винайшов динаміт — вибухову речовину на основі нітрогліцерину, що знайшло застосування в гірничодобувній та інших галузях промисловості.

3. ЛІТЕРАТУРА

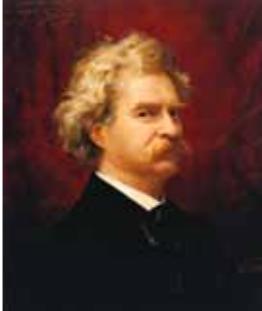
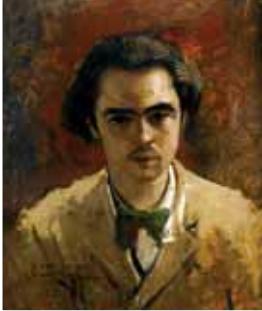
Напрям розвитку літератури	Основні риси
Неокласицизм (друга половина XVIII — початок XIX ст.)	Неокласицизмом називають напрям у літературі, що визнавав свою художню правду у відкінутому класицизмі. Неокласицизм звертався до античної спадщини як до норми й ідеального зразка, був тісно пов'язаний із Просвітництвом, прагнучи відобразити високі героїчні й моральні ідеали. Видатними представниками цього напряму були Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ф. Шиллер, Й. Гете .
Романтизм (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).	Творчість представників цього напряму була звернена до минулого або абстрактних мрій, роздумів про добро й зло. Романтики намагалися розкрити таємницю особистості, осягти її духовний світ. Німецький романтизм вирізняє інтерес до казкових і міфологічних мотивів, що виразилося у творчості братів В. і Я. Грімм, Е. Гофмана, Г. Гейне . Для англійського романтизму характерний інтерес до суспільних проблем. Представниками романтизму були Дж. Байрон, В. Скотт, В. Гюго, А. Міцкевич, Е. По , в українській літературі — Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко (еволюціонував у бік реалізму), П. Куліш, М. Костомаров .

Йоган Гете

Вальтер Скотт

Напрям розвитку літератури	Основні риси	
Реалізм (з початку 30-х років XIX ст.)	<p>Принципами реалізму в літературі були: об'єктивне відображення всіх сторін життя в гармонії з авторським ідеалом; відтворення типових характерів, конфліктів, ситуацій при повноті їхньої художньої індивідуалізації. Перевага надавалася проблемам «людини й суспільства», життю «маленької людини». Представниками реалізму в літературі XIX ст. були O. де Бальзак, Стендаль, Ч. Діккенс, Г. Флобер, М. Твен, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко (він працював і під гаслами модернізму).</p>	 <p>Оноре де Бальзак</p>
Натуралізм (остання третина XIX ст.)	<p>Представники натуралізму прагнули до «об'єктивного», безстороннього відтворення реальності, уподібнюючи художнє пізнання науковому. Вони виходили з уявлення про те, що доля, воля, духовний світ людини соціальним середовищем, побутом, спадковістю, зумовлені фізіологією. Серед представників натуралізму були: Е. Золя, Г. Гауптман, брати Е. і Ж. Гонкур, А. Хольц, С. Крейн, Ф. Норріс та ін.</p>	 <p>Еміль Золя</p>
Символізм (1870–1910 рр.)	<p>Представники цього напряму в літературі й мистецтві зосереджувались переважно на художньому вираженні своїх почуттів й інтуїтивному розумінні сутності речей за допомогою символів. Головними ознаками символізму були багатозначність образів, гра метафор й асоціацій. Символісти виражали не-прийняття буржуазності й позитивізму, тугу за духовною волею. Серед представників символізму в літературі були: П. Верлен, П. Валері, С. Малларме, А. Рембо, М. Метерлінк, О. Блок, Андрій Білій. Яскравими модерністами були М. Коцюбинський, Леся Українка.</p>	 <p>Поль Верлен</p>

Різні художні напрями співіснували та взаємопливали один на один.

Свої відмітні риси мала й література кожної країни. Вони визначалися характером соціально-політичних умов і суспільних відносин в історії кожного народу. У кожної нації була своя історична й соціально-політична доля, свій життєвий уклад, свій спосіб мислення.

4. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ФРАНЦІЇ, БРИТАНІЇ, РОСІЇ

Французький художник **E. Делакруа** (1798–1863 рр.) вважається творцем історичного живопису нового часу. Краща з його історичних картин — «Вступ хрестоносців у Константинополь».

Реалістичний напрям у французькому образотворчому мистецтві започаткував пейзажний живопис художників так званої **«Барбізонської школи»** (які працювали в селі Барбізон біля Парижа).

Мазепа на вмираючому коні. Картина художника Ежені Делакруа (1828 р.)

Як пов'язана ця картина з історією України?

Лідером **реалістичного напряму** у французькому живописі середини XIX ст. був **Г. Курбе** (1819–1877 рр.). Кращі його картини «Каменярі», «Похорони в Орлеані» здобули художниківі світову славу.

Англійський художник **В. Тернер** (1775–1851 рр.) прославився серед сучасників як «історичний» живописець, тому що його пейзажі зазвичай доповнювалися міфологічною або історичною сценою («П'ята страта єгипетська», «Загибель армії Ганнібала в Альпах» і багато інших).

Творчість англійського художника **Дж. Констебля** (1776–1837 рр.) пов'язана як з реалістичним мистецтвом, так і з романтизмом.

У картинах **В. Тропініна** (1776–1857 рр.) і особливо **О. Венеціанова** (1780–1847 рр.) розкривалися моральні якості селян, змальовувалася російська природа.

Явищем світової культури стала картина **К. Брюллова** (1799–1852 рр.) «Останній день Помпей». **О. Іванов** (1806–1858 рр.) більш як 20 ро-

ків працював над своїм монументальним полотном «Явлення Христа народу», основною темою якого є духовне переродження людей.

Головною подією російського живопису другої половини XIX ст. стала організація в 1870 р. **«Товариства пересувних художніх виставок»**, яке об'єднало художників-реалістів. Були серед них і майстри історичного живопису (**В. Суриков**), пейзажу (**О. Саврасов, І. Шишкін**), портретисти (**І. Крамської, В. Серов** та ін.).

I. Репін (1844–1930 рр.) творив у багатьох жанрах. Його картини розкривали вільнолюбство, духовну красу народу («Бурлаки на Волзі», «Царівна Софія», «Не чекали» та ін.). **Творчість Репіна тісно пов'язана з Україною**; він сам походив з козацького роду (одним з його предків був український козак Ріпа). Ілля Юхимович знав українську мову й історію українського народу. Під час роботи художника над всесвітньо відомою картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану» йому позували відомі діячі науки та культури.

МОДЕРНІЗМ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Навколо **E. Мане** (1832–1883 рр.) об'єдналася група молодих художників, які шукали нові шляхи в мистецтві. За художниками закріпилася назва, дана на сміх спрітним журналістом — **імпресіоністи**. Приводом послужила назва картини **K. Моне** (1840–1926 рр.) «Враження. Схід сонця».

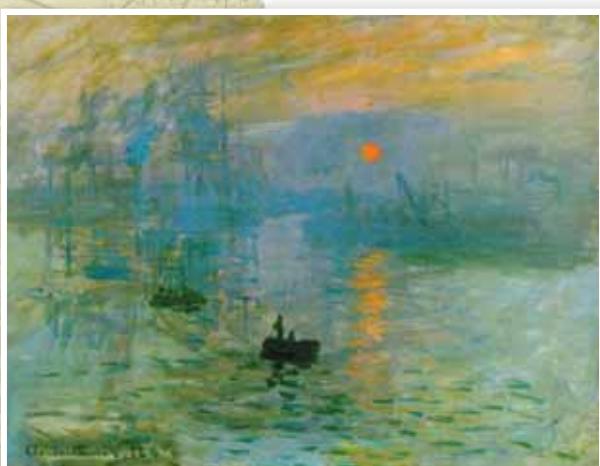
Уесь шлях розвитку імпресіонізму пов'язаний із творчістю пейзажиста К. Моне. Він нерідко писав той самий краєвид у різний час доби. Відомі такі його серії, як «Скирти сіна» та «Руанський собор».

Життєрадісне сприйняття світу, властиве імпресіонізму, виявилося у творчості **O. Ренуара** (1841–1919 рр.). В одному з кращих своїх творів «Бал у саду Мулен де ла Галет» він зобразив широку панораму рухливої багатолюдної маси, осяяної нерівними відблисками світла.

Образ людини привертав увагу художника-імпресіоніста **E. Дега** (1834–1917 рр.). Головним засобом характеристик своїх персонажів Е. Дега вибирає рух («Блакитні танцівниці», «Перед стартом» і інші картини).

Імпресіонізм (фр. impression — враження) — напрям у мистецтві останньої третини XIX — початку XX ст., представники якого прагнули **відобразити світ у його рухливості й мінливості**, передати свої скроминущі враження.

Враження. Схід сонця. Картина художника Клода Моне (1872 р.)

Художників *B. Ван Гога, П. Гогена, П. Сезанна, А. де Тулуз-Лотрека* іноді називають **постімпресіоністами**. Вони не сприймали інтерес імпресіоністів до випадкового й швидкоплинного. Для них був характерний інтерес до філософських і символічних аспектів зображення.

B. Ван Гог (1853–1890 рр.) у своїх картинах виразив той глибокий трагізм, з яким він сприймав життя. *П. Гоген* (1848–1903 рр.) залишив Європу й багато років провів на Полінезійських островах. Природа й життя тубільців, які здавались йому сповненими первозданної чистоти, стали джерелом його творчого натхнення.

5. АРХІТЕКТУРА

За доби Наполеона **від французької архітектури** заjadали помпезної величині Римської імперії. Одне з відомих творінь цього періоду — Тріумфальна арка на площі Каррузель у Парижі (1806 р.) архітекторів *Ш. Перс'є* й *П. Фонтена*.

У **Німеччині** архітектори (*Шинель*, *Кленце*) і скульптори (*Шадов*, *Раух*) дотримувалися традиційних, існуючих ще з XVIII ст. форм класицизму.

Архітектура «Вікторіанської епохи» у **Великій Британії** відрізнялася співіснуванням класицизму й готичного стилю. У 40–50-х роках XIX ст. в готичному стилі побудовано будинок парламенту в Лондоні (*Ч. і Е. Беррі*). У 50-х роках починаються нові пошуки вдосконалення технічних форм будівництва: «Кришталевий палац» для Всесвітньої виставки в 1851 р. в Лондоні побудовано *Дж. Пакстоном* із заліза та скла.

Кращі зразки **російської архітектури** — Адміралтейство *A. Захарова*, Казанський собор і Гірничий інститут *A. Вороніхіна*, споруди *K. Росі* в Петербурзі; комплекси будівель *O. Бове*, *D. Жилярді* й інших майстрів.

Інженери й архітектори другої половини XIX ст. творили нову, **модерністську архітектуру**.

У 1889 р. в Парижі відбулася Всесвітня виставка, яку відвідали понад 25 млн осіб. До її відкриття спорудили 300-метрову вежу, названу Ейфелевою на честь проектувальника *A. Ейфеля* (1832–1923 рр.).

У США сталеві конструкції найбільше застосовували в мостобудівництві (міст над Ніагарою, Бруклінський міст, 1869 р.). У Чикаго в 1885 р. побудовано перший надвисотний будинок — хмарочос.

В архітектурі, як і в декоративному мистецтві другої половини XIX ст., популярною стала **еклектика**.

6. МУЗИКА

Творчість **австрійського** композитора *Й. Гайдна* (1732–1809 рр.) відзначається стрункістю і пропорційністю. Й. Гайдна називали «батьком» симфонії й струнного квартету.

Геніальний *B. Моцарт* (1756–1791 рр.) — автор популярних і сьогодні опер «Весілля Фігаро», «Дон Жуан», «Чарівна флейта», «Реквієм» та інших творів, зокрема симфоній, смичкових квартетів, клавірних концертів.

Національним генієм **німецького** народу є *L. ван Бетховен* (1770–1827 рр.), класик симфонічного жанру. Він створив відомі сонати «Патетична», «Місячна», «Аврора» й ін.

Найвидатніший представник **французької** музики XIX ст. *Г. Берліоз* (1803–1869 рр.) відомий як творець цілого ряду симфоній.

Класицизм (від лат. *classicus* — зразковий) — стиль і напрям у літературі й мистецтві кінця XVIII — початку XIX ст., що **звертався до античної спадщини** як до норми й ідеального зразка.

«Кришталевий палац» у Лондоні.
Робота архітектора Джозефа Пакстона

Модернізм — загальний термін для різних **нових напрямів** в образотворчому й іншому видах мистецтва, які намагались порвати з художніми традиціями XIX ст.

Еклектика (від грец. *eklektikos* — той, що обирає) — свідоме **поєднання** різномірних, **органічно несумісних елементів** і деталей (наприклад, архітектурних) в одному творі.

Сцена з балету «Лебедине озеро» в Королівському театрі в Лондоні (Велика Британія). Сучасне фото

Опера **Ж. Бізе** (1838–1875 рр.) «Кармен» не сходить зі сцени вже більш як 100 років. **Ж. Оффенбах** (1819–1880 рр.) став одним з основоположників французької класичної оперети («Прекрасна Єлена», «Перикола» й ін.).

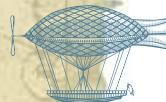
Вершиною **італійської** оперної школи стала творчість **Дж. Верді** (1813–1901 рр.). Деякі його оперні хори стали гімнами національного руху.

Видатний композитор і скрипаль **Н. Паганіні** (1782–1840 рр.) домагався різноманіття звучання скрипки й підсилював вплив на слухачів віртуозними технічними прийомами — грою на одній струні, імпровізаціями.

Польська музика набула світового значення завдяки творчості свого національного генія **Ф. Шопена** (1810–1849 рр.). Всесвітню популярність здобули його мазурки, полонези, балади, сонати, ноктюрни.

Творчість **М. Глинки** (1804–1857 рр.) започаткувала класичний період **російської** музики. Відомі його опери «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», романси й пісні.

Всесвітнє значення мала творчість **П. Чайковського** (1840–1893 рр.), який мав українське походження. Основними його жанрами були опера й симфонія. Серед творів П. Чайковського, які дотепер не сходять зі сцен провідних театрів світу, — опери «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Орлеанська діва»; балети «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик».

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТЬ: запитання та завдання

I. Знаю її систематизую нову інформацію

1. У чому виявився технічний прогрес наприкінці XVIII — у XIX ст.?
2. Які були основні досягнення в розвитку техніки й технологій у другій половині XIX ст.?
3. Назвіть основні досягнення в галузі природничих наук наприкінці XVIII — у XIX ст.
4. Назвіть найважливіші винаходи Т. Едісона й визначте їхнє значення для подальшого розвитку технічного прогресу.
5. Назвіть основні напрями розвитку літератури наприкінці XVIII — у XIX ст. та їх представників.
6. З якими країнами пов’язана творчість композиторів В. Моцарта, Л. ван Бетховена, Дж. Верді, Ф. Шопена, Ж. Бізе, Й. Гайдна, Г. Берліоза?
7. Зазначте основні особливості творчості художників Франції, Великої Британії, Росії в XIX ст.
8. У чому полягала відмінність постімпресіонізму від імпресіонізму?
9. Назвіть основні витвори архітектури XIX ст.
10. Поясніть значення термінів і понять: *класицизм, модернізм, імпресіонізм, еклектика*.

II. Обговоріть у групі

1. Як проявляється взаємозв’язок у розвитку науки й техніки в XIX ст.?
2. Як Ви вважаєте, чому багато митців XIX ст. зверталися до історичної тематики?

III. Мислю творчо її салостійно

Які з творів світової літератури XIX ст. видаються Вам найактуальнішими для осмислення цієї епохи? Які з них не втратили своєї злободеності й у наші дні? Обґрунтуйте свій вибір.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§32

Масове виробництво. Зародження масової культури

**ОПРАЦЮЙТЕ ТЕКСТ ПАРАГРАФА ТА ПІДГОТОВЙТЕ ВІДПОВІДІ
НА ЗАПИТАННЯ**

1. МАСОВЕ ВИРОБНИЦТВО

Кінець XIX — початок ХХ ст. — це час, коли розпочалося масове виробництво товарів. Це стало можливим лише за наявності машин.

Машини змінили характер праці й роль людини у виробництві. Багато хто відзначав, що механізація праці веде до перетворення працівника на «додаток» до машини, якусь безособову істоту, «гвинтику». Але час середньовічних майстрів, які неквапливо створювали одиничні вироби, що відзеркалювали індивідуальність автора, незворотно минув. Технічний прогрес переважав витрати, властиві будь-яким новаціям.

В **організації виробництва** відбулися якісні зміни. Американський інженер **Ф. Тейлор** організував роботу на **конвеєрі** — системі безперервного й потокового виробництва стандартизованих виробів, що забезпечувало гіантське зростання продуктивності праці. Конвеєр із другої половини XIX ст. став панівною системою організації масового виробництва на фабриках і заводах.

Наприкінці XIX ст. підприємець **Г. Форд** сконструював свій автомобіль і незабаром запустив його у масове виробництво. У 1915 р. з конвеєрів його заводів сходило вже до 250 тис. машин на рік.

Вартість фордівських автомобілів постійно зменшувалась, і їх могли придбати представники різних верств населення. Ціна автомобіля в 1910 р. становила 20 середньомісячних окладів кваліфікованого робітника, а в 1922 р. робітник міг купити авто, заощадивши три місячні зарплати.

Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. було налагоджено масове виробництво не тільки автомобілів та іншої техніки, а й одягу, предметів побуту. З'явилися великі магазини. Символом масового виробництва товарів стало гасло одного з нью-йоркських супермаркетів: «Якщо Ви не знаєте, чого хочете — заходьте до нас, воно в нас є!»

У жовтні 1913 р. на заводі в Хайланд-парку Генрі Форд запустив свій перший автомобільний складальний конвеєр. І тепер збірка автомобіля «ФОРД-Т» займала не 14, а 1,5 год.

Фото із зібрання Генрі Форда
та Ford Motor Company

?

Винахід конвеєра сприймається неоднозначно. На деяких сучасних підприємствах від нього відмовляються.

- Як Ви вважаєте, завдяки чому конвеєр сприяв значному підвищенню продуктивності праці?
- Які недоліки має конвеєр для робітників, їхнього самопочуття?

Генрі Форд і його творіння.
«Форд Т» став володарем премії
«Кращий автомобіль ХХ ст.»

Історичні подробиці. Для підвищення якості та здешевлення виробництва автомобілів Форд удосконалював конвеєр, стандартизував технологію, заощаджував навіть на фарбуванні машин. Г. Форду належить відомий вислів: «Ви можете придбати автомобіль «Форд» будь-якого кольору, за умови, що цей колір — чорний».

2. ПЕРЕДІСТОРІЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Масова культура — культура, що є популярною й переважає серед широких верств населення в суспільстві.

Робінзон Крузо.
Малюнок
Тараса Шевченка
(1856 р.)

Супрематизм.
Картина художника
Казимира Малевича
(1916 р.)

Передумови масової культури формуються з моменту виникнення людства, а конкретніше — з появою християнської цивілізації. Як приклад, наводять спрощені варіанти Священих книг («Біблія для бідних» тощо), розрахованих на масову аудиторію.

Витоки масової культури пов’язані з появою в європейській літературі XVII—XVIII ст. пригодницького, детективного, авантюрного роману. Саме він значно розширив аудиторію читачів за рахунок величезних тиражів. Прикладом є творчість англійського письменника Д. Дефо — автора відомого роману «Життя й незвичайні пригоди Робінзона Крузо».

Великий вплив на розвиток масової культури мав прийнятий у 1870 р. у Великій Британії закон про **загальну грамотність**. Він дозволив багатьом людям освоїти основний вид художньої творчості XIX ст. — роман.

Важливою передумовою масової культури стала поява можливостей її поширення завдяки **розвитку засобів масової комунікації**. Не тільки газети, а й радіо, кіно тиражували та швидко переносили зразки масової культури з міста до міста, з країни до країни, з континенту на континент. І ось уже італійська пісня стає популярною в Сполучених Штатах, а американський джаз швидко захоплює європейців; мюзикл, поставлений у Парижі, вітають глядачі на Бродвей в Нью-Йорку.

Масова культура виникла в ХХ ст. не так завдяки розвиткові техніки, зручних засобів передачі інформації, як **засоби демократії**. Во найбільш розвиненою та пошириною масова культура є в розвиненому демократичному суспільстві, наприклад, у Сполучених Штатах з їх Голівудом — справжнім символом масової культури.

РИСИ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Типові риси масової культури — **стандартизація**, засилля легко доступних форм, **ринкове ставлення до мистецтва, науки, політики, релігії** як до виробників товарів споживчої вартості. На відміну від високої, елітарної культури, орієнтованої на думаючу, інтелектуальну публіку, масова культура свідомо орієнтується на усереднений рівень масового споживача.

Рисою масової культури є те, що її продукти мають бути **цікавими**, нехай простими, але «гарно зробленими» — із чітким сюжетом, захопливими перипетіями, відповідного жанру. Серед таких жанрів у кіно, яке бурхливо розвивалось у 1920-х роках, — комедія, мелодрама. Пізніше з’явилися фільми жахів, фантастика тощо.

Масова культура є **комерційною**, її зразки мають добре продаватися. Не має значення, що це: книжки чи фільми, театральні вистави чи мюзикли.

Тому, з одного боку, творці масової культури орієнтуються на смаки пे-ресічної людини, особливо не переймаючись її культурним чи інтелектуальним розвитком. З іншого боку, твори масової культури мають бути якісними, інакше вони не користуватимуться попитом.

Масова культура не є синонімом поганого смаку, а користування її плодами не є ознакою низького культурного рівня.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняттю масова культура.
2. Якими були передумови та витоки розвитку масової культури на початку ХХ ст.?
3. Схарактеризуйте риси масової культури.
4. Що означає комерційність масової культури?
5. Яке призначення масової культури в суспільстві?
6. Що є спільного й відмінного в масовій культурі початку ХХ ст. та сьогодення?

ОЗНАЙОМТЕСЯ З НАВЕДЕНИМИ ЦИТАТАМИ ТА ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Російський та американський соціолог і культуролог *Питирим Сорокін* відзначав у середині ХХ ст.:

«Як комерційний товар для розваг, мистецтво дедалі частіше контролюється торговельними ділками, комерційними інтересами й віяннями моди... Подібна ситуація творить з комерційних ділків вищих цінителів краси, змушує художників підкорятися їхнім вимогам, що нав'язуються до того через рекламу й інші засоби масової інформації».

- Спробуйте спростувати або підтвердити слова вченого.

Американський політолог *Збігнев Бжезинський* любив повторювати фразу, що стала крилатою:

«Якщо Рим дав світу право, Британія — парламентську систему, Франція — культуру й республіканський устрій, то сучасні США дали світу науково-технічну революцію та масову культуру».

- Як Ви розумієте ці слова?
- Чи згодні Ви з особливою роллю США як «законодавця моди» у сфері масової культури? Проілюструйте відповіді на ці запитання прикладами з історії початку ХХ ст. та сьогодення.

Американському кіносценаристу *Річарду Молтбі* належать слова про те, що масова культура «...дозволяє нам утекти, але не звідкись і не кудись, а від власного утопічного «я»... Якщо злочин масової культури полягає в тому, що вона взяла наші мрії, упакувала їх, а потім знову продала нам, то існує також її позитивний аспект: вона забезпечує нас мріями, настільки різноманітними, що самі ми нізацько б їх не вигадали».

- Чи згодні Ви з тим, що масова культура «забезпечує нас мріями»? Наведіть приклади з відомих Вам кінофільмів.

На думку українського філософа й культуролога *Галини Лозко*, необхідною є нейтралізація негативного впливу масової культури на формування національної самосвідомості, «уміння дати відсіч чужому, зокрема відмовитися від чужих цінностей, навчитися відрізяти своє від рідного».

- Чи погоджуєтесь Ви з думкою філософа?
- Чи вважаєте Ви, що масова культура стала загрозою для національної культурної традиції, загрожує втратою духовності, перешкоджає збереженню культурної самобутності?

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

?(?) Перекладіть з англійської рекламний слоган «Кодак»: «You press the button, — we do the rest». Чому ця реклама є виявом масової культури?

?) Поясніть, чому ця реклама є виявом масової культури.

?) Які ідеї намагався передати автор ілюстрації?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Організуйте в класі навчальну гру «Кінопремія» або «Музичний хіт» тощо. Ви самі можете розробити правила гри. При цьому важливо таке:

- сформулювати критерії, за якими Ви будете присуджувати перемогу;
- сформувати невеликий перелік відомих однокласникам фільмів, музичних творів;
- розподілити між собою ролі авторів, виконавців, членів журі тощо та грати своїх персонажів;
- наприкінці гри зробити висновки про те, чи можна віднести фільм (хіт), який переміг, до масової культури; які чинники визначили його успіх; чи є твір-переможець високохудожнім.

Визначте елементи масової культури, відображені в ілюстрації.

?) Чи вичерпuje ця ілюстрація зміст масової культури?

Чи є сама ця ілюстрація продуктом масової культури?

§ 33

Науково-технічна революція зламу XIX – XX ст. та її вплив на людину й суспільство

1. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ зламу XIX–XX ст.: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

В останній третині XIX ст. в передових країнах Європи і США завершується **друга науково-технічна революція** (деякі вчені вважають індустриальну революцію, що розпочалася у Великій Британії в 60-ті роки XVIII ст., першою науково-технічною революцією).

В основу другої науково-технічної революції були покладені **зміни в енергетичній базі**, у переході на рідке паливо та електрику.

Важливі зміни в останній третині XIX ст. відбулися в **сільському господарстві**. У цей період почали широко застосовувати мінеральні добрива та нові аграрні технології, використовуватися сільськогосподарські машини (зокрема, трактори). Це дозволило підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, збільшити забезпечення сировиною промислового виробництва, розширити постачання продовольства для міського населення.

На основі досягнень науково-технічної революції в цей період відбувалася революція й у **військово-стратегічній сфері**. На зламі XIX–XX ст. для неї було характерно:

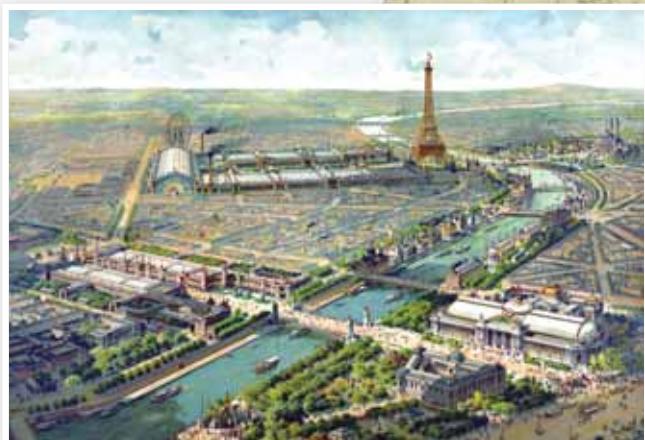
- поява нових видів стрілецького озброєння та артилерії;
- поява військової авіації та танків;
- створення потужних військово-морських флотів;
- створення нових видів вибухових речовин та отруйних газів;
- використання у військових цілях засобів радіозв'язку.

Революція у військово-стратегічній сфері була викликана прагненням провідних держав забезпечити собі переваги в гонці озброєнь і стала підґрунтям для підготовки до світової війни.

Науково-технічна революція багато в чому зумовила зміни в соціальній структурі більшості країн світу. Збільшувалась кількість найманих робітників, зайнятих як у промисловому виробництві, так і в сільському господарстві. Відтік у міста великої кількості колишніх селян сприяв зростанню чисельності робітничого класу. Унаслідок впровадження соціального законодавства у провідних державах світу, усвідомленого піклування підприємців про збереження кадрових працівників поступово підвищився рівень життя кваліфікованих робітників, зрос ступінь їх соціального забезпечення. Проте в Росії та інших державах, де існував надлишок робочих рук, більшість найманих робітників були абсолютно соціально незахищеними.

Формувався «середній клас», до якого входили службовці, інтелігенція, професійні військові. Одночасно скорочується частка спадкової аристократії, хоча вона продовжувала зберігати важливі позиції в системі урядування й державної бюрократії (чиновники та службовці державного апарату).

Науково-технічна революція (НТР) — до-корінне якісне перетворення продуктивних сил на основі прискореного розвитку науки і техніки (науково-технічного прогресу) та перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

Панорама Всесвітньої виставки в Парижі (1900 р.)

2. ЗМІНИ У ВИГЛЯДІ МІСТ І СІЛ. ОДЯГ

Американське місто в XIX ст.

Нетрі Лондона в XIX ст.

На вулицях Стамбула в XIX ст.

У XIX ст. розпочався процес урбанізації, що стало характерною ознакою індустріальної доби.

Унаслідок урбанізації суттєво **zmінивася вигляд великих міст**: будинки ставали вищими, вулиці прямішими й ширшими.

Багаті буржуа почали будувати в центрі міст **великі житлові будинки**. У них було багато кімнат різного призначення: вітальні, спальні, їадальні. Збільшилися розміри вікон, у кімнатах стало значно тепліше й світліше.

Бідняки жили в **нетрях**, де не було каналізації, лютували голод і заразні хвороби. Найчастіше родини тулилися в одній кімнаті. Меблями для бідняків були скриня, дерев'яне ліжко з матрацом і стіл.

НТР та суспільні зміни вплинули на повсякденне життя людини, у тому числі — на одяг. Мода в одязі, що раніше диктувалася королівським двором, поступилася місцем моді буржуазної.

Чоловічий костюм у цілому набув однаковості, діловитості, практичності. Він став чіткіше ділитися за функціональним призначенням. Піджаки й жакети перетворилися на робочий одяг, фрак — на парадний, вихідний. Наприкінці XIX ст. в моду увійшли смокінги (Англія), які одягали, вирушаючи в чоловічий клуб, театр, ресторан.

Одяг жінки відрізнявся великою різноманітністю й був покликаний підкреслити багатство та процвітання її чоловіка. На початку XIX ст. жіноче плаття нагадувало туніку, пояс був під самими грудьми, внизу спідниці й на рукавах — безліч воланів. Жіноче вбрання доповнювалося дорогими прикрасами.

У середині століття в жіночій моді, де тон задавала Франція, утверджився стиль Другої імперії. У вжиток увійшов крінолін — куполоподібна спідниця з безліччю нижніх спідниць або сталевих обручів. Особливо модними були золоті мережива.

Наприкінці XIX ст., з появою нових транспортних засобів (автомобіль, трамвай), поширенням масового спорту **жіночий одяг спростився**. На зміни в одязі вплинуло прагнення до рівноправності жінок, їхня боротьба за право на освіту. З'явилися жінки-службовці, лікарі, вчителі. У побут увійшли спідниця з блузою, костюм, що складається зі спідниці й жакета, пальто.

Прості люди носили те, що не заважало працювати і що можна було дозволити собі фінансово. Народний костюм витіснявся загальноєвропейським міського типу, хоча багато деталей зберігалися (зокрема, орнамент, прикраси).

Мешканці Лондона, 1906 р.

Зустріч Нового року в Нью-Йорку, 1906 р.

Англійські селяни, початок ХХ ст.

Розгляньте фотографії та визначте основні відмінності в одязі мешканців міст і сіл.

3. ЕМАНСИПАЦІЯ

РУХ ЖІНОК ЗА ЕМАНСИПАЦІЮ

Емансипація — 1) емансипація (від лат. *emancipatio*) — **звільнення від залежності**, підлегlosti, пригноблення, забобонів; 2) емансипація жінок — **надання жінкам рівноправ'я** в суспільному, трудовому та сімейному житті; прагнення до рівних прав чоловіків і жінок. Важалося, що нерівність зобов'язана своїм походженням насильницькому підпорядкуванню чоловіками жінок. Боротьба жінок за емансипацію відбувалася в трьох напрямах — у сфері освіти, права та політичної діяльності.

Суспільних виборах, але не скрізь і переважно неодруженим. Із 60-х років XIX ст. почали з'являтися численні товариства й спілки, найчастіше створені самими жінками; почали виникати спеціальні навчальні заклади для жінок, що помітно поліпшувало їхню освіту.

Рух за емансипацію жінок набув широкого розмаху й у **Великій Британії**. Заміжні жінки здобули в 1882 р. право розпоряджатися своєю власністю, а в 1886 р. — право залишити собі дітей у разі розлучення. У цій країні з'явилася перша спілка для заохочення жіночої промислової праці, що привело до створення інших подібних товариств.

ФЕМІНІЗМ

Феміністський рух виник наприкінці XVIII ст. Уперше вимоги рівноправності жінки висунули під час Війни за незалежність у США (1775—1783 рр.). Першою американською феміністкою вважають **А. Адамс** (1744—1818 рр.). Вона ввійшла в історію фемінізму знаменитою фразою: «Ми не станемо підкорятися законам, у прийнятті яких не брали участі, і владі, що не представляє наших інтересів»

Страта Олімпії де Гуж
(гравюра XIX ст.)

Перед стратою О. де Гуж сказала: «Якщо жінка гідна зйти на ешафот, то вона гідна вийти до парламенту».

(1776 р.).

У Франції в 1789 р. (у рік початку революції) став виходити перший журнал, присвячений боротьбі жінок за рівність, виникли жіночі революційні клуби, члени яких брали участь у політичній боротьбі. Однак французька Конституція 1791 р. відмовила жінкам у виборчому праві. Того ж року Національним зборам була представлена **«Декларація прав жінки й громадянки»**, підготовлена **О. де Гуж** за зразком «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р. У цьому документі містилася вимога визнання повної соціальної й політичної рівноправності жінок. Тоді ж створено першу жіночу політичну організацію «Товариство жінок — революційних республіканок». Однак у 1793 р. її діяльність заборонив Конвент, а згодом, у період розгулу якобінської диктатури, й саму О. де Гуж страчено на гільйотині.

У 1795 р. жінкам Франції заборонили з'являтися в громадських місцях і на політичних зборах, а в 1804 р. імператор Наполеон Бонапарт у своїх указах закріпив підлегле становище жінок щодо чоловіків.

Одним з перших феміністських документів є твір англійки **M. Волстонкрафт** «Захист прав жінок» (1792 р.), у якому доводилася необхідність надання жінкам можливості здобувати освіту.

Боротьба жінок за рівноправність в останній третині XIX ст. відбувалася у трьох напрямах:

- **у сфері освіти** жінки домагалися рівного доступу до навчальних закладів, рівного з чоловіками права на освоєння різних спеціальностей;
- **у сфері права** — домагалися можливості розпоряджатися своєю власністю;
- **у політиці** — висували вимогу щодо права голосу.

Жіночий рух за рівні права розвивався у Франції, Австро-Угорщині, США, але найбільш послідовним і масштабним він був у Великій Британії, де ним керувала вдова адвоката з Манчестера *E. Панкхорст*.

СУФРАЖИЗМ

У 1848 р. у штаті Нью-Йорк дві відомі американські реформістки *L. Мотт* й *E.-K. Стентон* провели перший публічний мітинг, вимагаючи право голосу для жінок. Учасники цього руху одержали назву «**суфражистки**». Цього ж року Е.-К. Стентон створила «Конвенцію з боротьби за права жінок».

XIV поправка до Конституції США (1866 р.) визначила американське громадянство й включила до числа громадян колишніх рабів. Прихильники рівноправності статей стверджували, що ця поправка також стосується жінок. Ця ідея, однак, була негативно сприйнята консервативною більшістю (включаючи й багатьох жінок). Тому в останній третині XIX ст. були створені дві незалежні суфражистські організації: Американська жіноча суфражистська асоціація (1869 р.) та Національна американська жіноча суфражистська асоціація (1890 р.). Національна асоціація обрала шлях лобіювати ухвалення поправки до федеральної Конституції про право жінок брати участь у виборах, а Американська жіноча суфражистська асоціація зосередилася на роботі в кожному зі штатів окремо.

Друга тактика увінчалася результатами раніше: уже в грудні 1869 р. жінки штату Вайомінг одержали право не тільки брати участь у виборах, а й бути присутніми в суді як присяжні засідателі. Згодом схожі закони ухвалили й інші штати: Колорадо (1893 р.), Айдахо та Юта (1896 р.), однак минуло ще півстоліття боротьби, поки 4 червня 1919 р. Конгрес прийняв XIX поправку до Конституції США, що гарантувала американським жінкам виборчі права. 18 серпня 1920 р. була завершена ратифікація цієї поправки, коли 36 із 48 існуючих на той час штатів схвалили її, і XIX поправка набула чинності закону.

Суфражистки проводили галасливі акції й вирізнялися шокуючою поведінкою (носили чоловічий одяг, курили сигари), що викликало в багатьох неприязнь до них. Вони організовували мітинги й демонстрації протесту, приковували себе до огорож палаців, били скло в державних установах. Їх заарештовували й кидали до в'язниць.

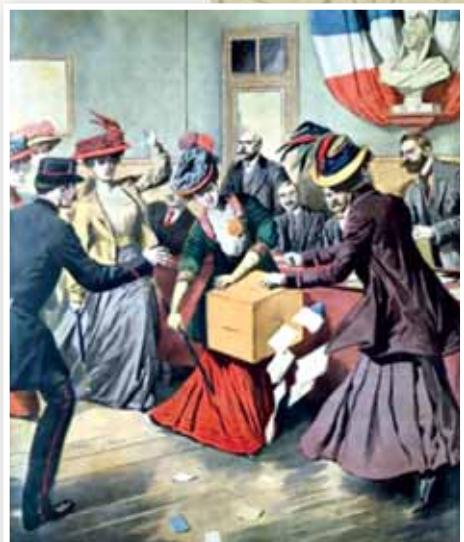
Проте суфражистки привертали дедалі більше уваги до себе відстоюванням рівноправності жінок.

Боротьба жінок за свої права дала певні результати. Уперше у світі право голосувати на виборах завоювали в 1893 р. жінки Нової Зеландії. У 1906 р. перші жінки-депутати були обрані до парламенту Фінляндії. У Великій Британії право голосу жінки здобули в 1918 р. У перші десятиліття ХХ ст. виборче право вибороли також жінки Данії, Австралії, США, Німеччини й ряду інших країн.

Жіночий соціально-політичний союз.
Foto з газети «Нью-Йорк Таймс»
(1903 р.)

Суфражизм (від англ. suffrage — право голосу) — жіночий рух за надання жінкам **рівного із чоловіками виборчого права**.

Акція протесту суфражисток.
Малюнок початку ХХ ст.

Поясніть, що зображене на малюнку. У якій країні це відбувається? Що може свідчити про перебування людей у державній установі?

4. ТРАДИЦІЙНІ ТА ІНДУСТРІАЛЬНІ СУСПІЛЬСТВА

На вулицях Лондона. Фото XIX ст.

Традиційні цивілізації (або суспільства) — китайська, індійська, ісламська та інші — багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію, що складалася ще з часів Відродження. У традиційному суспільстві над людиною панували вікові традиції й звичаї (обряди, заборони тощо). *Take суспільство не було склонне до сприйняття будь-яких нововведень.*

У системі цінностей **західної, індустріальної цивілізації** на перший план висувалася активна, творча, перетворювальна діяльність людини. Наукове пізнання розширявало сили й винахідницькі здатності людини, її можливості перетворити навколошній світ. У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело до

усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Індустріальна цивілізація вплинула на розвиток цивілізацій усіх регіонів світу, *сприяла швидкому перетворенню навколошнього світу*. Це вже в наш час привело як до загального покращення якості життя в розвинених країнах, так, з іншого боку, до екологічної кризи та інших глобальних проблем.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю їй систематизую нову інформацію

1. Якими явищами в економіці супроводжувалася науково-технічна революція?
2. Як науково-технічна революція вплинула на соціальну структуру країн Європи та Північної Америки?
3. Опишіть наслідки процесу урбанізації в XIX ст.
4. Чим були зумовлені зміни в одязі людей на початку ХХ ст.?
5. Схарактеризуйте рух жінок за емансидацію в другій половині XIX ст.
6. Назвіть сучасні країни, де главою держави чи уряду є жінка.
7. Поясніть значення основних понять параграфа підручника: науково-технічна революція, емансидація, суфражизм, фемінізм.

II. Обговоріть у групі

1. Зазначте основні напрями впливу НТР на людське суспільство та повсякденне життя.
2. Знайдіть у мережі Інтернет фото міст Європи та Північної Америки зламу XIX – ХХ ст. та визначте їхні спільні та відмінні риси.
3. Зіставте рух жінок за рівноправ'я у Великій Британії, Франції, Німеччині та США. Де було досягнуто найбільших успіхів у емансидації жінок і чим це було зумовлено?

III. Мислю творчо їй салоспійно

1. Як Ви думаете, чим сучасна науково-технічна революція відрізняється від НТР зламу XIX – ХХ ст.?
2. Як змінилося становище жінки в наш час порівняно з XIX ст.? Чи актуальні сьогодні ідеї фемінізму та суфражизму?
3. Підгответіть есе на тему: «Основні протиріччя технічного прогресу в XIX ст. та його вплив на розвиток суспільства».

Узагальнення до курсу

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен із Вас буде

знати:

- хронологічні межі «довгого» XIX ст. та його внутрішню періодизацію;
- взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного й культурного розвитку українського та інших європейських суспільств у XIX ст.;

розуміти:

- поняття «модернізація»;

уміти:

- характеризувати основні тенденції політичного, соціально-економічного та культурного розвитку світу впродовж «довгого» XIX ст.;
- визначити внесок українського суспільства в загальноєвропейську культурну спадщину XIX ст.;
- зіставити типові явища і процеси європейської та української історії в XIX — на початку ХХ ст.;
- оцінювати історичні події XIX ст. з позиції формування «першого покоління» прав і свобод людини;
- висловлювати судження щодо значення «довгого» XIX ст. для подальшого розвитку світу.

§34

Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття

1. «ДОВГЕ» XIX СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ВИКЛИКИ

Пригадайте визначення поняття «довге» XIX століття.

Історичні подробиці. Ерік Джон Ернест Гобсбаум, всесвітньо відомий британський історик, писав про «довге XIX століття» у трьох томах свого дослідження (вийшли друком у 1962–1987 рр.): «Доба революцій: Європа 1789–1848»; «Доба капіталу: Європа 1848–1875» і «Доба імперій: Європа 1875–1914». У цих книгах Е. Гобсбаум не тільки відобразив панораму розвитку європейської буржуазної цивілізації, а й зробив замальовки з життя пересічних людей того часу. Через це Е. Гобсбаума називають одним з основоположників «історії повсякденності».

Що означає історія повсякденності?

Чому, на Ваш погляд, опис війн і революцій, сторінки біографій можновладців та полководців не можуть дати повної картини минулого?

Таким чином, «довге» XIX століття увібрало в себе, зокрема:

- Французьку революцію 1789 р. та революції в інших країнах;
- індустриальну революцію, що після Великої Британії поширилася на всю Європу;
- становлення імперій та зростання їхньої могутності;
- формування громадянського рівноправ'я та парламентської демократії.

Поступальний розвиток людства був перерваний початком Першої світової війни в 1914 р. Зазнали краху могутні імперії (Австро-Угорська, Німецька, Османська, Російська).

У Європі наростала глибока політична та економічна криза, формувалися передумови революцій; світ зазнав величезних змін.

Отже, 1914 р. поклав кінець «довгому» XIX століттю.

ВИКЛИКИ «ДОВГОГО» XIX СТОЛІТТЯ

«Довге» XIX ст. поставило перед людством **нові виклики**.

Система міжнародних відносин, створена після краху наполеонівської імперії, залишила ґрунт для нових конфліктів між різними країнами та групами країн.

Головною особливістю XIX ст. було **домінування у світі імперій**, зокрема — Англійської, Французької, Російської, Австро-Угорської.

Важливі зміни були пов'язані зі створенням національних держав — об'єднанням Італії та Німеччини. Значної могутності досягли на межі XIX–XX ст. США й Німеччина, які стали претендувати на економічний і політичний перерозподіл сфер впливу в тогочасному світі, зокрема на перегляд колоніальних володінь і ринків.

Особливе місце в міжнародній політиці «довгого століття» зайняло так зване «Східне питання», що виникло у зв'язку з розвалом Османської імперії.

Важливим чинником міжнародної картини світу XIX ст. стало завершення британського завоювання Індії. Країни Далекого Сходу протягом XIX ст. були

примусово «відкриті» для світової торгівлі, що повністю змінило їхню подальшу історію. Країни Сходу та інших частин світу поступово заликалися до єдиної світової системи господарства й міжнародних відносин, створених європейцями.

У період «довгого» XIX століття зародилися **нові напрями суспільної думки**. Наполеонівські війни 1792–1815 рр., породжені Французькою революцією, спричинили **поширення революційних ідей**, а також посилення **націоналізму**.

Європа на довгі роки залишалась аrenoю **революційних потрясінь**. Особливу роль в історії XIX ст. відіграли революції 1848–1849 рр. Вони стали своєрідними відповідями на виклики, що постали перед суспільством унаслідок «подвійної революції» кінця XVIII — початку XIX ст. Ці революції відображали конфлікт природного права громадян з «божественним правом монархів», обстоювали претензії «середнього класу» на представництво в державній владі, виявляли протест соціальних низів супроти зубожіння, пробуджували свідомість національних меншин у Центральній та Східній Європі.

Протягом XIX ст. набирав силу робітничий рух, поширювалися соціалістичні ідеї, які невдовзі визначили долю Росії та ряду інших країн. Революційний і національно-визвольних рухів охопили Азію та Африку.

З другої половини XIX ст. посилюється нечуваний **індустріальний поступ, соціально-політична та економічна модернізація** низки країн. Саме тоді постає сама ідея модернізації, з якої походять численні теорії та ідеї.

Нью-Йорк,
5-та Авеню,
1900 р.:
де автівка?

Нью-Йорк,
5-та Авеню,
1913 р.:
де кінь?

Коні, яких використовували впродовж десяти тисяч років як транспорт, були повністю замінені на автомобілі в Нью-Йорку лише за 13 років. Про що це свідчить?

Утворюються монополії, посилюється міграція населення. Відбуваються великі соціальні перетворення: селянська реформа 1861 р. в Російській імперії, скасування рабства в США як наслідок Громадянської війни та ін.

ЗДОБУТКИ «ДОВГОГО» XIX СТОЛІТТЯ

«Довге» XIX століття було небаченим доти проміжком часу за **інтенсивністю розвитку науки й кількістю відкриттів**. Виникнення телеграфу, радіо, зростання мережі залізничних шляхів сприяло комунікації між людьми, надавало можливість обмінюватись досвідом. Темпи науково-технічного прогресу вели до поширення освіти й зростання достатку, що, у свою чергу, сформувало запит на підвищення рівня потреб у комфорті та просторі. Докорінно змінилося **пояснення життя людини**. Але в різних країнах залишалися свої особливості способу життя. Наприклад, соціальні пенсії були запроваджені в Данії ще в 1828 р.

Нові тенденції з'явилися **в мистецтві**. Ця доба була відзначена безліччю шедеврів і видатних досягнень у всіх сферах культури. На зміну класицизму прийшов романтизм, а потім — реалізм. Наприкінці XIX ст. постав модерн — як прояв бунту молоді, мистецтво оновлення й експресії.

Завершив «довге XIX століття» початок Першої світової війни в 1914 р. Унаслідок цієї війни з мапи світу щезли колись могутні імперії — Австро-Угорська, Німецька, Османська та Російська. Розпалася існуюча до того система міжнародних відносин, глибокі зміни відбулись у розвитку всіх країн світу.

«Довге XIX століття» змінилося «коротким ХХ століттям» (за визначенням того ж Е. Хобсбаума — 1914—1991 pp.). До вивчення його історії Ви приступите в наступному класі.

2. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ XIX ст. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКУ КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ XIX ст.

Величезні зміни, започатковані Французькою революцією XVIII ст. та індустріальною революцією в Європі, зачепили весь континент, у тому числі — українські землі. На території України розвивалися міста, відбувався перехід до нових видів транспорту тощо. Чисельність українців збільшилася протягом століття з 10 до 26 мільйонів. *Але процеси модернізації, що відбувалися на Заході, доходили до України із запізненням і не набирали тут такої інтенсивності.*

Не тільки на початку ХХ ст., а навіть пізніше, аж до останньої третини ХХ ст. модернізація не сильно зачепила українське суспільство.

Великою проблемою була *відсутність державності українського народу* та його розділення між іншими державами, які контролювали в той час українські землі.

Надзвичайно важливою особливістю української історії було те, що саме в XIX ст. за відносно короткий історичний час за взірцем інших слов'янських народів *виникла українська національна свідомість, сформувалася нова національна територія*. Історію України XIX ст. описують як період національного відродження.

З попередніх розділів підручника Ви дізналися про роль українців у наполеонівських війнах та суспільних рухах у Російській імперії, про досягнення науковців.

В Україні складається низка наукових шкіл, які мали високий рівень наукової культури і впливали на загальний умонастрої суспільства. *Школа з хімії* створюється в Київському університеті. У Харкові *M. Бекетов* (1827—1911 pp.) створив школу фізичної хімії. У Києві й Одесі працював один із братів *Ковалевських*, *Олександр* (1840—1901 pp.), відомий зоолог; і він, і його молодший брат *Володимир*, чоловік знаменитої Софії Ковалевської (уродженої Корвін-Круковської, родом українки), зробили великий внесок у розвиток *еволюціоністської концепції Дарвіна*. Дарвін знав обох і давав їм у розмові з Тімірязевим високі оцінки, особливо Олександру.

M. Остроградський (1801—1861 pp.), родом з Кобеляцького повіту, математик світової величини, і *B. Буняковський* (1804—1889 pp.), родом з Бара на Поділлі, теж з паризькою освітою, разом з росіянином *P. Чебишевим* заснували в Російській імперії власну математичну школу.

I. Мечников (1845—1916 pp.), випускник Харківського університету, співчував українському національному рухові. В Одесі, де він викладав в універ-

Історичні подробиці. Зі статті українського історика Ярослава Грицака

«Особливість української історії полягає в тому, що абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни».

Пригадайте, у складі яких держав перебували українські землі наприкінці XIX ст.

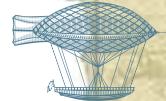
Перші автомобілі з'явилися на території України ще наприкінці XIX ст. У 1897 р. газета «Львівський кур'єр» писала, що авто нафтового магната К. Обживольського «...сопе, мов слон-астматик, бекає, як недорізаний кабан, трясеться, як баба в лихоманці...». Машина важила 650 кг, довжина її сягала понад 2 м, а ширина — 1,5 м. Ціна такої машини дорівнювала вартості багатоповерхового будинку в центрі міста.

ситеті, Мечников став членом Громади. 1888 р. він переїхав до Пастерівської лабораторії в Париж. Лауреат Нобелівської премії, людина з європейською науковою славою, Мечников ніколи не втрачав зв'язків з Україною; з Парижа він приїжджав до Києва налагоджувати роботу санітарно-епідеміологічної лабораторії на зразок тієї, яку створив в Одесі й у якій працював у Франції.

Вам відомо про творчість всесвітньо відомих українських літераторів від Івана Котляревського до Тараса Шевченка. Марко Кропивницький та інші діячі українського театру, українські архітектори, скульптори, художники, музиканти сприймали тогочасні тенденції польських, французьких, російських та інших митців й інтегрували їх до українського національного змісту.

Чимало українських громадських лідерів і діячів культури були провідниками європейських суспільних і культурницьких ідей і водночас — посланцями української культури в Європі, частиною якої завжди була і є Україна.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які події включала в себе «подвійна революція», що заклали основи нової, індустріальної цивілізації?
2. У чому полягали особливості розвитку системи міжнародних відносин у XIX ст.?
3. Якими були головні риси соціально-економічних та політичних процесів у XIX ст.?
4. Назвіть основні тенденції розвитку науки й мистецтва в XIX ст.
5. Схарактеризуйте основні зміни в повсякденному житті людей протягом XIX ст.
6. Покажіть на карті (форзац 2) імперії, які домінували у світі в XIX ст.
7. Схарактеризуйте основні особливості української історії XIX ст.
8. Поясніть значення термінів і понять: індустріальна цивілізація, «довге XIX століття».

II. Обговоріть у групі

1. Чи можуть подолання проблем та відповіді на виклики, які постають перед суспільством, сприяти формуванню нових суспільних здобутків?
Спробуйте визначити, які здобутки отримала сучасна Україна через суспільну відповідь на виклики останніх часів.
2. Якщо вважати, що під час «довгого XIX століття» історія Заходу злилася зі світовою історією, то чи означало це «другорядність» історії Нового світу? Чи можна вважати події в США та Канаді в XIX ст. та пізніше частиною історії Заходу — поряд з історією європейських країн? Чи можна так само говорити про країни Латинської Америки?

III. Милю творчо й салоспійно

1. Британський історик Е. Гобсбаум метафорично назвав Французьку революцію 1789 р. та індустріальну революцію в Британії — тобто промислову й політичну революції — «подвійним кратером великого діючого вулкану» і, заразом, означив період 1789–1848 рр. як «століття революцій». Як Ви розумієте ці слова?
На думку американського історика І. Мак-Ніла, з XIX ст. історія Заходу злилася зі світовою історією й поглинула історію всіх інших цивілізацій.
Що, на Ваш погляд, це означає?
Чи можна сказати, що після «довгого XIX століття» самі події в Європі були найважливішими та визначали хід світової історії у ХХ ст.?
2. Ознайомившись із подіями сьогодення, чи можна сказати, що на початку ХХІ ст. європейська історія є світовою історією, поглинувши історію інших частин світу?

§35

Матеріали до уроку узагальнення з розділів 4 і 5

- Складіть розгорнутий план «Особливості міжнародних відносин й зовнішньої політики великих держав в останній третині XIX ст.».
- Складіть у зошиті таблицю «Колоніальні володіння провідних держав світу (кінець XIX ст.)».

Колонії Великої Британії	
Колонії Франції	
Колонії Німеччини	
Колонії Росії	

- Складіть у зошиті таблицю «Утворення військово-політичних блоків».

	Троїстий союз	Антантa
Країна, рік приєднання до блоку		

- Складіть у зошиті хронологічну таблицю «Розвиток науки і технічного прогресу».

Дата	Подія

- Складіть у зошиті узагальнючу таблицю «Література та мистецтво: діячі й твори».

	Література	Живопис	Архітектура	Музика
Неокласицизм				
Романтизм				
Реалізм				
Модернізм				
Інші напрями та течії				

За малюнком прокоментуйте тенденції розвитку міської моди в XIX ст.

Країни Європи
з 1815–1847 pp.

Територіальні зміни в Європі за ухвалою Віденського конгресу 1815 р.

Території, приєднані	до	Пруссії
до	Австрії	до
до		до

Росії Нідерландів до Швейцарії С Мальта по Великій Британії

до великого припадку

Кордони Німецького союзу, створеного в 1815 р.

Німецькі вільні міста

Королівські держави після
Віденського конгресу
Місяці і роки проведення
конгресу Священного союзу
Революційні роки 1815–1847 рр.

Липнева революція 1830 р.
у Франції

Осередки революційних
і національно-визволічес-
твих рухів

1820

- рух із зазначенням років
- Виступи робітників
- Осередки чартістського

руху у Великій Британії
Придушення революційних
і національно-визвольних
рухів військами країн

Священного союзу
Початок французького
завоювання Алжиру (1830 р.)

Новоутворені держави:

- Королівство Бельгія
(від 1830 р.)
- Королівство Греція

Цифрами на карті позначено:
1 герц. Ольденбург
(від 1832 р.)

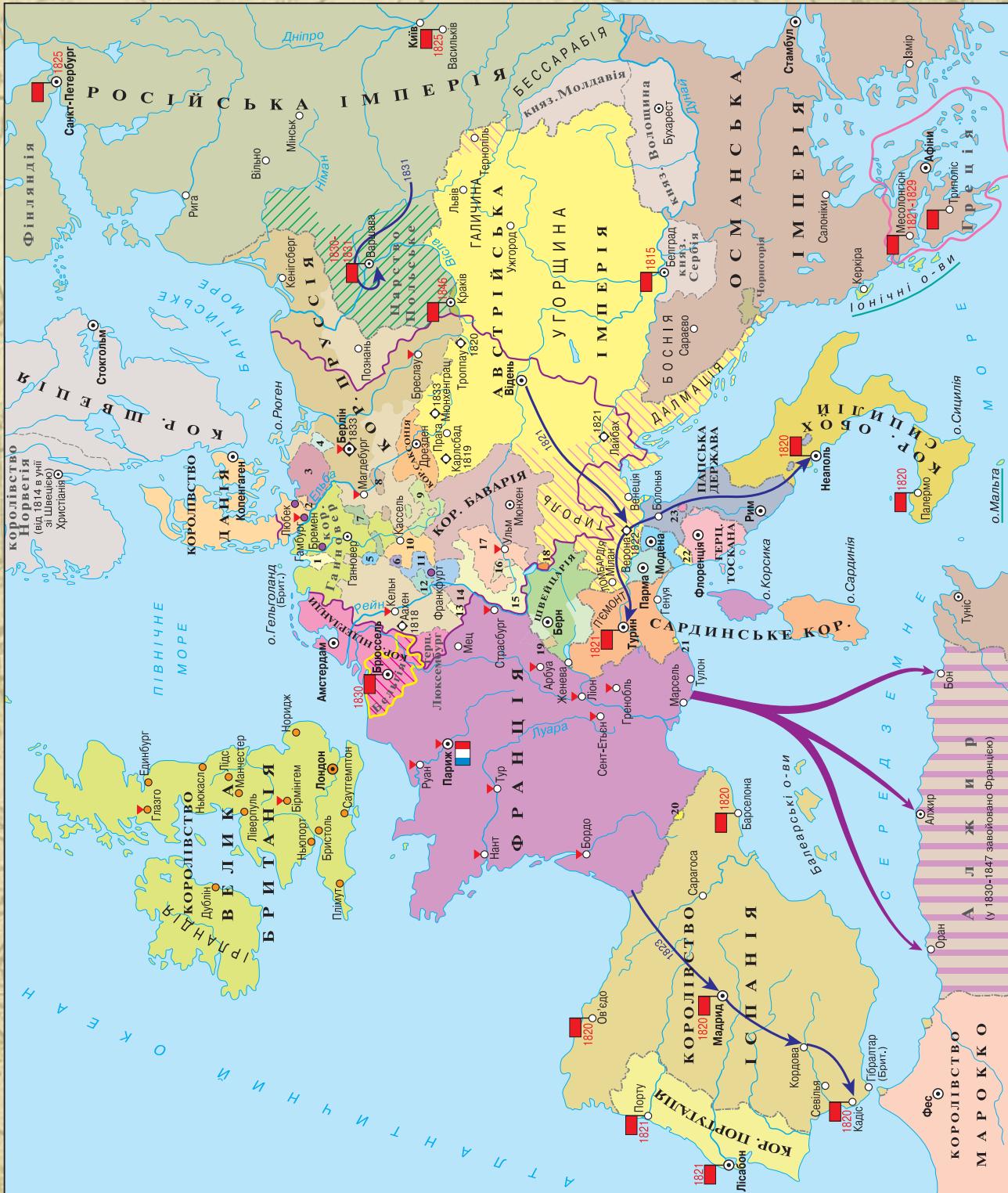
2 герц. Ляйенбург
(вид. 1815 в унії з Данією)
3 герц. Мекленбург-Шверін
4 герц. Мекленбург-Стрелиц
5 княз. Ліппе-Детмольд

6 князь Вальдек
7 герц Брауншвейг
8 герц Ангальт
9 Тюрингия
10 княз Гессен Кассель

10 герц. Гессен-Дармштадт
11 герц. Нассау
12 князь. Лихтенберг (до Ольденбург)
13 герц. Фальц (до Баварии)
14 герц. Гессен-Кассель

15 герц. Ваден
16 княз. Гогенцоллерн (до Пруссии)
17 кор. Вюртемберг
18 княз. Лихтенштейн
19 княз. Невшатель (до Пруссии)

20 респ. Андорра
21 княз. Монако
22 герц. Лукка
23 респ. Сан-Марино

Революції 1848–1849 рр. Національно-визвольний рух у Європі

Лютнева (1848 р.) революція в Парижі. Проголошення Другої республіки

Червневе (1848 р.) повстання у Франції
Осередки революційного руху 1848–1849 р.

Назви земель, охоплених національно-визвольною боротьбою

Німецькі землі, охоплені рухом за загальнонімецьку конституцію (травень 1848 р.)

Збройні дії сил контреволюції та іноземних інтервентів із придушенням революції

австрійських

російських

французьких

іспанських

неаполітанських

османських

Прийняття конституції європейськими державами в 1848–1849 рр.

— Кордона Німецького союзу в 1848 р.

— Кордона Італійського союзу в 1848 р.

Цифрами на карті позначено:

1 герц. Ольденбург

2 герц. Даунбург (в унії з Данією)

3 герц. Мекленбург-Шверін

4 герц. Мекленбург-Стрелиц

5 княз. Ліппе-Детмольд

6 княз. Вальдек

7 герц. Брауншвейг

8 герц. Ангальт

9 Тюрингія

10 княз. Гессен-Кассель

11 герц. Гессен-Дармштадт

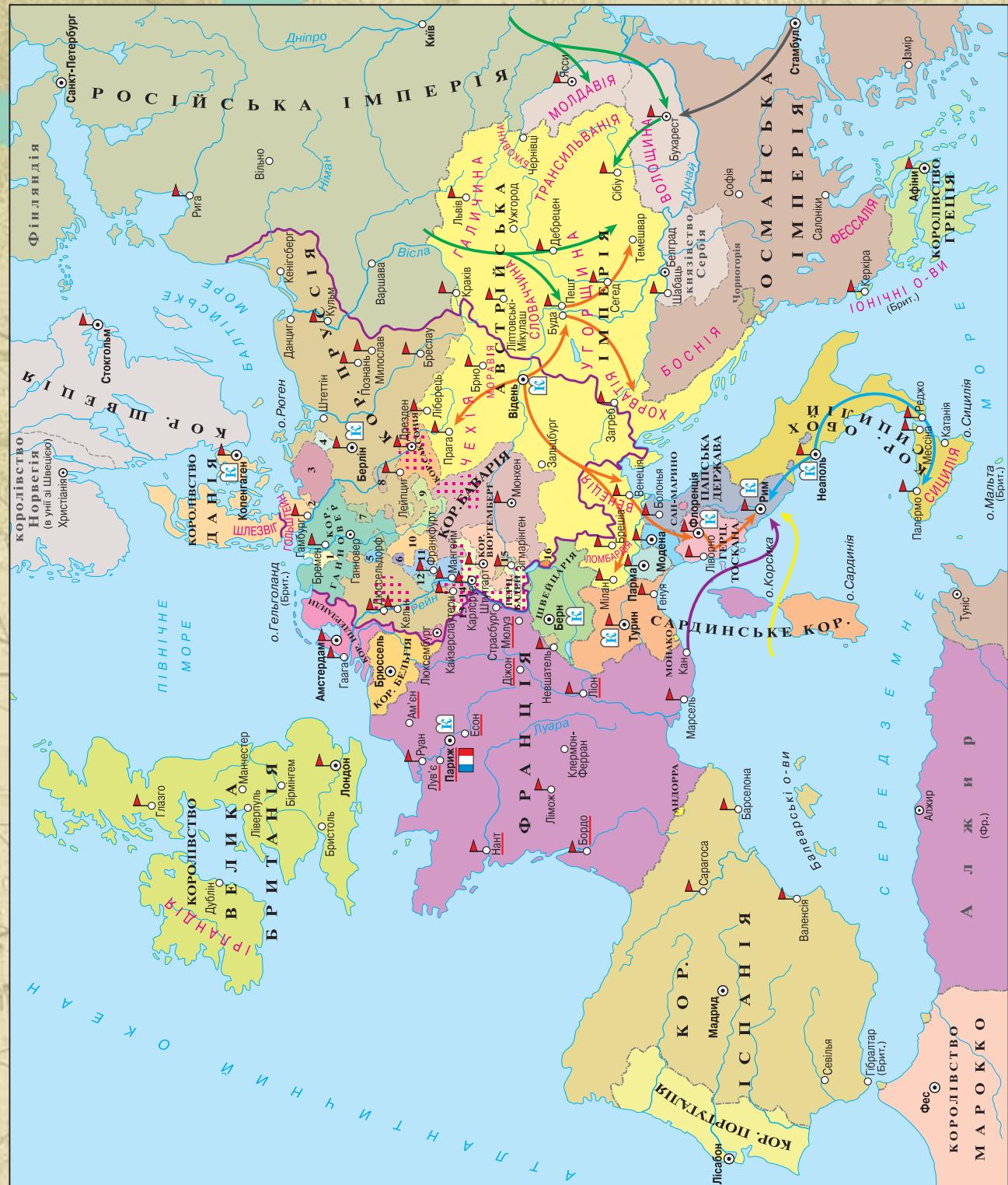
12 герц. Нассау

13 княз. Ліхтенберг (до Ольденбургу)

14 Пфальц (до Баварії)

15 княз. Гогенцоллерн (до Пруссії)

16 княз. Ліхтенштейн

Країни Європи в другій половині XIX – на початку ХХ ст.

Барвні Міста з населенням понад 1 млн жителів

Центри металургії та машинобудування
Центри текстильної промисловості

Добувна промисловість:
вугільна
зализорудна
Залізниці

МОНОПОЛІСТИЧНІ ОБЄДНАННЯ

Німеччина:

1 Концерн «Крупп»
2 Електротехнічна компанія «Сіменс-Шуккерт»

3 Рейн-Вестфальський кам'яновугільній
синдикат

Франція:

1 Концерн Шнейдер
2 Металургійний синдикат

3 Автомобільна фірма «Рено»

Велика Британія:

1 Чавунний синдикат
2 Трест «Портленд-
Цемент»

Росія:

1 Синдикат
шукрозаводчиків
2 Металургійний
синдикат «Продамет»

Іспанія:

1 Синдикат
«Продвагон»
2 Всесвітні промислові
ямарки

3 Королівство
Марокко

1873

на початку
1914 р.

Цифрами на карті позначено:

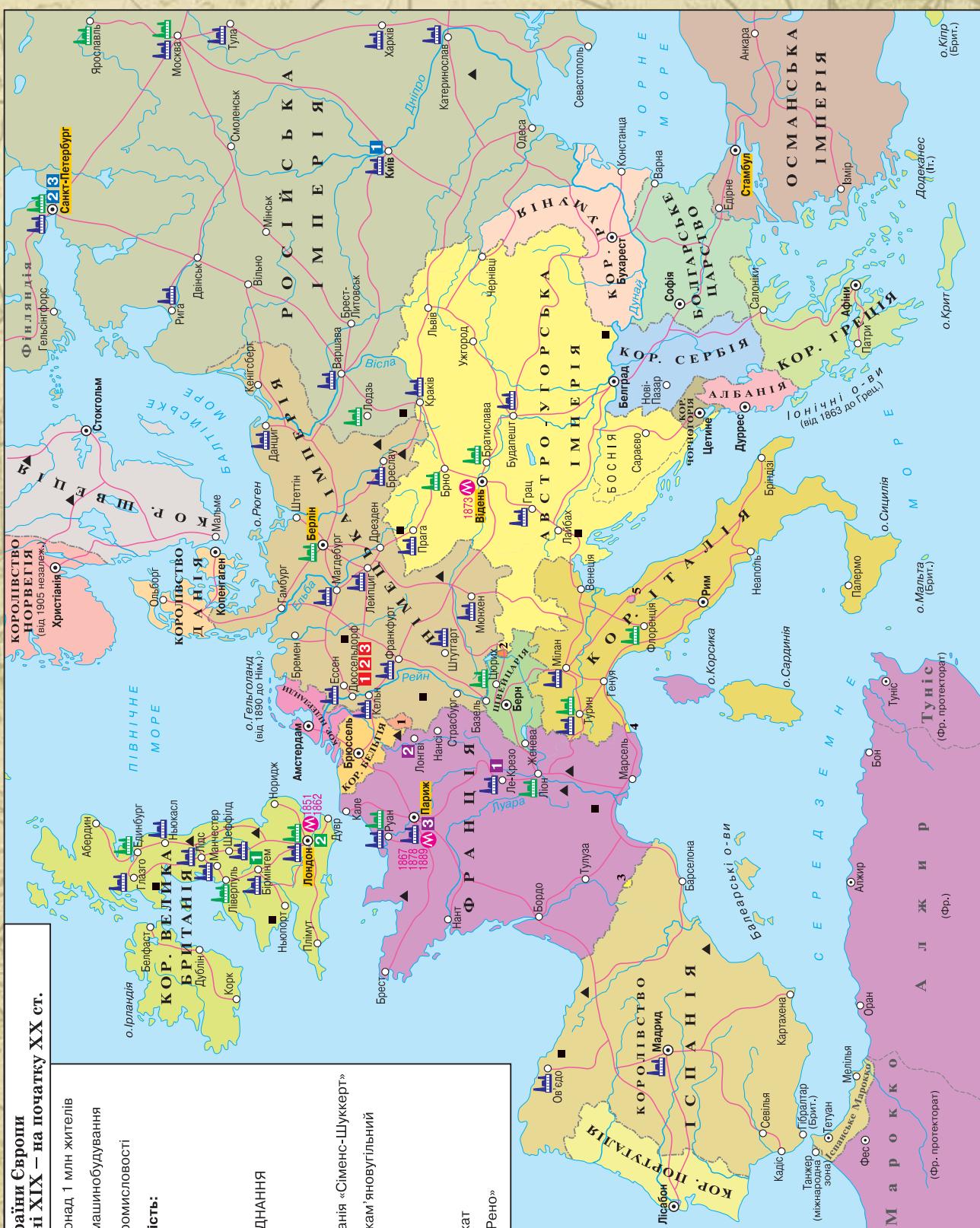
1 Велике герцогство
Люксембург

2 княз. Ліхтенштейн

3 княз. Андорра

4 княз. Монако

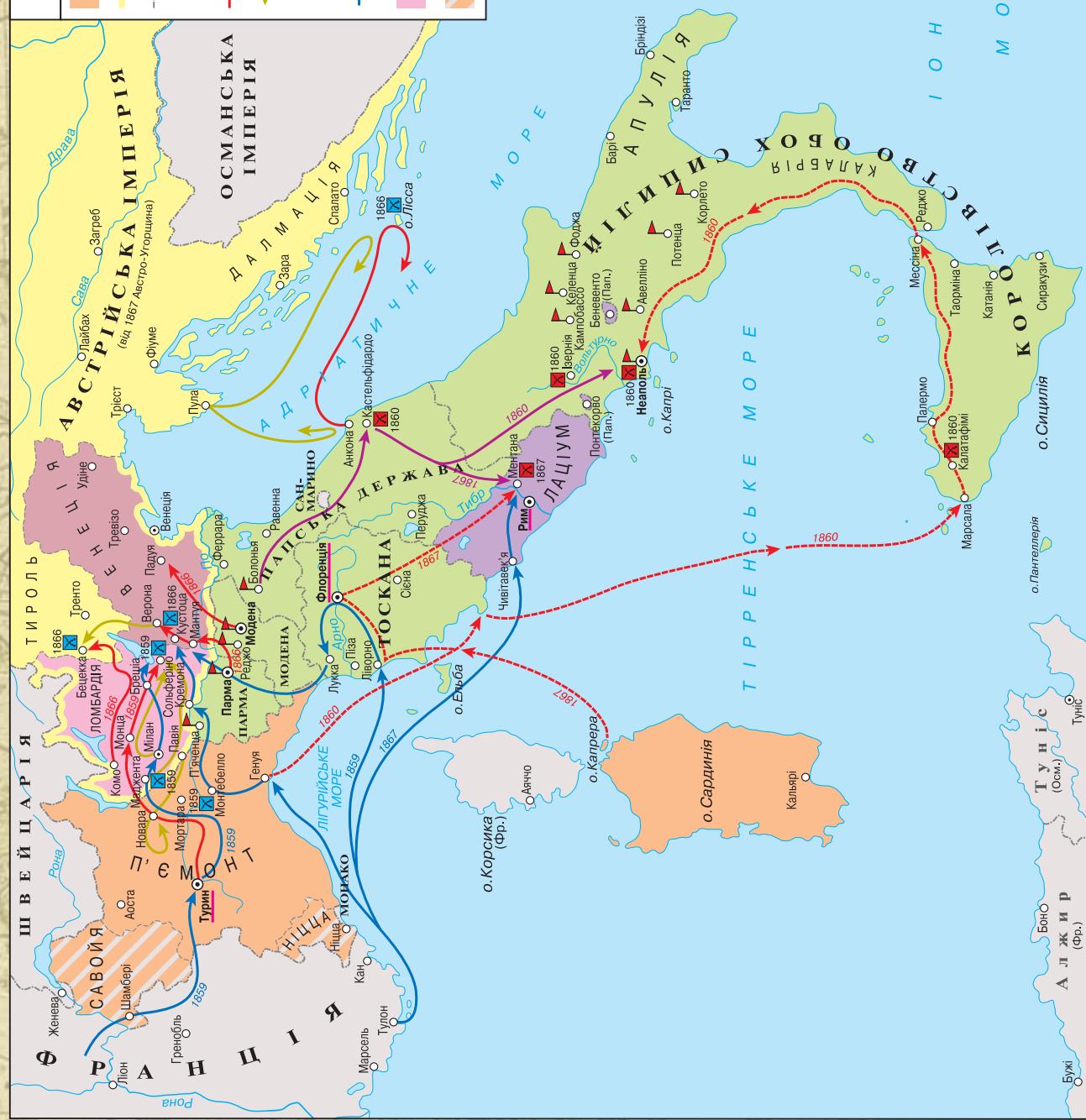
5 респ. Сан-Марино

Об'єднання Німецьчини

Об'єднання Італії

Сардинське королівство на початку 1859 р.	
Межа австрійських володінь в Італії	
Кордонні держави	
Осередки руху за об'єднання Італії в 1859–1860 рр.	
Дії сардинських (Італійських) військ і флоту під час австро-італійських війн 1859 і 1866 рр.	
Дії австрійських військ	
Битви австро-італійських війн	
Дії французьких військ (у 1859 р. в союзі з Сардинським королівством, у 1867 р. в союзі з Папою Римським)	
Ломбардія, придедна до Сардинського королівства в 1859 р.	
Савойя і Ніцца, якими Сардинське королівство поступилося на користь Франції (1859 р.)	
Походи війська Сардинського короля проти військ Папи Римського і неаполітанського короля	
Походи війська Джузеппе Гаріバルді	
Битви з папськими та неаполітанськими військами	
Території, придеднані до Сардинського королівства в 1860 р.	
Територія об'єднаного Італійського королівства, придедна до Італії після австро-італійської війни 1866 р.	
Папська держава, придедна до Італії в 1870 р.	
Столиці Італії (Турин до 1865 р., Флоренція в 1865–1871 рр., Рим від березня 1871 р.)	

Країни Азії наприкінці XIX – на початку ХХ ст.

Володіння європейських держав		
1870	1914	1914
Великої Британії	Франції	Індія
1870	1870	1914
Протогосподні британської королеви Вікторії імператрицю Індії (1876 р.)	Дії британських військ під час англо-афганської війни 1878–1880 рр.	Заснування Індійського національного уряду (1947 р.)

205

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Історія Нового часу	5
--------------------------------	---

Розділ I. ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 2. Французька революція кінця XVIII ст.	11
§ 3. Консульство та Імперія у Франції. Наполеон I. Віденський конгрес і Священний союз	22
§ 4. <i>Практичне заняття.</i> Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона	33

Розділ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)

§ 5. Індустриальна революція у країнах Західної Європи та її наслідки. Спроби осмислення нової дійсності	38
§ 6. <i>Практичне заняття.</i> Суспільні наслідки індустриальної революції, zmіни в житті та побуті різних верств населення	44
§ 7. Парламентські реформи у Великій Британії. Чартизм	49
§ 8. Велика Британія — «майстерня світу». Зовнішня і колоніальна політика Великої Британії	55
§ 9. Франція в період реставрації. Революція 1830 р. Липнева монархія. Австрійська імперія доби К. Меттерніха	60
§ 10. «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у країнах Західної й Центральної Європи ..	66
§ 11. Об'єднання Німеччини	74
§ 12. Об'єднання Італії	81
§ 13. Суспільні рухи в Російській імперії в першій половині XIX ст	86
§ 14. Громадянська війна в США і Реконструкція Півдня. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	92
§ 15. Матеріали до уроку узагальнення з розділів 1–2	101

Розділ III. МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ в останній третині XIX — на початку ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§ 16. Монополізація економіки. Зростання ролі держави в суспільному житті. Завершення формування індустриального суспільства в розвинених країнах світу	103
§ 17. <i>Практичне заняття.</i> Еволюція європейського соціалістичного руху від радикальних до поміркованих форм і легальної парламентської діяльності	108

§ 18. Франко-prusська війна та її наслідки. Третя Республіка у Франції. Ж. Клемансо	111
§ 19. Німецька імперія. Канцлерство О. фон Бісмарка. Вільгельм II. Перехід Німеччини до «світової політики»	117
§ 20. Втрата Великою Британією промислової першості. Посилення колоніальної експансії. Ліберальні реформи Д. Ллойд Джорджа	122
§ 21. Економічне піднесення США. Антитрестівське законодавство. Експансіонізм. Режим сегрегації в південних штатах. «Чесний курс» Т. Рузвельта. «Нова демократія» В. Вільсона	128
§ 22. «Великі реформи» в Росії. Зовнішня та колоніальна політика Російської імперії. Революція 1905–1907 рр. Століпінські реформи	134
§ 23. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Утворення нових незалежних держав на Балканах	141
§ 24. «Доба Мейдзі» в Японії. Початок японської територіальної експансії	146
§ 25. Сунь Ятсен. Сіньхайська революція	151
§ 26. Спроби модернізації Османської імперії	156
§ 27. <i>Практичне заняття.</i> Суперечливі наслідки колоніальної політики для метрополій і країн Азії та Африки	160
§ 28. Матеріали до уроку узагальнення з розділу 3	162

Розділ IV. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(друга половина XIX — початок ХХ ст.)

§ 29. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст. Утворення військово-політичних блоків. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку ХХ ст.....	164
---	-----

Розділ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТТЯ
(кінець XVIII — початок ХХ ст.)

§ 30. Форми та напрями освіти. Університети	172
§ 31. Наукові й технічні досягнення. Література та мистецтво	176
§ 32. <i>Практичне заняття.</i> Масове виробництво. Зародження масової культури.....	183
§ 33. Науково-технічна революція зламу XIX–XX ст. та її вплив на людину й суспільство ..	187

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

§ 34. Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття	194
§ 35. Матеріали до уроку узагальнення з розділів 4 і 5	198

КАРТИ	199
-------------	-----